

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2003

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2004

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (2004). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2003*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 2003

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN
BROERSTRAAT 4
9712 CP GRONINGEN
TEL.: 050-3636830
FAX: 050-3637256
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL
WEBSITE: WWW.DNPP.NL

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2003
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen – RU Groningen
ISBN:	90-367-2179-2
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
productie:	C. Karimi Fard
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door 13,00 euro over te maken op giro 2813720 ten name van Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 2003'.

VOORWOORD

Was 2002 het jaar van de revolte, 2003 leek het jaar van de restauratie – in electoraal opzicht althans. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen verloor de Lijst Pim Fortuyn meer dan tweederde van de zetels die zijn naamgever de keer ervoor postuum in de wacht had gesleept. De in 2002 ongeveer gehalveerde Partij van de Arbeid daarentegen maakte haar verlies vrijwel goed. In andere opzichten was er echter bepaald geen sprake van een normalisatie, dat wil zeggen een terugkeer naar de situatie van vóór Fortuyn. In programmatisch opzicht stellen veel partijen zich anders op dan voorheen. Opvattingen ten aanzien van immigratie en integratie zijn aangescherpt, en staatkundige vernieuwingsvoorstellen omarmd die de kiezer meer zeggenschap moeten geven. Ook intern passen de partijen zich aan: de invloed van de leden wordt vergroot om hen meer bij de partijorganisatie te betrekken.

De Kroniek in dit Jaarboek brengt de ideologische, programmatische en partijorganisatorische reacties van de partijen in 2003 op de opkomst van Fortuyn in kaart. Daarna volgt een theoretische beschouwing van de politicoloog Krouwel over de ontwikkeling van de politieke partij in de twintigste eeuw. Zijn betoog eindigt met de opkomst van de politieke entrepreneur – waarvoor onder anderen Fortuyn model heeft gestaan. Het succes van dit type politicus zou zijn bevorderd doordat de gevestigde partijen een kartel zijn gaan vormen dat er mede toe diende om de politieke functies onderling te verdelen en nieuwkomers buiten de deur te houden. De bestuurskundige Baakman verklaart vervolgens hoe de politieke partijen inderdaad het proces van politieke benoemingen zijn gaan domineren. De politicoloog Lucardie gaat daarna in op de oorzaken van het succes en falen van de niet in het parlement zitting hebbende partijen bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 en 2003, waarbij hij een vergelijking maakt met de Duitse Bondsdagverkiezingen in 2002.

In dit Jaarboek komt ook Fortuyn zelf aan de orde. De historicus Boscher beschrijft op welke wijze Fortuyns verschijning een rol heeft gespeeld bij zijn opkomst. Meer indirect komt hij aan bod in het relaas van de politicoloog Van Schendelen over de totstandkoming van het Rotterdamse college van burgemeester en wethouders in het voorjaar van 2002. Als grondlegger van dit college met het door Fortuyn bij de raadsverkiezingen aangevoerde Leefbaar Rotterdam biedt Van Schendelen een kijkje achter de schermen. Het Jaarboek eindigt met een analyse van de bestuurskundigen Castenmiller en Tjalma-den Oudsten van de gemeenteraadsleden vóór de dualisering van de gemeenteraden in 2002.

Groningen
november 2004

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 2003 DNPP	3
Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, Kroniek 2003 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2003	15
A. Krouwel, De gedaantewisseling van politieke partijen . Een theoretisch ontwikkelingsmodel	138
N. Baakman, De nomenklatoera in Nederland . Over het verschijnsel van partijpolitieke benoemingen	173
A.P.M. Lucardie, Ex Oriente Lux . Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten	198
D.F.J. Bosscher, De buitenkant van Fortuyn	232
R. van Schendelen, ‘Katholieke’ of ‘protestantse’ coalitie- vorming? De formatie van het Rotterdamse college in 2002	249
P. Castenmiller en H. Tjalma-den Oudsten, De ontdekking van het raadslid	274
Auteurs	292

JAARVERSLAG 2003 DNPP

Inleiding

Na het bijzonder drukke en productieve jaar 2002 verliep 2003 voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) minder hectisch. Bepaald rustig was het echter niet: de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen en de reguliere verkiezingen voor de Provinciale Staten brachten opnieuw veel werk met zich mee. Het DNPP was betrokken bij enkele ‘verkiezingsgerelateerde’ projecten, zoals de Stemwijzer en het opstellen van programvergelijkingen. Daarnaast verhuisde het Documentatiecentrum in januari naar een nieuw onderkomen in de Universiteitsbibliotheek. Vanzelfsprekend hield het DNPP zich in 2003 ook bezig met zijn primaire taken. Publicaties van en over partijen werden verworven en gecatalogiseerd, en bezoekers geassisteerd.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 2003 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), secretaris-directeur Universiteit en Hogeschool Groningen (UHG), op voordracht van de Bibliotheecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur publieke dienstverlening van de Dienst Informatie en Administratie van de gemeente Groningen, op voordracht van de Bibliotheecaris;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliotheecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege kwam in het verslagjaar op 14 mei bijeen. Onder andere werd gesproken over de huisvesting van het DNPP in de Universiteitsbibliotheek. Verder werd afscheid genomen van dhr. Wiersma, die wegens aanvaarding van een functie elders zich terug trok als lid van het Adviescollege.

Personeelsformatie

Op 1 januari 2003 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:
drs. G.B. Auping – medewerker in het kader van de WIW-regeling (0,8 fte)

mevr. C. Karimi Fard – secretaresse (1,0 fte)

dr. A.P.M. Lucardie – wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen – documentaliste (0,6 fte)

mevr. D. van Rheenen – documentaliste (0,4 fte)

dr. G. Voerman – Hoofd (1,0 fte)

Met ingang van 1 februari 2003 heeft mevr. I.M. Noomen als documentaliste ontslag genomen. In haar vacature werd tijdelijk voorzien met de aanstelling (van 0,5 fte) van drs. A.C.J. Marchand van 15 januari tot 1 april. Na afloop van deze termijn kreeg dhr. Marchand een volledige aanstelling tot 1 september (deze verlenging werd bekostigd uit de NWO-subsidie voor het vervolgonderzoek 'Politiek en Internet' waarin dhr. Voerman participeerde; zie hieronder). Met ingang van 1 april werd drs. B.H. de Boer, die al geruime tijd op het DNPP werkzaam was geweest in het kader van de WIW-regeling, als opvolger van mevr. Noomen benoemd. Verder begon dhr. M. Pragt op 19 februari als vrijwilliger op het DNPP. Vanaf 1 augustus kreeg hij een aanstelling van een half jaar op basis van de WIW-regeling. Op 1 oktober 2003 begon dhr. G.J. Krajenbrink zijn werkzaamheden in het kader van het digitaliseringsproject partijaffiches (dat wordt gesubsidieerd door de Mondriaan Stichting; zie hieronder); zijn aanstelling (0,5 fte) duurt een jaar.

Ook in 2003 werd de staf van het DNPP weer bijgestaan door de vrijwilligers drs. J. Hippe en drs. R.F. van Wijk. Beiden zijn jarenlang in deze hoedanigheid bij het Documentatiecentrum betrokken.

Huisvesting

In de laatste week van januari verhuisde het DNPP naar een nieuw onderkomen in de Universiteitsbibliotheek. Deze verhuizing was het gevolg van een grootschalige re-allocatie van een aantal instellingen binnen de Rijksuniversiteit Groningen.

Dienstverlening

Zoals gebruikelijk legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. In het verkiezingsjaar 2003 bedroeg het aantal bezoekers naar schatting zo'n 1.000; het aantal verzoeken per brief, telefoon of e-mail lag rond de 1.100. Ook dit jaar waren het vooral doctoraalstudenten van verschillende disciplines die een beroep op het DNPP deden. Daarnaast meldden zich HBO-studenten, leerlingen van middelbare scholen, journalisten, AIO's en andere wetenschappers.

De media wisten regelmatig de weg naar het DNPP te vinden. Bij kleinere en grotere gebeurtenissen in de Nederlandse politiek (de positie van politieke partijen, verkiezingen, de kabinetsformatie en dergelijke) werden de beide wetenschappelijk medewerkers van het Documentatiecentrum door verschillende radio- en tv-programma's en door de schrijvende pers om commentaar gevraagd.

Naast dit alles ondersteunde het Documentatiecentrum ook onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'Relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid en geactualiseerd overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en overige collecties wordt verwezen naar de website van het DNPP (www.dnpp.nl). Hieronder volgt een globale aanduiding.

In 2003 werden op het DNPP de volgende collecties (waarvan de eerste vier toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat vooral historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 2003 circa 3.500.
2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 2003 waren ongeveer 5.800 brochures gecatalogiseerd.
3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot het begin van de jaren zeventig. Momenteel worden zes dagbladen geknipt: het *Dagblad van het Noorden* (voorheen *Nieuwsblad van het Noorden*), *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*.

4. *Opinie- en partijbladen*. Het DNPP bezit een uitgebreide collectie opiniebladen (die teruggaat tot 1973) en partijbladen. Bij deze laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.

5. *affiches*. In 1986 is begonnen met het systematisch ordenen, fotograferen en ontsluiten van de groeiende hoeveelheid affiches van politieke partijen. Eind 2003 bezat het DNPP ongeveer 2.100 verschillende exemplaren. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrucken ter beschikking worden gesteld.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 2003 telde het geluidsarchief ruim 350 geluidsbanden en ongeveer 400 cassettes.

7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen (zoals van de VVD en D66) en particulieren. Voor een overzicht van de archieven die het DNPP in beheer heeft, wordt hier verwezen naar de website (www.dnpp.nl). Hier zij nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms door de archiefhouder aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen);
- elektronische publicaties (beginsel- en verkiezingsprogramma's, artikelen uit de Jaarboeken van het DNPP), raadpleegbaar op de website van het DNPP.

Mede om de collecties op specifieke deelterreinen ook voor een vroegere periode zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt. Met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC) van de Vrije Universiteit te Amsterdam bereidt het DNPP een bibliografie en archievenoverzicht van de protestants-christelijke partijen voor. De werkzaamheden aan het beoogde overzicht van publicaties van en over politieke stromingen links van de CPN (radencommunisme, trotskisme en maoïsme) dat met het Internationaal

Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam werd voorbereid, werden gestaakt.

In 2003 ontving het DNPP opnieuw enkele particuliere schenkingen van documentatiemateriaal. Daarnaast vulden D66 en de VVD hun reeds op het DNPP gedeponeerde archieven aan. Op zijn beurt droeg het Documentatiecentrum in februari zijn (kleine) collectie audiovisueel materiaal (overwegend bestaande uit een aantal videobanden van partijbijeenkomsten en filmmateriaal uit het door het DNPP beheerde DS'70-archief) over aan het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

Automatisering en Internet

De catalogus van het DNPP is niet alleen beschikbaar via de *on-line* algemene catalogus van de RUG-bibliotheken, maar ook via de website van het Documentatiecentrum (www.dnpp.nl). Op deze site biedt het DNPP tevens organisatorische en documentaire informatie aan over de Nederlandse politieke partijen. Het aantal *hits* nam in de verslagperiode af, van bijna 746.000 in 2002 tot iets minder dan 656.000 in 2003. De site werd in 2002 ruim 66.000 maal bezocht; in 2003 zo'n 52.000 keer. De teruggang heeft ongetwijfeld te maken met het bijzondere politieke karakter van het jaar 2002. De door het DNPP beheerde Archipol-website – waar gearchiveerde websites van Nederlandse politieke partijen zijn te raadplegen – trok in 2003 zo'n 150 bezoekers.

Het DNPP biedt op zijn site ook *on-line* en *full-text* verkiezings- en beginselprogramma's van politieke partijen aan. Het opnemen in deze elektronische bibliotheek van andere partijpublicaties (artikelen uit de tijdschriften van de wetenschappelijke bureaus, brochures en dergelijke) stokt de laatste jaren enigszins.

Per 31 december 2003 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP ongeveer 91.000 titels van boeken, brochures en artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen.

Digitalisering partijaffiches

In mei 2003 kende de Mondriaan Stichting in het kader van het project 'Behoud en de selectie van Academische Collecties' het DNPP een subsidie toe van ruim 26.000 euro. Dit bedrag was bestemd voor de conservering en digitalisering van de collectie partijaffiches van het Documentatiecentrum. In de herfst werd een begin gemaakt met deze werkzaamheden. In 2004, wanneer het project moet zijn voltooid, zullen alle affiches via een op de website van het DNPP te raadplegen catalogus toegankelijk zijn gemaakt.

Onderzoek naar politieke partijen en toepassingen van informatie- en communicatietechnologie (ICT)

Begin 2003 werd aan dhr. Voerman en dr. M. Boogers (werkzaam bij het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg) een subsidie toegekend van ruim 58.000 euro voor onderzoek naar de digitale campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 2003. Deze subsidie werd verstrekt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), in het kader van het programma 'Netwerk van Netwerken'. Het onderzoek concentreerde zich op de bezoekers van websites van de aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnemende politieke partijen en van een aantal sites die politieke informatie aanboden, zoals de Stemwijzer. Een vergelijkbaar onderzoek was uitgevoerd bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002.

Met medewerking van de webmasters was op de sites een *button* geplaatst, die leidde naar een online-enquêteformulier. Enkele tienduizenden bezoekers hebben de vragenlijst ingevuld, waardoor een beeld kon worden verkregen van onder meer de sociale achtergronden van de bezoekers van partij- en politieke sites, van hun politieke voorkeuren en van wat zij van een website verwachtten.

De resultaten van het onderzoek werden besproken op een speciale bijeenkomst van de webmasters van de politieke partijen op 18 juni in Utrecht, die was georganiseerd door het DNPP en het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg. Daarnaast presenteerden Boogers en Voerman hun eerste bevindingen op het Politicologenetmaal op 22 en 23 mei in Dordrecht.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen, zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 2003 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund. Zij worden om redenen van overzichtelijkheid hier samen met de hierboven genoemde documentatieprojecten gepresenteerd:

- Documentatieactiviteiten ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en anderen).
- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het HDC.
- 'Information- and communicationtechnologies and political

organizations'; onderdeel van het project 'Governance and Democracy in the Information Age' (GADIA) dat wordt gecoördineerd door de European Cooperation in the field of Scientific and Technical Research (COST) van de Europese Commissie (afgerond).

- Onderzoek samenwerkingsproces GPV en RPF, in samenwerking met de vakgroep Sociologie van de RUG.
- 'Nederlandse politieke partijen on-line. De betekenis van internet voor de partijorganisaties en de verkiezingscampagnes'. Onderzoek naar de digitale verkiezingscampagne van 2003, uitgevoerd in samenwerking met dr. M. Boogers (Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg).
- 'European Green Party Members Pilot Project'; onderzoeksproject gecoördineerd door W. Rüdig (University of Strathclyde).

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, zoals onder meer het Politicologenetmaal in Dordrecht, de Staatsrechtconferentie in Groningen, de onderzoeksconferentie van het European Consortium for Political Research (ECPR) in Marburg, en de slotbijeenkomst van COST in Brussel.

In 2003 verzorgden de stafleden van het DNPP de volgende publicaties en papers:

wetenschappelijke publicaties

- Marcel Boogers en Gerrit Voerman, 'Surfing citizens and floating voters: Results of an online survey of visitors to political web sites during the Dutch 2002 General Elections', in: *Information Polity*, 8 (2003), 17-27.
- Kris Deschouwer en Paul Lucardie, 'Partijen en partijsystemen in Nederland en Vlaanderen', in: *Sociologische Gids*, 50 (2003), no. 2, 131-155.
- Paul Lucardie, 'Populismus im Polder: von der Bauernpartei bis zur Liste Pim Fortuyn', in: Nikolaus Werz, red., *Populismus. Populisten in Uebersee und Europa*, Opladen, 2003, 177-194.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman: 'The Organisational and Ideological Development of Green Left', in: Joan Botella en Luis Ramiro, red., *The crisis of communism and party change. The evolution of West European communist parties and post-communist parties*, Barcelona, 2003, 155-175.

- Gerrit Voerman, 'Christlich und demokratisch. Die Parteikultur des CDA', in: J.L. Kleuters en M. Ragg, red., *Christdemokratische Positionen in den Niederlanden, der Bundesrepublik Deutschland und Europa*, Nijmegen, 2003, 41-52; ook verschenen als: 'Christelijk en democratisch. De partijcultuur van het CDA', in: J.L. Kleuters en M. Ragg, red., *Christen-democratische posities in Nederland, de Bondsrepubliek Duitsland en Europa*, Nijmegen, 2003, 41-52.
- Gerrit Voerman, 'De toetsing: partijvernieuwing in Nederland', in: *Res Publica. Tijdschrift voor Politieke Wetenschappen*, 45 (2004), no. 1, 201-213.

vakpublicaties

- Joop Hippe en Gerrit Voerman, 'De SGP uitsluiten is halfslachtig', in: *Trouw*, 30 april 2003, 20.
- Paul Lucardie, 'Partijen in de penarie. Hoe de pijlers van ons politiek bestel in financiële nood geraken', in: J.M. Reijntjes en H.C.G. Spoormans, red., *Zijn politici te koop? Over de financiering van politieke partijen*, Deventer, 2003, 15-28.
- Paul Lucardie, 'Dutch Elections 2002-03: The Comeback of the Communitarians?', in: *Environmental Politics*, 12 (2003), no. 3, 145-149.
- Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 2001. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2001', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2003, 15-95.
- Paul Lucardie, Peter Schuszler en Jochum de Graaf, 'Zin en onzin over de StemWijzer 2002: een reactie', in: *B en M. Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 30 (2003), no. 3, 194-200.
- Arjan Marchand en Gerrit Voerman, 'Catshuis, Provinciehuis en Commerciële Club en de Oost-Groninger problemen, 1969-1970', in: *Stad & Lande*, 12 (2003), no. 4, 13-17.
- Gerrit Voerman, 'De teloorgang van het politieke affiche', in: *Friesch Dagblad*, 16 januari 2003, 13.
- Gerrit Voerman, André Keyzer, Frank den Hollander en Henk Druiven, 'Archiving the Web: Political Party Websites in the Netherlands', in: *Information Services & Use*, 23 (2003), no. 1, 1-7.
- Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Wispelturige kiezer zoekt beschutting', in: *Trouw*, 24 januari 2003, 17.
- Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'De top wil VVD66, nu de kiezers nog', in: *Trouw*, 11 november 2003, 16.

lezingen, congres- en symposiumbijdragen

- Marcel Boogers en Gerrit Voerman, 'Politieke partijen *online*. Partijsites tijdens de campagne voor de Tweede-Kamer-verkiezingen van 2003'. Lezing gehouden op het SAM-festival 'Keying into the brain. Mediaproducties in opdracht', Bussum, 3 april 2003.
- Marcel Boogers en Gerrit Voerman, 'Politieke partijen *online*. Partijsites tijdens de campagne voor de Tweede-Kamer-verkiezingen van 2002 en 2003'. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, georganiseerd door de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek in Dordrecht, 22-23 mei 2003.
- Paul Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Dutch Christian Democracy in the Nineties'. Paper presented at the workshop 'European Christian Democracy in the 1990s' van de Katholieke Universiteit Leuven en het Katholiek Documentatiecentrum (KADOC), Leuven, 7-8 februari 2003.
- Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur, 'The Members of the Dutch Political Party GroenLinks: a first analysis'. Paper presented at the Joint Sessions of the European Consortium for Political Research, Edinburgh, 28 maart - 3 april 2003.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'From Challenger to Government Partner Without a Party: the List Pim Fortuyn'. Paper presented at the European Consortium for Political Research Conference, Marburg, 19-21 september 2003.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Liberal Parties in the Dutch Party System'. Paper gepresenteerd op de conferentie 'Het Duitse en Nederlandse liberalisme in vergelijkend perspectief', Groningen, georganiseerd door de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en het DNPP, 19 december 2003 (zie ook onder 'bijzondere activiteiten').
- Gerrit Voerman, 'De toekomst van politieke partijen'. Lezing gehouden op de landelijke kadercursus van de VVD, Hilversum, 8 februari 2003.
- Gerrit Voerman, 'Het archiveren van websites van de Nederlandse politieke partijen'. Lezing gehouden op de Anne Frank Stichting, Amsterdam, 18 februari 2003.
- Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen'. Lezing gehouden op het symposium 'Balans en perspectief van de partijgeschiedschrijving', georganiseerd door het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en het DNPP, 6 maart 2003 (zie ook onder 'bijzondere activiteiten').
- Gerrit Voerman, 'Archiveren van websites van politieke par-

tijen: wensen en consequenties'. Lezing gehouden op het symposium 'Archiveren van websites', georganiseerd door de Archiefschool. Nederlands Instituut voor Archiefonderwijs en -onderzoek, Amsterdam, 12 juni 2003.

- Gerrit Voerman, 'De politieke partij en de directe democratie'. Lezing gehouden op de Staatsrechtconferentie, Groningen, 12 december 2003.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het Documentatiecentrum periodieken, brochures, nota's, rapporten en programma's. Ook deden partijen het DNPP digitale versies van hun publicaties toekomen. Op hun beurt doen de politieke partijen ook regelmatig een beroep op de collecties van het Documentatiecentrum.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG). Dhr. Voerman onderhield voor het DNPP de contacten met onder andere het IISG, het HDC, het Katholiek Documentatiecentrum (KDC), het Parlementair Documentatiecentrum (PDC), het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). In het verslagjaar maakte hij deel uit van de Wetenschappelijke Raad van het CPG en van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Hij fungeert tevens als adviseur voor de twintigste-eeuwse Moskouse archieven bij het Nederlands-Russisch Archiefcentrum (NRAC) van de RUG. In de zomer van 2003 trad dhr. Voerman toe tot de Wetenschappelijke Begeleidingscommissie van het geschiedschrijvingsproject 'Functioneren van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) ten tijde van de Koude Oorlog'. Hij maakte verder deel uit van het 'Program Committee' van de 'Workshop on Web Archives' van de zevende 'European Conference on Research and Advanced Technology for Digital Libraries', die op 21 augustus in Trondheim werd gehouden.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast gaven medewerkers van het DNPP in 2003 ook (gast-)colleges en lezingen, waarvan enkele hierboven reeds zijn vermeld. Dhr. Lucardie gaf in samenwerking met dr. N. Zeegers in januari en februari het college politicologie I aan de Rechtenfaculteit van de RUG. Op 15 maart nam dhr. Voerman deel aan een forumdiscussie over de financiering van politieke partijen, die was georganiseerd door de Faculteit Rechtswetenschappen van de Open Universiteit. Hij startte in september samen met dr. J.S.A.M. van

Koningsbrugge een vierdejaars kernvakcollege over de politieke en diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Sovjet-Unie in de periode 1917-1991. Op 22 september gaf hij voor studenten Ruslandkunde een gastcollege over de relatie tussen de CPN en de Sovjet-Unie.

Activiteiten rond de Tweede-Kamerverkiezingen

Evenals in vorige verkiezingsjaren werkte het DNPP bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 samen met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) in Amsterdam. Dhr. Lucardie voerde de redactie van de onder de auspiciën van het IPP en het DNPP vervaardigde Stemwijzer voor de Tweede-Kamerverkiezingen, die op internet te raadplegen was. Deze Stemwijzer bracht in de periode voorafgaand aan de verkiezingsdag 2,3 miljoen stemadviezen uit. Daarnaast maakte dhr. Lucardie een vergelijking van de programma's van de aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnemende partijen, die zowel in gedrukte vorm verscheen als op internet. Hij was verder betrokken bij de redactie van de Stemwijzers voor de Provinciale Statenverkiezingen. Daarnaast beheerde het DNPP samen met het IPP en het Forum voor Democratische Ontwikkeling (FDO) een speciale site met verkiezingsaffiches (www.verkiezingsaffiches.nl).

In het verleden heeft het DNPP een aantal keren meegewerkt aan de publicatie van de integrale programma's van de aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnemende partijen (voor zover deze al deel uitmaakten van de Kamer). Deze bundels werden van een index op onderwerpen voorzien, zodat de programma's op bepaalde thema's eenvoudig vergeleken konden worden. In 2002 besloot de Sdu – die de publicatie sinds het begin in 1977 verzorgde – de uitgave te staken vanwege de digitale beschikbaarheid van de programma's via internet. Het DNPP bleek niet in staat op korte termijn een andere uitgever te vinden. Dat lukte pas in de aanloop naar de vervroegde verkiezingen van januari 2003, in samenwerking met dr. J. van Holsteyn en dr. H. Pellikaan van het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Omdat veel partijen bij deze verkiezingen op enigerlei wijze gebruik maakten van hun programma van 2002, én om in het gemis van 2002 te voorzien, zijn de programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 gezamenlijk gepubliceerd in de bundel *Verkiezingsprogramma's 2002 & 2003. Bijgevoegd door het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen* (Amsterdam, 2003).

Bijzondere activiteiten

Naast de aan de verkiezingen gerelateerde werkzaamheden ontplooi­de het Documentatiecentrum in het verslagjaar diverse bijzondere activiteiten, waarvan hier de voornaamste worden genoemd.

Op 6 maart 2003 vond het symposium ‘Balans en perspectief van de partijgeschiedschrijving’ plaats, georganiseerd door het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en het DNPP. Sprekers waren prof.dr. J.A. Bornewasser, prof.dr. D.F.J. Bosscher, prof.dr. G. Harinck, prof.dr. P. de Rooy, drs. P.G.C. van Schie, prof.dr. H. te Velde en dr. Voerman.

Op 19 december 2003 organiseerden de Prof.mr. B.M. Teldersstichting – het aan de VVD gelieerde wetenschappelijke bureau – en het DNPP in samenwerking met het Duitsland Instituut van de Universiteit van Amsterdam de conferentie ‘Het Duitse en Nederlandse liberalisme in vergelijkend perspectief’. Sprekers op de bijeenkomst, die werd voorgezeten door dr. Voerman, waren prof.dr. J. de Beus (Universiteit van Amsterdam), prof.dr. F.W. Boterman (Rijksuniversiteit Groningen), dr. D. Doering (Liberales Institut van de F. Naumannstiftung), prof.dr. G. Habermann (F.A. von Hayek Stiftung), dr. A.P.M. Lucardie (DNPP), drs. P.G.C. van Schie (Teldersstichting) en prof.dr. H. Vorländer (Technische Universität Dresden). Het Duitsland Instituut van de Universiteit van Amsterdam maakte deze conferentie financieel mede mogelijk. De lezingen zullen naar verwachting in 2005 worden gepubliceerd.

KRONIEK 2003

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2003

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Na het dramatische jaar 2002 leek 2003 een relatief rustig jaar. Toch stond het politieke leven bepaald niet stil. Er vonden verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Eerste Kamer, en een kabinetsformatie met een verrassende wending. In deze Kroniek worden alleen de partijpolitieke gebeurtenissen beschreven, dat wil zeggen de ontwikkelingen binnen en de activiteiten van de in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen, voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. De parlementaire handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd. Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke ‘hoofdmomenten’ uit 2003 kort geschetst.¹

Voor dit overzicht werden artikelen geraadpleegd uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*. Daarnaast werden partijdocumenten (brochures, partijbladen, congresstukken en dergelijke) doorgenomen. Ten slotte werd informatie vergaard van door het DNPP gearchiveerde websites van politieke partijen.

---

¹ Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 2003: P. van Griensven, M. Leenders en M. Timmermans, ‘Het parlementaire jaar 2002-2003’, in: C.C. van Baalen e.a., red., *Emotie in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003*, Den Haag, 2003, 156-169.

2. Hoofdmomenten

Tweede-Kamerverkiezingen: de campagne en de strijdpunten

Na de voortijdige val van het eerste kabinet-Balkenende op 16 oktober 2002 werd besloten nieuwe Tweede-Kamerverkiezingen te houden op 22 januari 2003 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 35-36). De verkiezingscampagne was kort maar intensief, en speelde zich vooral op televisie af. Een eerste aanloop werd in december 2002 genomen – onder meer op 8 december met een debat voor het televisieprogramma ‘Buitenhof’ tussen de pas verkozen lijstaanvoerder van de PvdA, W.J. Bos, en zijn christen-democratische tegenspeler, demissionair premier J.P. Balkenende.

Op nieuwjaarsdag luisterden de lijsttrekkers van VVD en LPF met hun aanwezigheid het traditionele bad in de Noordzee op, waarbij LPF-lijsttrekker M. Herben een forse verkoudheid opliep en VVD-lijstaanvoerder G. Zalm zich wijselijk beperkte tot het uitdelen van snert. Op 3 januari vond voor RTL 4 een debat plaats tussen de lijsttrekkers van CDA, PvdA, SP en VVD – volgens de peilingen de vier grootste partijen. Zalm viel op door de vraag of Nederland vol is, met een volmondig ‘ja’ te beantwoorden, maar kreeg van de kijkers weinig waardering. Balkenende weigerde dezelfde vraag te beantwoorden en reageerde wel vaker ontwijkend. Volgens commentatoren maakte Bos over het algemeen de beste indruk met zijn combinatie van felheid en bescheidenheid. In de peilingen begon de PvdA snel te stijgen, ten koste van CDA en SP.

Er volgden nog verscheidene debatten op televisie en radio, tot de avond voor de verkiezingen. Het laatste debat trok ruim drie miljoen kijkers. Hieraan mochten ook de lijsttrekkers van de LPF (M. Herben) en GroenLinks (mevr. F. Halsema) deelnemen, maar D66-lijstaanvoerder Th.C. de Graaf moest aan de zijlijn blijven staan. Daarnaast vonden uiteraard tal van debatten en andere bijeenkomsten in het land plaats. Het CDA hield ruim 200 verkiezingsbijeenkomsten – en spande daarmee de kroon. De christen-democraten besteedden ongeveer 600.000 euro aan de campagne, evenveel als de VVD, minder dan LPF en SP maar meer dan de PvdA en de overige partijen. Gezamenlijk moeten de partijen vijf miljoen euro uitgegeven hebben.

Evenals in 2002 bleek in 2003 het immigratie- en integratiebeleid een belangrijk strijdpunt, ook al waren nagenoeg alle partijen opgeschoven in de richting van een strenger beleid en legden zij alle meer nadruk op de Nederlandse taal die migranten beslist moesten leren. Het sociaal-economische en financiële beleid kreeg echter meer aandacht, vooral na de sombere voorspellingen van het Centraal Planbureau (CPB) in

december 2002. Zonder gewijzigd beleid zou de economische groei teruglopen, het begrotingstekort niet dalen maar stijgen en de staats-schuld onmogelijk nog binnen een generatie afgelost kunnen worden. Alle partijen eisten nu bezuinigingen, maar in verschillende mate en op verschillende terreinen. Wilden SP en GroenLinks vooral op defensie bekknibbelen, de VVD hoopte te besparen op ontwikkelingssamenwerking en WAO. De PvdA stelde voor de hypotheekrenteaftrek voor hogere inkomens te beperken – een oud idee, dat echter op veel weerstand stuitte bij CDA en VVD. Het CPB zag wegens tijdgebrek geen kans de verkiezingsprogramma's door te rekenen op hun gevolgen voor de economie. Bij gebrek aan een onpartijdige arbiter beschuldigden de partijen elkaar van ondeugdelijke financiering en zelfs van kiezersbedrog. Vooral de PvdA moest het hierbij ontgelden.

De verschillen tussen 'links' (PvdA, GroenLinks en SP) en 'rechts' (CDA, LPF en VVD) leken duidelijker dan in het recente verleden. Ze toonden zich zelfs in het uiterlijk van de lijsttrekkers, toen tijdens het debat op 3 januari Bos en Marijnissen zonder stropdas en Balkenende en Zalm met stropdas voor de camera verschenen. Herstel van de paarse coalitie achtten dan ook alle betrokkenen uitgesloten. CDA-leider Balkenende wilde het liefst met de VVD zijn 'karwei afmaken' (een toespeling op de verkiezingsleuze van zijn voorganger R.F.M. Lubbers in 1986). Een coalitie met de PvdA vond hij gezien de grote programmatistische afstand minder aantrekkelijk, al sloot hij regeringssamenwerking niet helemaal uit. In de peilingen verloren CDA en VVD echter de meerderheid die ze eind 2002 nog verwacht hadden. De PvdA kwam medio januari in de buurt van het CDA. Bos kreeg dan ook al gauw de vraag voorgelegd of hij minister-president zou worden indien zijn partij de grootste werd. Hij bleef echter liever fractievoorzitter en zocht een kandidaat-premier buiten de fractie. De druk om een naam te noemen nam toe met de stijgende populariteit van de PvdA. Pas op 19 januari maakte Bos zijn kandidaat bekend: de Amsterdamse burgemeester M.J. Cohen (zie verder in deze Kroniek onder PvdA).

Tweede-Kamerverkiezingen: de uitslag

De opkomst was op 22 januari nog iets hoger dan in 2002: 80,0%. Dit verraste vele waarnemers, die voorspeld hadden dat tal van teleurgestelde aanhangers van Fortuyn nu thuis zouden blijven. Wellicht had de toenemende polarisatie tussen links en rechts toch meer kiezers getrokken.

Het CDA bleef op het nippertje de grootste partij in het land (zie tabel 1), en in het bijzonder in het Oosten en Zuiden. Weliswaar verloor de partij van Balkenende kiezers aan de PvdA, maar tegelijkertijd won zij

aanhangers van LPF en VVD. De christen-democraten behielden de meeste kiezers die ze in 2002 gewonnen hadden, ook de onkerkelijken die naar schatting (via zogeheten *exit polls*) 30% van hun electoraat uitmaakten. Hoewel Balkenende niet als overwinnaar uit de debatten tevoorschijn was gekomen, kon hij toch als minister-president op extra steun rekenen. De intensieve campagne van het CDA wierp ongetwijfeld ook vruchten af.

De grootste winst werd echter geboekt door de PvdA, die haar zeteltal bijna verdubbelde. De sociaal-democraten werden zodoende opnieuw de grootste partij in de Randstad en in de provincies Drenthe, Flevoland, Friesland en Groningen. Zij wonnen kiezers van GroenLinks en CDA, terwijl ze ook nieuwe en jonge kiezers trokken. De persoonlijke aantrekkingskracht van Bos was daar waarschijnlijk de oorzaak van. Veel minder winst behaalde de VVD, die worstelde met interne verdeeldheid en met het imago van haar lijstaanvoerder – die ‘de stekker’ uit het eerste kabinet-Balkenende getrokken zou hebben en die in de televisie-debatten niet altijd goed uit de verf kwam.

De grootste verliezer was – niet onverwacht – de LPF. Ondanks een dure campagne en een grote inzet van lijstaanvoerder Herben verloor de partij ruim tweederde van haar electoraat. Naar schatting bleef een kwart van de aanhang de partij trouw, nog een kwart bleef thuis, een derde stemde op CDA of VVD en de rest op andere partijen. Anders dan verwacht profiteerde de SP weinig van het verval van de populistische tegenhanger ter rechterzijde. De partij van Marijnissen had volgens sommige peilingen aan het begin van de campagne meer dan twintig zetels kunnen halen, maar bleef uiteindelijk steken op hetzelfde aantal als ze in 2002 had behaald. Daarmee passeerde ze toch voor het eerst GroenLinks, dat twee zetels verloor. De nieuwe lijsttrekker had de al eerder ingezette daling in de volksgunst niet ongedaan kunnen maken. Andere oppositiepartijen moesten eveneens verlies incasseren. De ChristenUnie leverde opnieuw een zetel in. Ook D66 moest een zetel afstaan. De SGP handhaafde haar zeteltal, maar verloor wel kiezers. Leefbaar Nederland, geplaagd door afsplitsingen en vrijwel onbeheersbare conflicten, verdween uit de Kamer. De negen randpartijen die een zetel trachtten te verwerven, slaagden daar geen van alle in (zie hierover ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie aan dit Jaarboek). Alleen de pas opgerichte Partij voor de Dieren kwam enigszins in de buurt van de kiesdeler.

Tabel 1. Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2003

	2002		2003	
	%	zetels	%	zetels
CDA	27,9	43	28,6	44
LPF	17,0	26	5,6	8
VVD	15,4	24	17,9	28
PvdA	15,1	23	27,2	42
GroenLinks	7,0	10	5,1	8
SP	5,9	9	6,3	9
D66	5,1	7	4,0	6
ChristenUnie	2,5	4	2,1	3
SGP	1,7	2	1,5	2
LN	1,6	2	0,4	0
overige	3,0	0	1,3	0
totaal	100,0%	150	100,0%	150
opkomst	79,1%		80,0%	

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Kiesraad), 27 januari 2003.

Over het algemeen werd de uitslag geduid als een teken van normalisering van het Nederlandse partijstelsel. CDA, PvdA en VVD waren teruggekeerd op het niveau van de jaren tachtig, zou men kunnen zeggen. Bij deze interpretatie passen echter wel een paar kanttekeningen. PvdA en VVD moesten nieuwe concurrenten naast zich dulden – de SP respectievelijk de LPF – die latente onvrede konden mobiliseren. De binding tussen partijen en kiezers leek daarbij minder sterk dan in het verleden. Met andere woorden: de verhoudingen zouden bij een volgende verkiezing wel eens opnieuw aanzienlijk anders kunnen komen te liggen.

De veranderlijkheid van de kiezer weerspiegelde zich in de samenstelling van de nieuwe Kamer. Van de 150 kamerleden waren dertig geheel nieuw en beschikten 44 over een jaar ervaring. Het aantal vrouwen was gestegen tot 55, een hoogtepunt in de vaderlandse geschiedenis. Het aantal immigranten bedroeg nu dertien. Twee kamerleden waren alleen door voorkeurstemmen in de Kamer gekomen: mevr. J.C. Huizinga-Heringa (ChristenUnie) passeerde oud-RPF-fractievoorzitter L.C. van Dijke, terwijl oud-minister H.P.A. Nawijn dankzij ruim 21.000 voorkeurstemmen vanuit de 32-ste plaats op de LPF-lijst ook een zetel veroverde.

kabinetsformatie: eerste ronde

De uitkomst van de verkiezingen maakte de formatie van een nieuw kabinet niet eenvoudig. Dat stelde de informateur, J.P.H. Donner (CDA) na gesprekken met de fractievoorzitters meteen vast. De demissionaire minister van Justitie was op 24 januari tot informateur benoemd met de opdracht, de mogelijkheden te onderzoeken voor een kabinet dat “mag rekenen op vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal” – een zeer brede formulering. Op 3 februari beval hij in zijn eindverslag aan de koningin aan om een coalitie van CDA en PvdA nader te laten onderzoeken. Hij mocht dat onderzoek zelf uitvoeren in samenwerking met de socioloog F. Leijnse, voorzitter van de HBO-Raad en van 1984 tot 1994 Tweede-Kamerlid voor de PvdA. Het tweetal voerde vele gesprekken met de beide fractievoorzitters, al dan niet bijgestaan door fractiegenoten, en met voorzitters van belangenorganisaties, medewerkers van het CPB, burgemeesters van de vier grote steden en anderen. Uiteindelijk sloten zij hun onderzoek af op 12 april met de conclusie dat een kabinet van CDA en PvdA vooralsnog niet mogelijk was. Een aantal geschilpunten, zoals het zorgstelsel, de identificatieplicht, de WAO, ruimtelijke ordening en integratiebeleid, waren in beginsel oplosbaar gebleken. Het struikelblok bleek evenwel het financieel-economische beleid. Al in de verkiezingscampagne had het CDA weinig vertrouwen getoond in de soliditeit van de PvdA op dit punt.

Daarnaast dreef de oorlog in Irak CDA en PvdA uit elkaar. In februari maakten de sociaal-democraten bezwaar tegen de toezegging van het demissionaire kabinet om met het oog op de dreigende oorlog Patriot-raketten naar Turkije te sturen, teneinde dit land beter te verdedigen tegen mogelijke (tegen)aanvallen vanuit het buurland Irak. Dit gebaar zou de spanning in het gebied alleen maar verhogen, meende de PvdA. Zij wees militaire actie van de Verenigde Staten en zijn bondgenoten zonder steun van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties in principe af. Het CDA was daarover minder duidelijk. Op 17 maart kondigde Balkenende aan dat zijn kabinet een mogelijke oorlog wel politiek maar niet militair zou steunen. VVD-leider Zalm noemde dit een laf standpunt. De PvdA was evenmin enthousiast over dit standpunt. Bos noemde de oorlog, die op 20 maart uitbrak, ‘niet rechtmatig’, maar wilde zich toch niet achter het verzet tegen de oorlog scharen en nam nadrukkelijk niet deel aan de vredesdemonstratie in Amsterdam op 22 maart (*NRC Handelsblad*, 24 maart 2003) (zie verder in deze Kroniek onder PvdA). Uiteindelijk zagen beide partijen hierin geen beletsel om de formatie-onderhandelingen voort te zetten, maar het vertrouwen bleef nogal broos.

De uitslag van de Statenverkiezingen (op 11 maart) kon geduid worden als een aanmoediging voor CDA en PvdA om samen een nieuw kabinet te vormen. Eind maart verliepen de onderhandelingen niettemin steeds stroever, toen het CDA nadrukkelijk bleef vasthouden aan zijn doelstelling om de begroting in 2007 weer in evenwicht te hebben. Daartoe zouden forse bezuinigingen vereist zijn. De PvdA wees die niet zonder meer af, maar stelde wel bepaalde voorwaarden: garanties voor werkgelegenheid, voldoende economische groei en investeringen in de publieke sector. Op 31 maart leek een principe-akkoord bereikt, dat bezuinigingen behelsde van veertien miljard euro, lastenverzwaringen van zes miljard euro en ruim vijf miljard euro nieuwe uitgaven (voor investeringen in de publieke sector). Vervolgens berekende het CPB de gevolgen van dit akkoord. Die vielen tegen: minder economische groei, minder werkgelegenheid en minder koopkracht. Zelfs het hoofddoel zou niet helemaal bereikt worden: de begroting zou in 2007 nog een tekort van 0,2% vertonen. De vakbeweging zag haar eerder geuite bezwaren tegen het akkoord bevestigd. Ook verscheidene economen leverden kritiek op het voorgestelde beleid.

CDA en PvdA leken de grens van hun onderhandelingsbereidheid intussen bereikt te hebben. Zelfs over betrekkelijk kleine onderdelen was geen overeenstemming meer mogelijk. De informateurs formuleerden nog enkele compromisvoorstellen, maar stuitten daarbij op onwil, vooral van het CDA. Op 10 april verklaarde Balkenende dat er 'onvoldoende vertrouwen' bestond tussen de partijen (*Trouw*, 11 april 2003) om de maatregelen te nemen die nodig waren. Bos voelde zich 'grote lijks belazerd' door het CDA (*NRC Handelsblad*, 11 april 2003). Niettemin was hij nog bereid een tweede poging te wagen om met het CDA tot overeenstemming te komen. Die bereidheid ontbrak echter bij Balkenende. De leiders van andere partijen noemden de mislukte formatie 'beschamend, amateuristisch en bizar' (D66), 'amateuristisch' (VVD), 'een blamage' (SP). GroenLinks-leider Halsema vergeleek de leiders van CDA en PvdA met 'stampvoetende pubers' (*NRC Handelsblad*, 11 april 2003).

kabinetsformatie: tweede ronde

Nadat de informateurs hun eindverslag op 12 april hadden ingeleverd, verklaarde Balkenende te streven naar een kabinet met de VVD, mogelijk ook met de LPF. LPF-leider Herben bleek daartoe in beginsel bereid. Maar ook D66-leider B.O. Dittrich toonde zich nu minder afkeurig van een coalitie met CDA en VVD dan daarvoor (zie in deze Kronien onder D66). Na zoals gebruikelijk de adviezen van de fractievoorzitters ingewonnen te hebben benoemde de koningin op 15 april

twee nieuwe informateurs, de christen-democraat R.J. Hoekstra (lid van de Raad van State) en de liberale oud-minister en oud-senator F. Kort-hals Altes, om de mogelijkheden te onderzoeken voor een kabinet van CDA en VVD en 'één of meer andere partijen'. Dat zouden dus D66, LPF of ChristenUnie en SGP kunnen zijn.

VVD-leider Zalm sprak al op 16 april een lichte voorkeur uit voor D66, gezien de ervaringen met de LPF in het recente verleden en de voorwaarden die ChristenUnie en SGP stelden met betrekking tot ethische kwesties, met name abortus en euthanasie. Na gesprekken van de informateurs met de fractievoorzitters van de zes potentiële coalitiepartijen viel de LPF als mogelijk nog instabiele factor vrij snel af. Herben gaf daarbij zelf aan dat CDA en VVD het maar met D66 moesten proberen. Uit de gesprekken met de protestantse partijen bleken de geschillen over de ethische kwesties wel overbrugbaar. Daarnaast drong de Christen-Unie aan op een specifiek pardon voor asielzoekers, en ook dat was voor de christen-democraten en liberalen niet onbespreekbaar. De VVD wees echter met name de SGP als partner toch af, vooral vanwege haar opvattingen over de ongelijkheid van mannen en vrouwen en over homoseksualiteit. Een coalitie van CDA, VVD en ChristenUnie zou slechts over 75 van de 150 kamerzetels beschikken. Met D66 samen zouden CDA en VVD wel op een duidelijke meerderheid in de Kamer (78 zetels) kunnen steunen. D66 stelde echter de nodige eisen, vooral op het gebied van staatkundige vernieuwing en onderwijs. Op 29 april koos de fractievoorzitter van de VVD uiteindelijk definitief voor D66. Balkenende sloot zich daarbij aan, al merkte hij op dat zijn partij inhoudelijk meer overeenkomsten vertoonde met ChristenUnie en SGP dan met D66. Vice-fractievoorzitter mevr. G. Verburg voegde daar evenwel aan toe dat ook in haar fractie bezwaren leefden tegen de SGP. Zo konden de informateurs op 1 mei de koningin verslag uitbrengen. Het staatshoofd verzocht hun om het onderzoek voort te zetten in de richting van een kabinet van CDA, VVD en D66. In samenwerking met deze partijen zouden Hoekstra en Kort-hals Altes een programgrondslag ontwikkelen, oftewel een regeerakkoord voorbereiden.

De fractievoorzitters van de ChristenUnie en de SGP, A. Rouvoet respectievelijk B.J. van der Vlies, reageerden teleurgesteld en verbaasd op de uitkomst van de informatiebesprekingen. "Na acht jaar ageren tegen de paarse kabinetten gaat het CDA nu een kabinet op poten zetten met twee paarse partijen. Dat baart me grote zorgen. De ziel van paars, D66, krijgt opnieuw een plek", aldus Rouvoet (*Reformatorisch Dagblad*, 30 april 2003). Van verbittering of wrok was echter geen sprake bij de protestantse partijen. Voor het eerst in hun geschiedenis waren ze serieus bij formatiebesprekingen betrokken geweest. Beide partijen lieten in zekere zin hun sporen na, doordat CDA en VVD enkele voor-

stellen overnamen, zoals meer aandacht voor palliatieve zorg en mogelijkheden voor gemeenten om bordelen te weren.

Op 16 mei bereikten de informateurs een 'hoofdpijnenakkoord' met de drie partijen, dat op 20 mei in de Tweede Kamer besproken werd en zonder wijzigingen vastgesteld. Onder het motto 'Meedoen, meer werk, minder regels' werd gestreefd naar begrotingsevenwicht in 2007 – vooral via matiging van ambtenarensalarissen en lonen (niet meer dan 0,6% stijging), beperking van vervroegde uittreding (VUT) en bezuinigingen, met name op sociale zekerheid en zorg. Het integratiebeleid zou strenger worden: nieuwkomers zouden al in hun eigen land Nederlands moeten leren. Voor gezinsvorming met immigranten werd een leeftijdsgrens gesteld (21 jaar) en een inkomenseis (120% van het minimumloon). Ook het veiligheidsbeleid moest strenger worden: meer (kortgestrafte) gevangenen in één cel, en een algemene identificatieplicht voor iedereen vanaf veertien jaar. Een zorgtoeslag zou de kosten van de zorg aan een maximum binden (zoals het CDA in zijn programma had voorgesteld). Met ingang van 2006 zou een verplichte standaardverzekering voor geneeskundige zorg worden ingevoerd, met private uitvoerders, tegen een nominale (dus inkomensonafhankelijke) premie met een verplicht eigen risico, een acceptatieplicht en een beperkt pakket. De WAO zou hervormd worden – al maakte het akkoord nog niet duidelijk hoe dat zou gebeuren. Op staatkundig gebied had D66 veel gedaan gekregen. In de eerste plaats zou onderzoek plaats vinden naar de voor- en nadelen van rechtstreekse verkiezing van de minister-president. In de tweede plaats was besloten een nieuw kiesstelsel nog voor de volgende kamerverkiezingen in te voeren. In de derde plaats bleef de tijdelijke referendumwet gehandhaafd, die het kabinet-Balkenende I had willen intrekken. En ten slotte zouden burgemeesters rechtstreeks door de bevolking gekozen gaan worden (de drie laatstgenoemde voorstellen komen hieronder uitgebreid aan bod). De kerncentrale in Borssele zou pas in 2013 moeten sluiten, wanneer haar technische ontwerplevensduur geëindigd zou zijn. De Waddenzee zou voorlopig verschoond moeten blijven van gasboringen. De Onroerende Zaak Belasting (OZB) op woningen zou gedeeltelijk verdwijnen – maar niet helemaal, zoals de VVD had bepleit. De ontwikkelingshulp bleef gehandhaafd op 0,8% van het Bruto Binnenlands Produkt (BBP).

De oppositiepartijen in het parlement veroordeelden het akkoord als 'rechts' en 'conservatief'. PvdA-leider Bos noemde het een 'hoofdpijnakkoord' (*NRC Handelsblad*, 21 mei 2003). Het meest gematigd liet zich de LPF uit. Ook de vakbeweging keurde het af. De regeringspartijen hadden reeds instemming betuigd. Het congres van D66 stemde op 18 mei met een grote meerderheid voor regeringsdeelname, al spraken veel leden twijfels uit, vooral over het sociale beleid van de nieuwe

coalitie (zie verder in deze Kroniek onder D66). Ook binnen het CDA leefde enig onbehagen, met name in de Basisgroep Sociale Zekerheid. Op 20 mei sloten de informateurs hun werkzaamheden af en benoemde de koningin Balkenende tot formateur van een nieuw kabinet. Op 27 mei hield het tweede kabinet-Balkenende zijn constituerende vergadering en werd het door de koningin beëdigd. Het kabinet was als volgt samengesteld:

J.P. Balkenende (CDA), minister-president en minister van Algemene Zaken;
G. Zalm (VVD), eerste vice-minister-president en minister van Financiën;
Th.C. de Graaf (D66), tweede vice-minister-president en minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties;
J.G. de Hoop Scheffer (CDA), minister van Buitenlandse Zaken;
Mevr. A.M.A. van Ardenne-van der Hoeven (CDA), minister voor Ontwikkelingssamenwerking;
J.P.H. Donner (CDA), minister van Justitie;
Mevr. M.C.F. Verdonk (VVD), minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie;
J.W. Remkes (VVD), minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties;
Mevr. M.J.A. van der Hoeven (CDA), minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap;
H.G.J. Kamp (VVD), minister van Defensie;
Mevr. S.M. Dekker (VVD), minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer;
Mevr. K.M.H. Peijs (CDA), minister van Verkeer en Waterstaat;
L.J. Brinkhorst (D66), minister van Economische Zaken;
C.P. Veerman (CDA), minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (sinds 1 juli Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit);
A.J. de Geus (CDA), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid;
J.F. Hoogervorst (VVD), minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het tweede kabinet-Balkenende telde zes nieuwkomers, waaronder de overigens ervaren bewindsman Brinkhorst. Het aantal vrouwen was gestegen van één naar vijf. Van de tien staatssecretarissen behoorden er vijf tot het CDA, vier tot de VVD en één tot D66. Mannen en vrouwen waren hier gelijkelijk vertegenwoordigd.

Op 11 juni las Balkenende de beknopte regeringsverklaring voor in de Tweede Kamer.

Provinciale Statenverkiezingen

Op 11 maart mochten de kiezers weer naar de stembus, nu om de Provinciale Staten te kiezen. Met bijna 48% was de opkomst iets hoger dan in 1999. Tal van maatregelen waren dan ook genomen om de opkomst te verhogen: een popconcert in Limburg, SMS-oproepen met de kans op een CD in Drenthe, een geldprijs in Gelderland – uitgelooft door de partij Leefbaar Gelderland/De Groenen, die voor deze loterij overigens geen toestemming van de overheid had gekregen. In elke provincie kon de kiezer bovendien gebruik maken van een stemwijzer op internet. De landelijke partijleiders bemoeiden zich deze keer weinig met de campagne, waarschijnlijk door vermoeidheid na de Tweede-Kamerverkiezingen. Voor CDA en PvdA kwamen daar nog de formatiebesprekingen bij. Overigens werd de uitkomst van de Statenverkiezingen wel als test gezien voor een coalitie tussen beide partijen.

De resultaten vielen voor zowel het CDA als de PvdA vrij gunstig uit. Weliswaar bleek hun aanhang iets kleiner dan in januari, maar ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1999 boekten beide partijen duidelijk winst (zie tabel 2). De christen-democraten waren opnieuw de grootste in het Zuiden en Oosten (Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Limburg), de sociaal-democraten in het Noorden en het Westen (Noord- en Zuid-Holland, Flevoland, Friesland, Drenthe en Groningen).

De VVD verloor de tweede plaats aan de PvdA en moest 44 zetels inleveren, maar deed het relatief beter dan bij de Tweede-Kamerverkiezingen van januari. Dat gold ook voor D66, dat acht zetels verloor, en voor GroenLinks dat 26 zetels kwijt raakte. De protestants-christelijke partijen deelden dit lot: verlies ten opzichte van 1999, lichte vooruitgang ten opzichte van januari 2003. De fusie van GPV en RPF tot ChristenUnie leidde klaarblijkelijk niet tot electorale ‘synergie’ in de vorm van nieuwe kiezers. De SP ging ten opzichte van januari licht achteruit; vergeleken met 1999 wist ze haar stemmental en zeteltal echter te verdubbelen. Ook de LPF deed het in maart slechter dan in januari. Waarschijnlijk stemde een deel van hun aanhang op een onafhankelijke provinciale partij en bleef ook een belangrijk deel thuis.

De onafhankelijke provinciale partijen verloren samen vier zetels. Vooral de Partij Nieuw Limburg (PNL) kreeg een flinke klap, evenals de Partij voor Zeeland (PVZ) en de Onafhankelijke Partij Drenthe (OPD). Laatstgenoemde partij moest een zetel afstaan aan de van haar afgesplitste groepering Drents Belang, die samen met de Drentse Ouderenpartij een lijst had gevormd (DB/DOP). De Brabantse Onafhankelijke Federatie (die zich nu ook met de naam Leefbaar Brabant tooide) (BOF/LB) en de Gemeentebelangen Friesland (GBF, in

1999 de Federatie van Gemeentebelangen Friesland, FGF) konden zich met enige moeite handhaven, evenals de Onafhankelijken Zuid-Holland, die zich sinds 2002 Leefbaar Zuid-Holland noemden.

Tabel 2. Uitslag Provinciale Statenverkiezingen 2003

	1999		2003	
	%	zetels	%	zetels
CDA	24,4	194	28,0	222
VVD	23,7	182	18,5	138
PvdA	19,0	154	24,1	198
GroenLinks	10,1	77	6,9	51
ChristenUnie/ SGP *)	7,5	62	6,4	50
D66	5,9	39	4,6	31
SP	3,3	19	5,6	38
LPF	-	-	2,9	17
VSP **)	1,7	6	0,4	1
PNL	0,6	6	0,3	2
FNP	0,4	4	0,6	7
PVZ	0,2	4	0,1	2
OPD	0,2	3	0,1	1
BOF/LB	0,3	1	0,2	1
GBF ***)	0,1	1	0,1	1
LZH ****)	0,4	1	0,2	1
PvhN	-	-	0,2	2
DB/DOP	-	-	0,1	1
overige	3,0	7	0,7	0
totaal	100,0	760	100,0	764
Opkomst	45,6		47,6	

*) In 1999 namen GPV en RPF nog niet als ChristenUnie deel aan de Statenverkiezingen, al combineerden ze vaak hun lijsten, al dan niet samen met de SGP.

**) De Verenigde Senioren Partij (VSP) kwam voort uit het AOV, de Unie 55+ en Senioren 2000, die in 1999 nog zelfstandig aan de Statenverkiezingen deelnamen.

***) Sinds 2001 noemde de Federatie Gemeentebelangen Friesland (FGF) zich Gemeentebelangen Friesland (GBF).

****) Sinds 2002 noemden de Onafhankelijken Zuid-Holland zich Leefbaar Zuid-Holland.

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2003
(statline.cbs.nl/StatWeb)

De meest succesvolle provinciale partijen waren de Fryske Nasjonale Partij (FNP) en de Partij voor het Noorden (PvhN), die in Groningen met twee zetels haar entree in de Staten maakte. Beide partijen verzetten zich tegen een ‘zweeftrein’ (een trein die enige meters boven de grond aan een magneetbaan zou hangen) in het Noorden en beide streefden naar een vorm van federalisme waarbij provincies of landsdelen meer zelfstandigheid zouden genieten. De andere provinciale partijen, die over het algemeen minder duidelijk een staatkundige visie uitdroegen, hadden meer moeite kiezers te winnen.

Landelijke randpartijen kregen het ook moeilijk in 2003. De Groenen verdwenen feitelijk uit de Staten (waar ze in 1999 nog zelfstandig dan wel in samenwerkingsverbanden drie zetels hadden verworven), evenals de automobilistenpartij Nederland Mobiel. De ouderenpartijen verloren vijf van de zes zetels – de Verenigde Seniorenpartij (VSP), waarin het Algemeen Ouderenverbond (AOV), de Unie 55+ en Senioren 2000 waren opgegaan, won samen met de Ouderenpartij Noord-Holland één zetel in deze provincie. Andere randpartijen zoals de Nederlandse Volksunie, de Vooruitstrevende Integratiepartij en de door oud-minister H. Heinsbroek en oud-LPF-fractievoorzitter H. Wijnschenk opgerichte Lijst Nieuwe Politiek behaalden nergens een zetel.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 26 mei kozen de leden van de Provinciale Staten een nieuwe Eerste Kamer. De verkiezingen kregen aanvankelijk meer aandacht dan gebruikelijk, vanwege hun mogelijke invloed op de kabinetsformatie. De vraag werd gesteld of CDA en PvdA dan wel CDA en VVD een meerderheid in de senaat zouden halen – ook al wezen deskundigen erop dat kabinetten veel minder afhankelijk zijn van de senaat dan van de Tweede Kamer. Op 26 mei was de formatie echter al afgerond en was bovendien duidelijk dat de coalitie CDA-VVD-D66 op een solide meerderheid in de Eerste Kamer zou kunnen rekenen.

Het CDA versterkte zijn positie als grootste partij met drie zetels, waarvan één restzetel, via een lijstverbinding met ChristenUnie en SGP (zie tabel 3). De VVD verloor vier zetels en moest haar tweede positie afstaan aan de PvdA, die evenveel zetels won. Verrassend veel voorkeurstemmen verstoorden de volgorde van de lijst: bij de VVD. GroenLinks verloor ook fors – 1999 was een buitengewoon goed jaar voor de partij geweest. Bij D66 zette de gestaag dalende lijn zich voort. De ChristenUnie, de opvolger van de gezamenlijke lijst van GPV en RPF, verloor eveneens; de SGP handhaafde zich. De SP boekte winst. De LPF kwam met één zetel in de senaat, terwijl men op twee gerekend had: het ene Statenlid van Leefbaar Zuid-Holland had tegen de afspra-

ken in niet op de LPF gestemd, zo meende het bestuur van deze partij (zie in deze Kroniek onder LPF).

De Onafhankelijke Senaatsfractie (OSF) behield één zetel. Anders dan in 1999 kreeg deze lijst steun van alle provinciale partijen (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 17). Aanvankelijk leek de zetel naar de lijsttrekker van de PNL, A. Zinken, te zullen gaan. In Noord-Holland bleek echter een fout gemaakt te zijn bij het doorgeven van de uitslag, zodat alsnog de door de OSF beoogde kandidaat, H. ten Hoeve van de FNP, de senaatszetel mocht bezetten.

Op 17 juni koos de Eerste Kamer mevr. Y.E.M.A.Timmerman-Buck tot voorzitter. Met 37 stemmen versloeg zij PvdA-kandidaat E.C.M. Jurgens, die 34 stemmen kreeg. Het was een dubbele primeur: voor het eerst kon de Kamer in een open stemming tussen verschillende kandidaten kiezen en voor het eerst werd een vrouw tot voorzitter gekozen.

Tabel 3. Uitslag Eerste-Kamerverkiezingen 2003 (in zetels)

	1999	2003
CDA	20	23
VVD	19	15
PvdA	15	19
GroenLinks	8	5
D66	4	3
ChristenUnie *)	4	2
SGP	2	2
SP	2	4
OSF	1	1
LPF	-	1
totaal	75	75

*) GPV en RPF voegden in 1999 hun lijsten samen; sinds 2000 noemen zij zich ChristenUnie.

Bron: *NRC Handelsblad*, 27 mei 2004

parlementaire enquêtes

Op 27 januari presenteerde de parlementaire enquêtecommissie 'Srebrenica' onder voorzitterschap van A.D. Bakker (D66) haar eindverslag. De commissie was van oordeel dat het tweede kabinet-Kok in april 2002 terecht was afgetreden (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 22-23). De militaire missie naar Srebrenica had een onduidelijk mandaat gekregen en de verantwoordelijke bewindslieden hadden te weinig geluisterd naar bezwaren van de top van de landmacht. Bij de behande-

ling van het rapport in juni waarschuwde de commissie echter voor ‘individuele afrekeningen’, die het zicht zouden wegnemen van het falen van het hele politieke systeem.

In maart 2003 besprak de Tweede Kamer het rapport van de parlementaire enquêtecommissie die zich onder voorzitterschap van mevr. M.B. Vos (GroenLinks) had bezig gehouden met onregelmatigheden bij de aanbesteding van grote infrastructurele werken – in de wandel ‘bouw-fraude’ genoemd. Naar aanleiding van dit rapport was al in december 2002 A.H. Korthals afgetreden als minister van Defensie. Als minister van Justitie was hij eerder verantwoordelijk geweest voor een schikking tussen het openbaar ministerie en aannemers die teveel hadden gerekend voor de uitbreiding van de luchthaven Schiphol (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 37).

In september 2002 had de Tweede Kamer op voorstel van de SP ingestemd met de instelling van een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid van de afgelopen decennia (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 152). In december ging de commissie, die onder voorzitterschap stond van S. Blok (VVD), van start. SP-vertegenwoordiger A. Lazrak stapte in september 2003 uit de commissie, onder andere vanwege de betrokkenheid van het Hilda Verwey-Jonker Instituut bij de werkzaamheden van de commissie (zie verder in deze Kroniek onder SP).

staatkundige vernieuwing: gekozen burgemeester

In de eerste maanden van 2002 hadden de Tweede en Eerste Kamer op initiatief van het tweede kabinet-Kok besloten om de benoeming van de burgemeester door de kroon uit de grondwet te lichten en in een gewone wet te regelen. Hiermee werd de weg gebaad voor de invoering van de gekozen burgemeester. Het eerste kabinet-Balkenende had op voorstel van de LPF de gekozen burgemeester in het regeerakkoord opgenomen, en wenste daarom de ‘deconstitutionalisering’ van de benoemingswijze van de burgemeester voort te zetten. Door de val van het kabinet in oktober was de Tweede Kamer echter niet meer in de gelegenheid de grondwetswijziging in tweede lezing te behandelen. Enkele staatsrechtgeleerden meenden dat de in januari 2003 verkozen Tweede Kamer daartoe nu niet meer gerechtigd zou zijn, maar de Raad van State sprak in november uit geen beletsel te zien voor de afhandeling van de aanhangige grondwetswijzigingen (naast de vervallenverklaring van de kroonbenoeming onder meer ook de invoering van het correctief referendum).

Ook in het regeerakkoord van het tweede kabinet-Balkenende was zoals reeds vermeld afgesproken de rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester in te voeren, met als doel “de slagvaardigheid te vergroten

en de betrokkenheid van burgers te versterken”. Eerder in de formatie, ten tijde van de onderhandelingen met de PvdA, had het CDA deze hervorming nog afgewezen. Eind september kondigde minister De Graaf van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties in de *Hoofdlijnennotitie direct gekozen burgemeester* aan dat het kabinet in maart 2006 – tegelijk met de gemeenteraadsverkiezingen – de direct gekozen burgemeester wilde invoeren. Het was de bedoeling dat de zittingstermijn van de gekozen functionaris samenviel met die van de raad, dat wil zeggen vier jaar in plaats van de huidige ambtstermijn van zes jaar. De burgemeester zou als ‘lokale regeringsleider’ – aldus De Graaf – verder veel meer bevoegdheden krijgen, onder andere om wethouders voor te dragen (*de Volkskrant*, 26 september 2003). De Graaf wilde de nieuwe figuur in één keer invoeren; alle bijna 500 zittende burgemeesters die zich niet verkiesbaar wilden stellen, zouden ontslag krijgen of konden vervroegd uittreden.

Het Nederlands Genootschap van Burgemeesters reageerde bij monde van zijn voorzitter, de Haarlemse burgemeester J. Pop, sceptisch op de plannen. VVD en CDA hadden moeite met de opzet van De Graaf om in één keer in alle gemeenten de zittende burgemeesters collectief te ontslaan en hun opvolgers te laten verkiezen, en pleitten voor enig uitstel. Dit schoot D66-fractie leider Dittrich in het verkeerde keelgat. Hij eiste van de beide coalitiepartners dat de gekozen burgemeester in deze kabinetsperiode zou worden ingevoerd, anders was er ‘sprake van een kabinetscrisis’ (*de Volkskrant*, 2 oktober 2003).

Een meerderheid van de Tweede Kamer was van mening dat de grondwet gewijzigd diende te worden. Het constitutioneel vastgelegde raadsvoorzitterschap van de burgemeester zou zich moeilijk verdragen met de toekomstige uitbreiding van zijn politieke macht. De Graaf wilde een grondwetswijziging echter voorkomen, omdat in dat geval de invoering van de gekozen burgemeester afhankelijk werd van een nieuw samengesteld parlement en kabinet – waarin D66 mogelijk zijn spilpositie zou zijn kwijtgeraakt. CDA en VVD wilden daarentegen uitzicht houden op een aanpassing van de grondwet; niet alleen om de kwestie van het raadsvoorzitterschap te regelen, maar ook in het geval van het CDA om de positie van de gemeenteraad te versterken (zie verder in deze Kroniek onder CDA), en in het geval van de VVD om die van de gekozen burgemeester te verstevigen (zie verder in deze Kroniek onder VVD). De PvdA wenste eveneens een aanpassing van de grondwet. Partijleider Bos dreigde begin oktober bij de later te houden tweede lezing van het voorstel om de kroonbenoeming uit de grondwet te schrappen tegen te zullen stemmen – terwijl de PvdA eerder in de eerste lezing vóór dit voorstel had gestemd –, wanneer De Graaf het raadsvoorzitterschap van de burgemeester niet zou willen deconstitutionaliseren. Dit zou dan

betekenen dat de benodigde tweederde meerderheid niet gehaald zou worden. Ook meende Bos dat er geen goede regeling was voor het geval dat de raad en de gekozen burgemeester tegenover elkaar zouden komen te staan. Op aandrang van de Tweede Kamer zei De Graaf toe te zullen regelen dat wanneer er sprake is van een 'onwerkbaar situatie' tussen raad en burgemeester, de laatste mag worden afgezet.

Op 18 november presenteerde de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) zijn advies over de gekozen burgemeester. De ROB meende dat de kabinetsplannen inconsistent waren, waarbij de kritiek vooral het grondwettelijk vastgelegde raadsvoorzitterschap betrof. De Raad meende dat het voorstel in de huidige vorm niet kon worden ingevoerd. Op 10 december liet De Graaf de Tweede Kamer weten dat hij vasthield aan zijn voornemen de gekozen burgemeester in 2006 in te voeren. Hij voegde eraan toe los daarvan te overwegen een grondwetswijziging te starten die ertoe moet leiden om het raadsvoorzitterschap uit de constitutie te verwijderen.

Inmiddels had het kabinet op 4 juli besloten om de in de gemeentewet vastgelegde openbare dubbele voordracht van kandidaten voor de functie van burgemeester (en van commissaris van de koningin) te wijzigen. Deze regeling – die in augustus 2001 was ingevoerd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 17-18) – had ertoe geleid dat het aantal sollicitanten voor deze posten sterk was afgenomen. Volgens de wet dienden gemeenteraden twee kandidaten voor te stellen en daarbij één van de twee aan te bevelen – eventueel op basis van de uitkomst van een referendum onder de bevolking. Dat de naam van de als tweede geëindigde kandidaat ook bekend zou worden gemaakt, schrikte echter vele potentiële sollicitanten af; daarom werd besloten voortaan uitsluitend de eerstgeplaatste op de lijst van aanbeveling te publiceren. Op 10 december stemde de Tweede Kamer met deze wijziging in.

staatkundige vernieuwing: hervorming kiesstelsel

In het regeerakkoord waren CDA, VVD en D66 overeengekomen om het kiesstelsel te herzien teneinde "de werking van de parlementaire democratie te verbeteren". Het mandaat van de individuele volksvertegenwoordiging diende persoonlijker te worden, hun herkenbaarheid groter en hun band met de kiezer sterker door een deel van de zetels via districten aan kandidaten toe te wijzen (zodat deze niet meer in het kielzog van de lijsttrekker gekozen worden). Het andere deel zou worden toegewezen via landelijke, door de partijen vastgestelde lijsten. De kiezer krijgt in dit stelsel twee stemmen, één voor de landelijke lijst en één voor een districtskandidaat naar voorkeur. De stem op de landelijke lijst is bepalend voor de zetelverdeling in de Tweede Kamer.

Al in november presenteerde minister De Graaf van Bestuurlijke Vernieuwing een uitwerking van zijn plannen in *Naar een sterker parlement. Hoofdlijnennotitie nieuw kiesstelsel*. De D66-minister had haast, omdat zijn partij er zeker van wilde zijn dat het nieuwe kiesstelsel vóór de volgende Tweede-Kamerverkiezingen zou zijn ingevoerd. Mede om die reden diende het nieuwe kiesstelsel binnen de grondwettelijke voorwaarden van evenredige vertegenwoordiging en het vaste aantal van 150 Tweede-Kamerzetels te blijven: een wijziging van de grondwet zou de aanvaarding van de hervorming afhankelijk maken van een nieuw samengesteld parlement en kabinet – waarin D66 mogelijk zijn spilpositie kwijt zou zijn geraakt.

De Graaf stelde voor om de Tweede Kamer na de verkiezingen van 2007 te laten bestaan uit minimaal 75 landelijke en maximaal 75 regionale kandidaten. De laatsten dienden verkozen te worden in ongeveer twintig meervoudige districten met elk twee tot zes vertegenwoordigers (afhankelijk van het inwonertal). In De Graafs plannen mogen kandidaten zich òf via de landelijke lijst, of in een district kandideren. Een combinatie van beide mogelijkheden wees hij af, uit angst dat de districtsverkiezingen een wassen neus zouden worden wanneer verliezers alsnog via de landelijke lijst in de Kamer zouden belanden.

De reacties van de regeringspartijen CDA en VVD waren negatief. De christen-democraten wezen het verbod op een dubbele kandidatuur af, omdat het daardoor voor de partijen moeilijker zou worden om een evenwichtig samengestelde fractie samen te stellen. Tweede-Kamerfractievoorzitter Verhagen vond vijftig districtszetels meer dan genoeg. Zijn VVD-collega Van Aartsen daarentegen vond de voornemens van De Graaf niet ver genoeg gaan; hij wilde persoonlijk liever de invoering van 150 enkelvoudige kiesdistricten. De PvdA reageerde welwillender; de sociaal-democraten hadden een soortgelijke hervorming van het kiesstelsel in hun verkiezingsmanifest van 2003 opgenomen.

staatkundige vernieuwing: referendum

In 2001 hadden Eerste en Tweede Kamer ingestemd met een Tijdelijke Referendumwet, die een raadplegend referendum mogelijk maakte, en met een wijziging van de grondwet die een bindend correctief referendum zou toestaan (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 16-17). De grondwetsherziening zou na de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 en de Eerste-Kamerverkiezingen in 2003 opnieuw door beide Kamers goedgekeurd dienen te worden, nu met een tweederde meerderheid. Die meerderheid zou er echter niet komen. Het eerste kabinet-Balkenende diende het wijzigingsvoorstel weliswaar in september 2003 in, maar gaf daarbij aan het niet te zullen steunen: het kwam dan ook niet in behan-

deling. Het kabinet besloot bovendien in december aan de Tweede Kamer voor te stellen om de Tijdelijke Referendumwet in te trekken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 38).

In het regeerakkoord dat CDA, VVD en D66 in mei 2003 overeenkwamen, werden deze besluiten weer omgedraaid. Het tweede kabinet-Balkenende besloot dat met betrekking tot het correctieve referendum het oordeel van beide Kamers in tweede lezing zou worden ‘afgewacht’ (zoals hierboven reeds vermeld gaf de Raad van State in november aan dat de Eerste en Tweede Kamer de aanhangige grondwetswijzigingen gewoon konden afronden). Het wetsvoorstel tot intrekking van de Tijdelijke Referendumwet werd ingetrokken, zodat deze wet geldig blijft tot de daarin opgenomen expiratedatum van 1 januari 2005. Ook bleef het mogelijk dat in gemeenten referenda werden gehouden.

Europees referendum

De grondwet die de Europese Conventie in 2003 voor de Europese Unie had ontworpen, zou in een Europees referendum aan de burgers moeten worden voorgelegd. Daarvoor ijverde de Europese Referendum Campaigne in alle lidstaten. In juni organiseerde het comité in Nederland een petitie daarvoor. Intussen bereidden de Tweede-Kamerleden J.N. Dubbelboer (PvdA), B. van der Ham (D66) en mevr. F. Karimi (Groen-Links) een initiatief-wetsvoorstel voor om een raadplegend referendum over de grondwet mogelijk te maken, bij voorkeur tegelijk te houden met de verkiezingen voor het Europees parlement in 2004. Op 14 juli bracht de Raad van State een positief advies uit. De Raad wees erop dat grondwetswijzigingen in Nederland plaats vinden na ontbinding en verkiezing van de Tweede Kamer, maar achtte een raadplegend referendum ‘een meer reële manier om het oordeel van de kiezers over de Europese grondwet te vragen’ (website Raad van State, 24 november 2004). In november keurde de Tweede Kamer het initiatief-wetsvoorstel goed. Alleen CDA, ChristenUnie en SGP stemden tegen. De Eerste Kamer zou het voorstel in maart 2004 behandelen.

partijfinanciën

In april 2002 had de toenmalige minister K.G. de Vries (PvdA) van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties de notitie ‘Herijking Wet subsidiëring politieke partijen’ naar de Tweede Kamer gestuurd (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 19). In oktober 2003 kwam zijn opvolger J. Remkes (VVD) met uitgewerkte voorstellen, die in belangrijke mate voortborduurden op de notitie. Zo stelde Remkes voor het drempelbedrag waarboven giften openbaar moeten worden gemaakt, te verlagen

van 4.537 euro tot 2.000 euro (op jaarbasis). Ook zouden giften van particulieren aan partijen en donaties aan met partijen gelieerde instellingen voortaan onder het openbaarmakingsregime dienen te vallen. Individuen of rechtspersonen zouden jaarlijks niet meer dan 20.000 euro aan een partij mogen doneren. Anders dan De Vries achtte Remkes het niet nodig aan het jaarlijkse totaal aan giften en sponsorinkomsten van een partij een maximum te stellen. De liberale bewindsman wilde verder de basis waarop de subsidietoedeling was gebaseerd aanpassen: naast het aantal kamerzetels zou ook het ledental van invloed moeten zijn op hoogte van de financiële ondersteuning – vanwege de prikkel die hiervan zou kunnen uitgaan op ledenwerving. Ten slotte wenste Remkes de bestedingsmogelijkheden van de overheidssubsidie te verruimen, zodat de partijen deze gelden ook konden besteden aan verkiezingscampagnes en andere ‘wervende’ activiteiten. Hij kondigde aan de subsidie voor de partijen in 2004 te verhogen van tien naar vijftien miljoen euro – overeenkomstig de afspraak in het regeerakkoord.

Op 9 oktober sprak een aantal kleinere fracties in de Tweede Kamer zich uit tegen de verhoging van de subsidie. In een tijd dat de overheid bezuinigde op de financiële steun aan welzijns- en sportorganisaties, gaf het geen pas dat partijen meer geld kregen. De coalitiepartijen en de PvdA steunden de voorgenomen subsidieverhoging echter. Minister Remkes besloot vervolgens op de verhoogde subsidies dezelfde korting toe te passen als op de andere subsidies die door zijn departement werden verstrekt.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

In drie gefuseerde gemeenten vonden op 19 november gemeenteraadsverkiezingen plaats. Het CDA bleef overal de grootste partij, maar verloor (relatief) stemmen aan lokale partijen in de Zuid-Hollandse gemeenten Midden-Delfland en Westland en in het Noord-Brabantse Geldrop-Mierlo. De LPF kwam met vier zetels in de raad van Westland.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 2003 en op of omstreeks 1 januari 2004 (zie tabel 4).

Tabel 4. Ledentallen Nederlandse politieke partijen 1 januari 2003 en 1 januari 2004

	1 januari 2003	1 januari 2004
CDA	79.000	77.000
ChristenUnie	27.000	25.074
D66	12.327*)	13.507
GroenLinks	18.469	20.503
LN	1.237	-
LPF	4.100	± 4.000
PvdA	60.062	61.935
SGP	25.500	25.700
SP	36.406	43.389
VVD	45.998**)	44.196
totaal	310.099***)	315.304

*) correctie door D66 van opgave januari 2003

**) correctie door VVD van opgave januari 2003

***) aangepast totaal als gevolg van gecorrigeerde ledental van D66 en de VVD

Christen-Democratisch Appèl (CDA)

2003 was een goed jaar voor het CDA. Niet alleen bleef de partij in de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten de grootste, ook leverde zij met partijleider J.P. Balkenende opnieuw de minister-president. Toch rustte het CDA niet op zijn lauweren; zo werd de vernieuwing van de partijorganisatie voortgezet.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

Op 30 november 2002 had het partijcongres de kandidatenlijst en het verkiezingsprogramma vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 47-

48). Ook werd besloten dat de campagnes voor de Tweede-Kamer- en de Provinciale Statenverkiezingen zou worden gecoördineerd door M. van der Poel (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 48).

Met de leus 'Betrokken, Betrouwbaar, Balkenende' richtte het CDA zijn campagne vooral op de (demissionaire) minister-president Balkenende. Campagneleider Van der Poel bestempelde de premier als 'unique selling point' (*NRC Handelsblad*, 4 januari 2003). Hij zou stabiliteit en vertrouwen moeten uitstralen en zich als staatsman profileren. Dat hield in: wel deelname aan acht lijsttrekkersdebatten op televisie en radio, maar niet aan spelletjes of aan kookprogramma's.

Kritiek zou Balkenende niet bespaard blijven, ook binnen de eigen gelederen. W. Aantjes merkte op dat de CDA-leider niet goed leek te accepteren dat zijn kabinet gevallen was en te veel de deur open hield naar de LPF. De oud-fractievoorzitter van het CDA miste bij de premier een helder christen-democratisch geluid. A.A.M. van Agt, als premier en CDA-leider in de jaren 1977-1982 een voorganger van Balkenende, hekelde de wijze waarop deze het debat over waarden en normen inzette: "het is ongericht en waaiert alle kanten op" (*Trouw*, 6 januari 2003). Waarden en normen behoorden overigens tot de verkiezings-thema's waarmee het CDA campagne voerde – naast veiligheid, integratie, zorg, onderwijs, gezin, mobiliteit en werk op maat: een zogenoemde levensloopregeling die een betere combinatie van werk en zorg mogelijk zou moeten maken.

Op 7 januari ging Balkenende in Zwolle het debat aan met de lijsttrekkers van ChristenUnie en SGP, A. Rouvoet en B.J. van der Vlies. Laatstgenoemde betitelde de twee kleine christelijke partijen als 'loodsmannetjes' (*Trouw*, 8 januari 2003). De geesten scheidden zich toen het abortusbeleid ter sprake kwam. De CDA-leider beloofde het beleid te laten evalueren, maar weigerde de wet terug te draaien, zoals de twee andere partijen eisten. De kritiek van Rouvoet, een paar dagen later, dat het CDA niet op bijbelse waarden steunde, raakte Balkenende wel: "als we als christenen om politieke motieven zo met elkaar omgaan, zijn we een eind weg" (*Reformatorisch Dagblad*, 11 januari 2003).

coalitievoorkeur

Al vanaf het begin van de campagne had Balkenende een voorkeur voor een coalitie met de VVD uitgesproken. In een debat in Rotterdam op 8 januari met de lijstaanvoerders van PvdA, VVD, LPF, GroenLinks en SP zocht hij enige toenadering tot de PvdA, maar bleef afstand nemen van het – in zijn ogen onvoldoende solide – financiële beleid van de sociaal-democraten. Enkele CDA-wethouders benadrukten de voordelen

van samenwerking met de PvdA. De partijvoorzitter, mevr. M. van Bijsterveldt, sprak van een 'lichte voorkeur' voor de VVD, maar sloot de PvdA zeker niet uit (*de Volkskrant*, 9 januari 2003). Met beide partijen verschilde het CDA van mening over de vrijheid van het bijzonder onderwijs. De andere partijen – VVD, PvdA, maar ook D66, Groen-Links en SP – wilden bijzondere scholen verplichten allochtone leerlingen toe te laten. De (demissionaire) minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, mevr. M.J.A. van der Hoeven, die op de tweede plaats van de kandidatenlijst van het CDA stond, noemde dit “een verkapte poging artikel 23 van de Grondwet, waarin de vrijheid van onderwijs is geregeld, om zeep te helpen” (*Trouw*, 10 januari 2003).

Half januari noemde Balkenende in een interview de PvdA nog ongeschikt om al weer te gaan regeren (*Trouw*, 13 januari 2003). De voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), D. Terpstra, “schrok zich rot” van deze uitspraak en raadde de premier aan om juist de VVD uit te sluiten als regeringspartner (*Trouw*, 14 januari 2003). De CNV-leider, van huis uit ook een christen-democraat, vreesde dat het CDA nu evenals de VVD koos voor financiële soliditeit boven solidariteit. Toen de PvdA het CDA in de peilingen dreigde voorbij te streven, verklaarde Balkenende dat hij geen ministerspost onder een sociaal-democratische premier zou aanvaarden: dan liever fractievoorzitter in de Tweede Kamer.

Fractievoorzitter M.J.M. Verhagen speelde eveneens een belangrijke rol in de campagne, vooral waar het ging om toelichting op het verkiezingsprogramma. Hij pleitte onder meer voor preventief fouilleren langs snelwegen en in openbaar vervoer, en beloofde dat binnen twee jaar een einde aan de wachtlijsten in de gezondheidszorg zou komen. Daartoe zou de ziekenfondspremie verhoogd moeten worden.

Op 20 januari sloot het CDA zijn campagne af in Rotterdam. “Rotterdam laat zien dat het ook kan zonder de PvdA”, zei Balkenende, doelend op het gemeentebestuur van CDA, VVD en Leefbaar Rotterdam. Hij voegde daar veelbetekenend aan toe: “Nederland heeft een Rotterdamse aanpak nodig” (*de Volkskrant*, 21 januari 2003).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Op de verkiezingsavond balanceerden de christen-democraten tussen hoop en vrees. Spoedig bleek dat zij de sociaal-democraten voor zouden blijven, en dat het CDA weer de grootste partij zou worden. Een coalitie met alleen de VVD zou echter geen meerderheid halen. Balkenende zag drie mogelijkheden: CDA met PvdA, CDA met VVD en D66, en CDA met VVD en LPF. Oud-partijvoorzitter (en oud-minister) B. de Vries maakte op 26 januari in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ een duide-

lijke keuze voor de PvdA. Zelfs oud-premier Van Agt, die niet bekend stond als vriend van de sociaal-democratie, toonde een lichte voorkeur voor de PvdA boven de VVD, die in zijn ogen te ‘libertinistisch’ was op moreel-ethisch gebied (*Trouw*, 10 februari 2003).

evaluatie campagne Tweede-Kamerverkiezingen

Een commissie onder leiding van de Maastrichtse oud-wethouder T. Bovens evalueerde de geïntegreerde campagne voor de Tweede Kameren Provinciale Statenverkiezingen en bracht aan het eind van het jaar verslag uit. Over het algemeen bleek de campagne goed verlopen te zijn, zowel in de media als in het land. Lijsttrekker Balkenende had evenwel meer invloed moeten hebben, meende de commissie. Voorts pleitte zij voor een permanente campagne – niet alleen onder leden maar ook onder niet-leden – en een pro-actieve strategie: hoe belangrijk de media ook zijn, uiteindelijk zou de partij toch haar eigen thema’s moeten uitdragen.

kritiek binnen het CDA op de kabinetsformatie

Het verloop van de formatie (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’) stemde niet overal in het CDA tot tevredenheid. A. Jansen, voorzitter van de CDA-basisgroep Sociale Zekerheid – een groep van ongeveer veertig uitkeringsgerechtigde christen-democraten – vreesde dat zijn partij haar ‘sociale gezicht’ zou verkwanselen in een coalitie met de VVD. Soortgelijke kritiek klonk op een bijeenkomst van lokale Zeeuwse bestuurders in Goes op 15 april en uit de mond van CNV-voorzitter Terpstra. Ook werd Balkenende wel gebrek aan inspirerend leiderschap verweten. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt betreurde de mislukking van de onderhandelingen met de PvdA, maar verwierp het verwijt dat het CDA een rechtse partij was geworden. Ook ontkende zij dat de positie van Balkenende als politiek leider ter discussie stond. De sociaal-democraten hadden volgens haar belangrijke thema’s van de christen-democraten te weinig ‘verinnerlijkt’ (*NRC Handelsblad*, 18 april 2003). B.J. Spruyt, de directeur van de Edmund Burke Stichting – het platform voor conservatieve gedachtevorming in Nederland – stelde tevreden vast dat het CDA was “uitgegroeid tot een onvervalst conservatieve partij” (*Trouw*, 19 april 2003). Oud-partijvoorzitter M.M. van Rij waarschuwde voor de opkomst van een dominante rechtervleugel, vooral gebaseerd in Limburg – hij vergeleek deze met de Beierse *Christlich-Soziale Union* (CSU). A. Klink, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, ontkende elke verrechtsing: “ons sociaal hart klopt nog steeds” (*Reformatisch Dagblad*, 28 april 2003).

Op een ledenbijeenkomst op 19 mei in Amersfoort verdedigde Klink samen met de demissionaire minister A.J. de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het Tweede-Kamerlid mevr. G. Verburg opnieuw het sociale gezicht van de partij, en in het bijzonder de hervorming van de WAO zoals voorgesteld in het regeerakkoord. Ze konden de bezorgdheid van veel leden echter niet wegnemen, maar leken in hun verweer de voorstellen toch iets af te zwakken.

De partijraad kwam op 24 mei in Utrecht bijeen om de formatie te bespreken. Ook hier klonk veel kritiek, onder meer opnieuw van de voorzitter van de CDA-basisgroep Sociale Zekerheid. Balkenende stelde evenwel dat werk boven inkomen ging. Verhagen wees er op dat het nieuwe kabinet middelen had uitgetrokken voor inkomenstoeslagen ten behoeve van uitkeringsgerechtigden die in de knel dreigden te komen. Van Bijsterveldt kondigde de instelling van een partijcommissie aan die onder voorzitterschap van de Hengelose burgemeester F. Kerckhaert de gevolgen van de bezuinigingen voor de meest kwetsbare groepen in kaart zou brengen. In juni werd de zogeheten Commissie Inkomensbeleid geïnstalleerd; in september ging ze aan de slag.

In het kamerdebat over de regeringsverklaring in juni maakte Balkenende een vechtlustige en overtuigende indruk, waarmee hij zijn verzwakte aanzien in zekere zin kon herstellen. De kritiek op het sociale beleid van het tweede kabinet-Balkenende verstomde daarmee echter niet. Bij de behandeling van de begroting in september weerklonk ze opnieuw. Zelfs de hierboven reeds geïntroduceerde oud-minister van Sociale Zaken De Vries (CDA) merkte op dat het kabinetsbeleid tot ‘asociale resultaten’ zou kunnen leiden door de combinatie van lastenverlichting en bezuinigingen op sociale zekerheid (*NRC Handelsblad*, 16 september 2003). De rooms-katholieke bisschop van Rotterdam, A.H. van Luyn, vond het kabinetsbeleid teveel gericht op de economie en op de eigen verantwoordelijkheid van de enkeling, in plaats van op gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het algemeen welzijn.

Tweede-Kamerfractie

Na de kabinetsformatie konden zeven niet verkozen kandidaten alsnog een zetel gaan bezetten. Vijf van hen waren in 2002 kamerlid geweest; alleen P.H. Omtzigt en T.B.F.M. Brinkel, algemeen secretaris van de katholieke vredesbeweging Pax Christi, waren echte nieuwelingen. Na de afronding van de formatie koos de fractie Verhagen opnieuw tot fractievoorzitter.

Th.W. Rietkerk, secretaris van de Tweede-Kamerfractie, werd in mei gedeputeerde in Overijssel – om zo meer tijd voor zijn gezin te hebben. W.G.J.M. van de Camp volgde hem op als fractiesecretaris.

Op 1 september nam T.A.M. Meijer afscheid van de Tweede Kamer waarvan hij sinds 1996 deel had uitgemaakt. Hij had bekendheid gekregen als voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie die de gevolgen van de Bijlmer-ramp onderzocht. Meijer werd voorzitter van de vier akkerbouwproductieschappen.

oorlog in Irak

De militaire interventie van de Verenigde Staten en zijn bondgenoten in Irak leidde binnen het CDA tot de nodige discussie. De voorzitter van het Christen-Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), P. Walenkamp, verweet het kabinet en in het bijzonder minister van Buitenlandse Zaken J.G. de Hoop Scheffer (CDA), kritiekloos achter de Verenigde Staten te staan. Oud-partijleider Van Agt verwonderde zich over “het gemak waarmee de premier en de minister van Buitenlandse Zaken bij de Amerikanen blijven”, terwijl volgens hem Amerika zich vaak onverantwoordelijk gedroeg (*Trouw*, 10 februari 2003). Europarlementariër A.M. Oostlander reageerde daarop met de opmerking: “Van Agt zit een beetje te kletsen” (*Trouw*, 11 februari 2003).

Op 24 april vond in Utrecht een discussie plaats over de vraag of een rechtvaardige oorlog mogelijk was. Aan het debat namen De Hoop Scheffer, Verhagen, het Tweede-Kamerlid C.M.P.S. Eurlings en de staatssecretaris van Ontwikkelingssamenwerking, mevr. A. van Ardenne-van der Hoeven deel.

Het bezoek van premier Balkenende in september aan de Amerikaanse president deed de discussie opnieuw opvlammen. Oud-premier W. Kok (PvdA) verweet zijn opvolger zich op te stellen als ‘het schoothondje van Bush’ (*Trouw*, 5 september 2003). Balkenende achtte deze kritiek voorbarig en ongepast. Enige dagen later zou Kok excuses aanbieden over zijn opmerking.

asielbeleid

Ook het asielbeleid bracht verdeeldheid binnen het CDA. In februari drong een veertigtal christen-democratische wethouders er op aan asielzoekers die al vele jaren wachtten op een verblijfsvergunning die alsnog te geven (een zogeheten algemeen of specifiek pardon, afhankelijk van de voorwaarden). Het Tweede-Kamerlid mevr. J.N. van Vroonhoven-Kok had juist namens de CDA-fractie het voorstel van demissionair minister Nawijn (LPF) voor een dergelijke regeling afgewezen. De wethouders konden haar niet op andere gedachten brengen. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt toonde begrip voor de wethouders en wilde de minister de ruimte geven voor ‘humane beslissingen’, zonder

echter aantallen te noemen (*NRC Handelsblad*, 20 februari 2003). Op 20 februari stemde de fractie tegen voorstellen voor een regeling, op één lid na: R.H. Algra ging ‘uit persoonlijk rechtvaardigheidsgevoel’ mee met de oppositie (*NRC Handelsblad*, 21 februari 2003). Op een partijbijeenkomst in Aalten op 5 maart verklaarde Balkenende niettemin een specifiek pardon niet uit te sluiten. Uiteindelijk zou in het najaar een zeer beperkt pardon voorgesteld worden.

Provinciale Statenverkiezingen

Over het algemeen boekte het CDA winst bij de Statenverkiezingen (zie tabel 2). Alleen in Friesland leden de christen-democraten licht verlies. Dat was waarschijnlijk te wijten aan weerstand tegen de magneet-zweeftrein die het Noorden met de Randstad zou moeten verbinden. Het CDA had zich voor de trein uitgesproken en verloor stemmen aan de partijen die het project afkeurden, zoals de Fryske Nasjonale Partij (FNP). Landelijk gezien bleef het CDA de grootste partij.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 7 februari stelde het partijbestuur de advieslijst voor de Eerste Kamer vast. De lijst werd aangevoerd door de zittende fractievoorzitter, mevr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck. Onder de twintig verkiesbare kandidaten bevonden zich acht nieuwelingen. Eén van hen was Klink, de directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Een andere nieuwkomer was het oud-Tweede-Kamerlid A.K. Koekkoek, hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Katholieke Universiteit Brabant. G.J.M. Braks, van 1980 tot 1981 en van 1982 tot 1990 minister van Landbouw, sinds 1991 senator en vanaf 2001 voorzitter van de Kamer, en mevr. P.C. Lodders-Elfferich, van 1991-1999 vice-voorzitter en in 1994-1995 tijdelijk voorzitter van het CDA, stelden zich niet meer verkiesbaar. Dat deed evenmin H. Eversdijk, sinds 1991 senator en van 1977 tot 1991 lid van de Tweede Kamer. De kandidatenlijst werd vervolgens naar de twaalf provinciale afdelingen en statenfracties gestuurd voor commentaar en op 7 maart definitief door het partijbestuur vastgesteld.

F.J.M. Werner, vertrekkend voorzitter van de raad van bestuur van het Universitair Medisch Centrum Sint-Radboud in Nijmegen, werd voorzitter van de vernieuwde fractie nadat Timmerman-Buck op 17 juni tot voorzitter van de senaat was gekozen (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

Europese verkiezingen 2004

In juni riep het dagelijks bestuur leden op te solliciteren naar de functie van europarlementariër, in verband met de verkiezingen van het Europees Parlement die in juni 2004 plaats zouden vinden. Een vertrouwenscommissie onder leiding van oud-minister van Financiën H.O.C.R. Ruding zou de kandidaten toetsen aan de profielschets die het bestuur in mei had opgesteld. Op 25 augustus droeg het partijbestuur het Tweede-Kamerlid Eurlings voor als lijsttrekker. De partijraad van 1 november nam deze voordracht over. Tot februari 2004 konden afdelingen of groepen leden echter nog tegenkandidaten voordragen. Op 6 oktober stelde het bestuur een alfabetische groslijst van kandidaten op. Hieruit maakte het na raadpleging van de vertrouwenscommissie op 15 december een selectie voor de advieslijst die vervolgens naar de afdelingen gestuurd zou worden. In januari 2004 zouden die de lijst vaststellen, die door het congres in februari bekrachtigd diende worden.

terugreden Maij-Weggen

Met ingang van 1 oktober werd mevr. J.R.H. Maij-Weggen, delegatieleider van het CDA in het Europees Parlement, commissaris van de koningin in Noord-Brabant. Zij volgde F.J.M. Houben op, die terugtrad in verband met het naderen van de pensioengerechtigde leeftijd.

Maij-Weggen, die oud-minister van Verkeer en Waterstaat (1989-1994) was geweest en lid van het Europees Parlement (1979-1989 en opnieuw sinds 1994), was in mei voorgedragen door de Provinciale Staten. Als delegatieleider in het Europees Parlement werd zij op haar beurt opgevolgd door haar fractiegenoot L. Doorn. Op 11 april had Maij-Weggen in Den Haag de Norbert Schmelzerlezing gehouden onder de titel 'Op weg naar het Europa van de 21e eeuw'.

conservatisme?

Eerste-Kamerlid en hoogleraar staatsrecht A.H.M. Dölle raadde in het zomernummer van *Christen-Democratische Verkenningen* zijn partij aan om openlijk te kiezen voor de ondertitel 'sociaal-conservatief'. J.B. Mandos, door de partijraad 24 mei tot vice-voorzitter van de partij gekozen, zag dit anders. Ook senator H.E.S. Woldring, hoogleraar politieke filosofie, vond het betoog van zijn collega te eenzijdig: weliswaar zou men een deel van het christen-democratische gedachtegoed conservatief kunnen noemen, maar een belangrijker deel beslist niet. Premier Balkenende – eveneens filosofisch geschoold – deelde met de conservatieven de erkenning van vaste waarden, maar niet de afkeer van

maatschappelijke verandering en dynamiek, zo verklaarde hij in een vraaggesprek (*NRC Handelsblad*, 16 september 2003). Partijvoorzitter Van Bijsterveldt loofde eveneens het artikel van Dölle, maar niet diens identificatie met het conservatisme: de christen-democratie beschikte volgens haar via het Evangelie over een normatief toetsingskader, wat bij het conservatisme zou ontbreken (*Trouw*, 1 november 2003).

partijvernieuwing

In juni legde het partijbestuur aan de afdelingen een voorstel voor partijvernieuwing voor. Zoals in principe al in 2001 besloten (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 27) zouden partijraad en partijcongres plaats maken voor een landelijke ledenvergadering, waar alle aanwezige leden en dus niet alleen afgevaardigden van afdelingen spreek- en stemrecht hebben. Belangrijke functies binnen de partij zouden voortaan niet meer bij acclamatie maar na een meervoudige kandidatuur vervuld moeten worden. Daarnaast wilde de partijtop de leden vaker raadplegen en hun kennis beter benutten.

De partijvoorzitter presenteerde deze en andere plannen in de notitie *Investeren in de toekomst. Een notitie over de politieke agenda en partijvernieuwing van het CDA* op 2 september in Den Haag. Vervolgens konden de leden zich op acht regionale, zogeheten Fonteinavonden in september en oktober hierover uitspreken. De naam was ontleend aan de Trevi-fonteinen in Rome, waarin voorbijgangers muntjes werpen met bepaalde wensen in gedachten: zo konden de CDA-leden plastic fiches in verschillende bokaal deponeren om aan te geven wat ze belangrijk vonden op het gebied van partijvernieuwing en welke thema's hoog op de agenda zouden moeten komen. Ruim 1.100 leden namen aan de bijeenkomsten deel. Op het congres op 1 november werden de uitkomsten gepresenteerd. Milieu, duurzame ontwikkeling en rentmeesterschap bleek het onderwerp dat de aanwezige leden het hoogst op de agenda wilden plaatsen. Op de tweede plaats kwam arbeidsmarkt en kennis-economie, op de derde plaats veiligheid en op de vierde sociale zekerheid. Aan een halfjaarlijkse ledenraadpleging hadden de leden weinig behoefte; ze hechtten meer aan een eigentijdse verwoording van de christen-democratische boodschap en aan meer service voor de afdelingen, maar ook aan meer invloed van leden bij verkiezingen.

Op 1 november werden de vernieuwingsvoorstellen eerst door de partijraad goedgekeurd – die daarmee in feite zijn eigen doodvonnis tekende. Op een enkel punt ging de raad nog verder dan het partijbestuur. Zo werd met 23 tegen 22 stemmen (en een groot aantal onthoudingen of blanco-stemmen) besloten dat gestreefd zou worden naar een meervoudige voordracht van kandidaat-lijsttrekkers, niet alleen voor Eerste

Kamer en Europees Parlement maar ook voor de Tweede Kamer. Dat laatste had het bestuur ontraden. Ook voor bestuursfuncties in de partij zouden voortaan twee of meer kandidaten gezocht worden. Daarnaast maakten de nieuwe statuten en reglementen een proeflidmaatschap en donateurschap mogelijk. Het congres stemde op dezelfde dag eveneens in met de voorstellen van het partijbestuur, zij het soms met een kleine meerderheid. Voortaan heette het congres formeel ‘algemene ledenvergadering’. Alle leden zouden daar stemrecht hebben, evenals de circa 250 provinciale afgevaardigden en het CDJA en CDA-Vrouwenberaad (beide tien stemmen). Hiermee was het proces van partijvernieuwing overigens niet afgesloten: de Commissie-Partijontwikkeling zette haar activiteiten voort.

Als element van de vernieuwing van de partij zou men ook de lancering van de intranetsite CDAnet in juni kunnen beschouwen, waarmee overigens al eerder een proef was genomen.

integratie

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA presenteerde op 8 maart in Rotterdam in het kader van het debat over integratie het rapport *Investeren in integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid*, dat een commissie onder leiding van de Katwijkse burgemeester J. Wienen had opgesteld. De auteurs – waaronder de directeur van het wetenschappelijk bureau, Klink – deden na een zorgvuldige analyse van de immigratie in Nederland in de afgelopen eeuwen enkele voorzichtige aanbevelingen voor een ‘veeleisender’ integratiebeleid. Het rapport werd aangeboden aan minister-president Balkenende, die er kort op reageerde, waarna een discussie volgde onder leiding van de Rotterdamse wethouder S. van der Tak. Laatstgenoemde zat ook de zojuist ingestelde Partijcommissie Integratie voor die het rapport verder zou bespreken.

Delen van het rapport kwamen vervolgens aan de orde op het partijcongres op 1 november. Premier Balkenende wijdde zijn afsluitende congresrede aan dit thema, in zijn ogen de grootste uitdaging voor de samenleving op dat moment. Hij gaf toe dat het CDA te lang de opvatting had gehuldigd dat een islamitische zuil integratie zou bevorderen, terwijl die naar zijn mening ‘een gevangenis van achterstand’ zou worden in plaats van een voertuig voor emancipatie (website CDA, 4 november 2003). Daarmee keerde hij zich niet tegen het bestaan van islamitische scholen, die sommige liberalen het liefst zouden verbieden. Immigranten moesten zich aanpassen aan gedeelde Nederlandse waarden, zoals hij al begin 2002 had bepleit (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 42).

In hetzelfde kader had het wetenschappelijk bureau op 10 april in Den Haag een debat georganiseerd over geloof en politiek, in samenwerking met de moslim-organisatie Milli Görüs, de Stichting Islam en Burger-schap en de omstreden Arabisch-Europese Liga. Volgens haar woordvoerder J. Jawad streefde de Liga naar 'soevereiniteit in eigen kring' voor moslims (*Nederlands Dagblad*, 11 april 2003). Aan het begin van het jaar had het Tweede-Kamerlid Eurlings gesuggereerd dat de Liga mogelijk verboden zou moeten worden.

gekozen burgemeester

Al in 2002 stelde het CDA een commissie in om advies uit te brengen over de verkiezing van de burgemeester (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 49; zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De commissie, voorgezeten door de Haagse burgemeester W.J. Deetman, presenteerde haar voorlopige advies op 6 oktober. Afwijkend van de in het CDA gangbare opvatting sprak zij zich uit vóór de rechtstreekse verkiezing door de burgers, in plaats van benoeming door de Kroon of verkiezing door de gemeenteraad. Zij achtte invoering echter niet haalbaar voor 2007. Een gekozen burgemeester zou een sterkere positie moeten hebben – enigszins vergelijkbaar met een minister-president – en zelf wethouders moeten kunnen selecteren. Hij zou echter niet meer de gemeenteraad kunnen voorzitten. De gemeenteraad zou eveneens een iets sterkere positie krijgen. De raad zou wethouders kunnen ontslaan, maar niet de burgemeester naar huis kunnen sturen. Al met al was een wijziging van de grondwet vereist, die pas na de volgende Tweede-Kamerverkiezingen (verwacht in 2006) haar beslag zou kunnen krijgen. De Commissie-Deetman, zoals ze in de wandel genoemd werd, besprak vervolgens haar voorlopig advies met de achterban in zes regionale bijeenkomsten. In april 2004 zou het definitieve rapport verschijnen.

voorbehoedsmiddelen

In november nam Van Ardenne-van der Hoeven – intussen van staatssecretaris nu minister van Ontwikkelingssamenwerking – afstand van de opvattingen van de top van de Rooms-Katholieke Kerk over voorbehoedsmiddelen. Zij achtte deze middelen nodig in de strijd tegen besmetting met het HIV-virus. Als belijdend katholiek ging ze daarover in gesprek met kardinaal A.J. Simonis, maar van enige toenadering in standpunten bleek geen sprake. De meeste katholieke kamerleden deelden de mening van de minister.

De Hoop Scheffer

Minister van Buitenlandse Zaken De Hoop Scheffer werd in september benoemd tot secretaris-generaal van de NAVO. Hij was in 1978-1980 secretaris van de Nederlandse missie bij de NAVO in Brussel geweest, werd vervolgens in 1986 in de Tweede Kamer gekozen en in 1997 tot fractievoorzitter uitverkoren. In 2001 bracht een conflict met de partijvoorzitter hem er toe af te treden (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 29-31). Op 3 december legde De Hoop Scheffer zijn functie neer. Hij werd opgevolgd door zijn partijgenoot B.R. Bot, een gepensioneerde diplomaat die van 1992 tot 2002 Nederland had vertegenwoordigd bij de Europese Unie in Brussel.

verwante instellingen en publicaties

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA publiceerde in januari *Modern Life Course Support Systems*, de Engelse vertaling van het in 2001 verschenen rapport over levensloopbeleid *Druk van de ketel* (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 32-33). In dezelfde maand verscheen van de hand van S.C.W. Eijffinger en E.J. van Asselt *Sociaal en zeker. Over een nieuwe balans in de sociale zekerheid tussen solidariteit en eigen verantwoordelijkheid in het licht van de arbeidsmarkt*, dat een overzicht bood van ontwikkelingen en knelpunten in de sociale zekerheid. Het rapport bevatte een aantal voorstellen voor verandering, vooral gericht op betere integratie van arbeidsongeschikten en behoud van de zekerheid van AOW en WW. Het werd samen met het in december 2002 verschenen *Investeren in solidariteit* (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 50) besproken op een symposium over de arbeidsmarkt op 24 januari in Den Haag.

Op 7 april verscheen *Humane biotechnologie. Een studie naar menswaardige toepassingen van nieuwe biotechnische mogelijkheden*, geschreven door R.H.M.V. Hoedemaekers onder begeleiding van een commissie onder voorzitterschap van Timmerman-Buck. In het rapport werd de waarde van menselijk embryo-onderzoek afgewogen tegen de beschermwaardigheid van menselijk leven. Therapeutisch en reproductief klonen zou verboden moeten blijven, wetenschappelijk-medisch embryo-onderzoek zou zo min mogelijk moeten plaats vinden. In november publiceerde het wetenschappelijk bureau *Zorg tussen lidstaat en interne markt. Zorgverzekeringen, EG-recht en particulier initiatief* van de hand van de jurist J.W. van de Gronden, werkzaam bij het Europa Instituut van de Universiteit Utrecht. Hij ging na in hoeverre vijf mogelijke varianten van zorgverzekering knelpunten zouden kunnen opleveren met Europese regelgeving.

De Commissie Buitenland van het CDA publiceerde in oktober *'Een rechtvaardige aanpak'. Een christen-democratisch standpunt ten aanzien van het Israëliisch-Palestijns conflict*, voorbereid door een projectteam onder leiding van oud-minister en oud-partijvoorzitter P. Bukman. Na een historisch overzicht van het conflict sprak de commissie zich uit voor de zogenoemde routekaart, het vredesplan van de Verenigde Naties, de Europese Unie, Rusland en de Verenigde Staten, dat de vorming van een Palestijnse staat naast een erkend en veilig Israël behelsde. De Commissie organiseerde samen met het Vrouwenberaad op 23 mei te Utrecht een conferentie over de Europese Conventie onder de titel *'De betrokkenheid van de burger bij de nieuwe EU'*.

De Eduardo Frei Stichting, die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, organiseerde op 5 en 6 juni in Scheveningen een conferentie over de kwetsbaarheid van de democratie in Latijns-Amerika. Onder meer de oud-president van Bolivia, J. Quiroga Ramirez, verzorgde een inleiding.

Het CDA-Theologenberaad, opgericht in 2002 door de theologiestudent M. Vroom en de Rotterdamse predikant R. Stiemer (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 51) publiceerde in april de notitie *Samenleving en multiculturaliteit*, waarin de theologen stelden dat inburgering van vreemdelingen moet aansluiten bij hun eigen identiteit. Voorts bevelen zij hun partij aan om de doelstelling van het (inmiddels niet meer actieve) Centrum voor Religie en Zingeving weer op te pakken en een dialoog aan te gaan met andere religies.

Het CDA-Vrouwenberaad hield op 15 februari een themadag over veilig voedsel in Utrecht, waarbij europarlementariër mevr. R. Oomen-Ruijten een inleiding verzorgde. Het jaarthema voor 2003, *'Inburgering en emancipatie van migrantenvrouwen'*, werd gelanceerd op de ledendag op 5 april in Utrecht. Over het thema schreef een projectgroep onder leiding van de Naaldwijkse wethouder mevr. M. Houben-Peters een discussienotitie getiteld *De uitdaging, die inburgering heet!* Het stuk bouwde voort op de (hierboven reeds vermelde) studie van het Wetenschappelijk Instituut over het onderwerp en bevatte een groot aantal stellingen over integratie van vrouwelijke migranten op verschillende terreinen, zoals buurt en wijk, arbeid, onderwijs, religie en recht. Op de ledendag nam de vrouwenorganisatie officieel afscheid van haar voorzitter, Van Bijsterveldt, die in november 2002 partijvoorzitter was geworden. Als opvolger werd op 1 november 2003 door de partijraad mevr. A. Doesburg gekozen, die tot 1 april directeur was geweest van het Steenkampinstituut, dat de scholing en opleiding van de christen-democraten verzorgt. Een vertrouwenscommissie van het Vrouwenberaad had aanvankelijk twee kandidaten willen voordragen, maar toen één van hen zich terug trok bleef alleen Doesburg over.

Het Steenkampinstituut organiseerde samen met het Inter Cultureel Beraad op 12 april in Amsterdam een 'interactieve dag voor allochtone raadsleden'. Op 31 oktober en 1 november vond onder de hoede van het opleidingsinstituut in Utrecht een debattoernooi plaats.

De CDA-Bestuurdersvereniging belegde op 9 mei in Utrecht een bijeenkomst over het Nationaal Bestuursakkoord Water – een inventarisatie van maatregelen voor korte en lange termijn – waarbij onder andere het Tweede-Kamerlid M.T.J.M. van Lith een inleiding verzorgde. De vereniging hield op 4 oktober in Ede de jaarlijkse bestuurdersdag. Op 22 november vond in Utrecht de ledenraad van de Bestuurdersvereniging plaats, waar naast huishoudelijke zaken het thema 'Europa' aan bod kwam.

Het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) kwam op 30 en 31 mei in Amersfoort bijeen voor een algemene ledenvergadering over huishoudelijke zaken). Een tweede congres vond plaats op 28 en 29 november te Amsterdam.

De Dertigers, een informele groep CDA-leden tussen de 25 en 40 jaar, brachten in november een manifest uit waarvan het concept in juni was geschreven en vervolgens was besproken en herzien. De Dertigers pleitten voor voortzetting van de partijvernieuwing in de richting van een open 'volks- en netwerkbeweging', die zich meer zou openstellen voor niet-gelovigen en anders-gelovigen. Bovendien stelden ze voor, naast de vier grondbeginselen van het CDA een vijfde te erkennen, namelijk zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid van de mens.

ChristenUnie

In 2003 gingen het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) formeel op in de ChristenUnie. Electoraal ging het deze nieuwe partij niet voor de wind. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in januari verloor zij een zetel – net als in 2002. Wel werd de Unie voor het eerst in haar bestaan – en dat van het GPV en de RPF – bij de kabinetsformatie betrokken.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen

In de laatste maanden van 2002 had de ChristenUnie zowel haar programma als haar kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 opgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 63-65). In januari 2003 volgde nog een aanpassing van het programma. Het te bezuinigen bedrag werd sterk verhoogd, terwijl onder meer voor het onderwijs 100 miljoen extra werd gereserveerd. Al met al zou het overschot op de begroting in 2007 verder dalen naar 0,3% van het BBP.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In de evaluatie van de dramatisch verlopen Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 had de ChristenUnie onder meer geconstateerd dat er in de campagne geen heldere christelijke politieke boodschap was uitgedragen. Nadat A. Rouvoet in november 2002 als opvolger van K. Veling tot lijsttrekker was gekozen, zei hij dan ook dat de ChristenUnie tijdens de campagne een ‘princiepelijk bijbelse koers’ zou volgen en dat de schade die de paarse coalitie op immaterieel terrein had aangericht, zou moeten worden hersteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 59, 64-65).

Deze lijn werd tijdens de campagne in januari 2003 aangehouden. Zo zei Rouvoet tijdens de startbijeenkomst op 4 januari dat CDA-leider en demissionair premier Balkenende meer ambitie moest tonen op ethisch terrein. Verder riep hij VVD-leider Zalm op zijn aanval op het christelijk onderwijs te staken. Rouvoet liet zich tijdens de campagne – anders dan zijn voorganger Veling (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 56) – niet uit over compromissen die zijn partij zou willen sluiten. Tijdens een verkiezingsbijeenkomst in Spakenburg stelde hij dat de Unie bereid was om in een regering te stappen, maar dan op basis van het eigen programma. Wanneer zijn partij bij eventuele onderhandelingen over een nieuw kabinet zou worden betrokken, mocht het niet zo zijn dat over zaken als abortus, euthanasie en het homohuwelijk niet gepraat kon worden.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen was voor de ChristenUnie opnieuw zeer teleurstellend. Evenals in 2002 ging een zetel verloren, zodat de Unie nog slechts drie vertegenwoordigers in de Tweede Kamer overhield. Wel was de achteruitgang minder fors dan in 2002. In 2003 werd bijna 36.000 stemmen minder gehaald dan in 2002, terwijl er toen weer zo’n 42.750 minder kiezers waren dan in 1998.

Uit onderzoek van het partijbureau van de ChristenUnie kwam naar voren dat de Unie vooral aanhang had verloren onder voormalige RPF-stemmers. Verder bleek dat veruit de meeste kiezers die de Unie verlaten hadden naar het CDA waren uitgeweken en dat er van grensverkeer met de SGP nauwelijks sprake was (*Nederlands Dagblad*, 8 februari 2003).

Anders dan in 2002 leidde het zetelverlies nu niet tot beroering in de partij (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 57-60). Er kwam geen kritiek op de campagne en het optreden van lijsttrekker Rouvoet daarin. Rouvoet zei dat ChristenUnie-kiezers toch gevoelig geweest waren voor de machtsvraag en CDA gestemd hadden om te voorkomen dat de PvdA de verkiezingen zou winnen.

Naast het zetelverlies beleefde de ChristenUnie nog een ander *déjà vu*. Met een kleine 20.000 voorkeurstemmen werd – evenals in 2002 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 56-57) – de nu als vierde op de kandidatenlijst geplaatste mevrouw J.C. Huizinga-Heringa in de Tweede Kamer gekozen. Ging dit in 2002 ten koste van E. van Middelkoop, nu moest de als derde geplaatste voormalige RPF-leider L.C. van Dijke zijn zetel opgeven. Huizinga verwees bij de aanvaarding van haar verkiezing naar het standpunt dat de fractie op 15 mei 2002 had ingenomen, namelijk dat de wens van de kiezers zou worden geëerbiedigd. Van Dijke op zijn beurt respecteerde de keuze van Huizinga, maar plaatste toch enkele kritische kanttekeningen. Zo vond hij dat de ChristenUnie er voor moest waken “als andere partijen een manische drang (te) vertonen met de gedachte: er moet een vrouw in” (*Nederlands Dagblad*, 30 januari 2003). Later verklaarde partijvoorzitter Th. van Daalen dat hij de kritiek van Van Dijke op het besluit van Huizinga-Heringa niet deelde.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen deed de ChristenUnie in Limburg niet mee. In Noord-Holland, Noord-Brabant en Friesland kwam de partij met een gemeenschappelijke lijst met de SGP uit; in de overige provincies trad zij zelfstandig in het strijdperk. Ten opzichte van de Statenverkiezingen in 1999 – die overigens opmerkelijk goed waren voor de ChristenUnie en de SGP – leed de ChristenUnie negen zetels verlies: 38 zetels in 1999 tegenover 29 in 2003. In een eerste reactie noemde Rouvoet het verlies “meer dan verwacht” (*Reformatorisch Dagblad*, 12 maart 2003). Toch zag de partij in de uitslag ‘hoop voor de toekomst’ (*Nederlands Dagblad*, 13 maart 2003).

Eerste-Kamerverkiezingen

Eind februari stelde het bestuur van de ChristenUnie de kandidatenlijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen vast, aan de hand van een voorstel van een selectiecommissie die werd voorgezeten door H. Bouma. De lijst werd aangevoerd door de zittende fractievoorzitter van de ChristenUnie in de senaat, E. Schuurman (voorheen lid van de RPF). Op de tweede plaats stond Van Middelkoop (voorheen GPV). Deze had tijdens de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 uiteindelijk besloten een eventuele kandidatuur niet te aanvaarden, waarbij hij had aangegeven belangstelling te hebben voor een zetel in de senaat (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 63-64). Commissievoorzitter Bouma zei dat het wat betreft de keus voor Van Middelkoop om het nakomen van een belofte ging; in november 2002 zou het Uniebestuur

al hebben gezegd de wens van Van Middelkoop te ondersteunen.

Op de plaatsen drie en vier kwamen de zittende senatoren C. van Brughem (voorheen RPF) en J.P. de Vries (voorheen GPV). Volgens Bouma rekende de ChristenUnie op drie zetels. Handhaving van de bij verrassing veroverde vierde zetel “zou een wonder zijn” (*Nederlands Dagblad*, 27 februari 2003). Na de Statenverkiezingen werd echter duidelijk dat de Unie heel waarschijnlijk naar twee senaatszetels zou terugvallen, hetgeen ook op 25 mei gebeurde – ondanks de lijstverbinding met het CDA en de SGP.

Op 1 november verklaarde De Vries tegenover het *Nederlands Dagblad* dat zijn vertrek als senator met ‘brouille’ gepaard was gegaan. Het Uniebestuur had, aldus De Vries, zonder overleg met hem afspraken gemaakt met Van Middelkoop over een Eerste-Kamerzetel – en dat terwijl er volgens het bestuur niets viel aan te merken op het functioneren van De Vries. Door deze gang van zaken was bij De Vries de animo verdwenen om nog actief te zijn voor de ChristenUnie. Hij had zich dan ook in juni teruggetrokken als hoofdredacteur van *Denkwijzer*, het wetenschappelijk tijdschrift van de ChristenUnie.

ChristenUnie en SGP tijdens de kabinetsformatie

Na de Tweede-Kamerverkiezingen van januari adviseerde Rouvoet de koningin dat het CDA en de PvdA een kabinet moesten vormen. SGP-partijleider B.J. van der Vlies gaf de voorkeur aan een coalitie waarvan CDA en VVD deel uit zouden maken. Beide partijleiders verwachtten niet dat hun partijen bij de formatie zouden worden betrokken. Van der Vlies zei daarbij ook dat zijn partij zich eventueel eerder op gedoogsteun zou richten dan op ministersposten. Toen de ChristenUnie en de SGP in de tweede helft van april toch bij de formatiebesprekingen werden uitgenodigd (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’), woog voor Rouvoet en Van der Vlies zwaar dat het land niet onbestuurbaar mocht worden. Bovendien voelden zij er niets voor om D66 – voor hen het ideologische boegbeeld van de zo verfoeide paarse coalitie – in het zadel te helpen. Het tweetal was zich ervan bewust dat er van regeringsdeelname geen gouden bergen verwacht mochten worden. Wel zou volgens Rouvoet een ChristenUnie-minister moeten kunnen verdedigen dat het beleid in de goede richting was omgebogen. Van der Vlies verklaarde dat de SGP zich voldoende in het regeerakkoord diende te herkennen.

De besprekingen van de SGP en de ChristenUnie met CDA en VVD duurden anderhalve week. Volgens de informateurs achtte VVD-leider Zalm deelname van de staatkundig-gereformeerden aan het kabinet niet mogelijk. De grond voor deze afwijzing lag in het door de liberalen

voorgestane integratiebeleid “dat onder andere gericht is op aanvaarding van de scheiding van kerk en staat en gelijke rechten ongeacht geslacht en seksuele geaardheid” (*NRC Handelsblad*, 2 mei 2003) – iets wat door de SGP niet onvoorwaardelijk kon worden onderschreven, zo erkende Van der Vlies. Dat de besprekingen daarna toch nog doorgingen, kwam omdat de informateurs een formule hadden bedacht die voor de VVD niet onaanvaardbaar was: de SGP zou zich volwaardig aan het regeerakkoord binden, maar geen bewindslieden in het kabinet krijgen. Van der Vlies had daarop – anders dan in januari, toen hij zoals hierboven vermeld nog gedoogsteun prefereerde – een voorkeur voor volwaardige kabinetsdeelname uitgesproken. Hij wilde zich nog niet uitlaten over de door de informateurs gepresenteerde formule. De noodzaak hiertoe verdween trouwens toen CDA en VVD eind april niet voor de ChristenUnie en de SGP maar voor D66 kozen.

Bij het parlementaire debat over de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Balkenende bleek – evenals bij het eerste kabinet – dat de ChristenUnie de nieuwe regering duidelijk kritischer benaderde dan de SGP. Rouvoet meende dat het kabinet onvoldoende een schild voor het zwakke en kwetsbare wilde zijn. Van der Vlies had daarentegen begrip voor de ‘pijnlijke en onsympathieke’ maatregelen die voorgesteld werden (*Reformatisch Dagblad*, 12 juni 2003). De ChristenUnie bracht een notitie uit, *Wat zou er anders geweest zijn...?*” geheten, waarin zij aangaf wat de inzet en aanpak van de partij zou zijn geweest als zij en niet D66 zou meeregeren. Er zou ook dan flink bezuinigd worden, maar met “meer aandacht voor de menselijke kant van de zaak” (*Nederlands Dagblad*, 11 juni 2003).

Uniecongres 24 mei

Tijdens het Uniecongres van 24 mei zei partijleider Rouvoet dat het strategisch stemmen van een deel van de orthodox-christelijke kiezers ertoe had bijgedragen dat er nu een kabinet met D66 was gekomen. Hij vroeg zich af of het CDA niet anders gehandeld zou hebben als de ChristenUnie één of twee zetels meer had gehad. Verder werd er officieel afscheid genomen van de oud-kamerleden Van Dijke, Stellingwerf en Veling. Zij werden benoemd tot bijzonder adviseur van de partij.

formele fusie GPV en RPF in ChristenUnie

Tijdens het najaarscongres van de ChristenUnie in november 2002 hadden de afgevaardigden van GPV en RPF in afzonderlijke vergaderingen zich akkoord verklaard met een volledig opgaan van beide partijen in de ChristenUnie per 31 december 2003 (zie *Jaarboek 2002*

DNPP, blz. 52-53). Het Uniecongres van 24 mei keurde – op weg naar de volledige fusie – met grote eensgezindheid de statuten voor de landelijke en lokale ChristenUnie-organisatie goed. Een nieuw element in de structuur van de Unie vormde het ledencongres. Op het Uniecongres – waarin de afdelingen stemrecht hebben – zou de reguliere besluitvorming blijven plaatsvinden, terwijl het ledencongres een platformfunctie zou krijgen met mogelijkheden voor actieve betrokkenheid van de leden bij de politiek van de ChristenUnie. Het ledencongres zou zijn standpunt in een resolutie kunnen vastleggen.

Tijdens het Uniecongres van 8 november 2003 besloten de federatieraad van de RPF en de algemene vergadering van het GPV beide unaniem met ingang van 1 januari 2004 hun partijen op te heffen en geheel in de ChristenUnie te laten opgaan. Deze besluiten werden zonder enige discussie genomen.

Van Dijke beschuldigd

In november 2002 legde Y. Drost zijn lidmaatschap van het Uniebestuur neer. Hij had zich niet alleen gestoord aan het gebrek aan evenwicht tussen GPV en RPF op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen 2003, maar ook aan de wijze waarop Veling als partijleider was vertrokken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 63-64). Op het Uniecongres op 24 mei had de kiesvereniging Hengelo om een onafhankelijk onderzoek gevraagd naar de gang van zaken rond het gedwongen heengaan van Veling. Dat onderzoek was mede nodig omdat het rapport van J. Westert, die op verzoek van het Uniebestuur met verontruste partijleden had gesproken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 65), niet aan ieder partijlid ter inzage was gesteld. De kiesvereniging Hengelo kreeg echter geen steun van andere afgevaardigden voor haar verzoek; velen vonden dat deze zaak nu gesloten moest worden.

Enkele dagen na het Uniecongres trad Drost in de publiciteit met de aantijging dat oud-ChristenUnie-aanvoerder Van Dijke in 2002 de leiding van Veling niet had willen accepteren. Drost verwees daarbij naar een bijeenkomst in oktober van een bestuursdelegatie, waarvan hij deel uitmaakte, met Van Dijke en Veling over de wens van deze laatste – nu hij weer hersteld was van zijn ziekte (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 60-61) – terug te keren in de Kamer en over het feit dat hij zich weer beschikbaar had gesteld voor het lijsttrekkerschap voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003. Volgens Drost zou Van Dijke toen tegen Veling gezegd hebben: “Kars, als jij maandag terugkeert naar de fractie, wat ik je sterk ontraad, dan zal ik direct een stemming aanvragen over je fractievoorzitterschap. De uitslag staat bij voorbaat vast, wees daarvan overtuigd” (*Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003).

Hiermee werd, aldus Drost, de slechte verstandhouding tussen Van Dijke en Veling duidelijk zichtbaar. Hij meende dat het bestuur van de Unie had moeten ingrijpen. Als het bestuur of de voorzitter nu zou zeggen niet op de hoogte te zijn geweest van de slechte verhoudingen, dan zou Drost dat niet kunnen geloven. En als partijvoorzitter Van Daalen er inderdaad niet van wist, dan had hij volgens Drost gefaald en zou hij moeten aftreden. Verder was ook Drost van mening dat er een onafhankelijk onderzoek moest komen. Met de gang van zaken rond het rapport van Westert ging het Uniebestuur de discussie uit de weg. Tot slot bracht Drost naar voren dat naar zijn mening veel kiezers in de Unie teleurgesteld waren geraakt, doordat het GPV onvoldoende herkenbaar was op de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen.

Van Dijke wilde de aantijging van Drost bevestigen noch ontkennen, gezien het vertrouwelijke karakter van de bewuste bijeenkomst. Het was dan ook volgens hem “ongehoord en onbehoorlijk uit zo’n besloten en delicaat overleg te doen alsof hij mij zou citeren” (*Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003). Ook Van Daalen wilde niet inhoudelijk reageren.

Op 28 mei maakte het Uniebestuur bekend dat zij opnieuw in gesprek zou gaan met Drost en contact zou zoeken met de kiesvereniging Hengelo. Van Daalen verdedigde daarbij overigens de gang van zaken rond het rapport-Westert. Dat niet iedereen het rapport mocht inzien, vond zijn oorzaak in het feit dat er persoonlijke zaken in het geding waren. Van Daalen wees er ook op dat het bestuur zich in dezen gesteund wist door een ruime meerderheid van de kiesverenigingen.

internationale contacten

Als vervolg van de eind november 2002 in het Hongaarse Lakitelek gehouden conferentie en de daar uitgegeven intentieverklaring (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 67-68), werd half september 2003 door vertegenwoordigers van christelijke politieke partijen in Europa de ‘Verklaring van Lakitelek’ onderschreven. Hierin waren acht kenmerken voor een christelijke Europese politiek opgenomen. De ondertekenaars wilden meer Europese politici voor deze Verklaring winnen, zodat het in ieder geval getalsmatig mogelijk zou worden naast de christen-democratische EVP een nieuwe christelijke fractie in het Europees parlement te vormen. Dat zou bijvoorbeeld kunnen gebeuren door behoudende christen-democraten uit de EVP-fractie los te weken. De Verklaring van Lakitelek richtte zich echter primair op de christelijke politieke partijen uit de nieuwe lidstaten van de Europese Unie.

Europese verkiezingen 2004

Eind mei besloot de ChristenUnie de kandidaatstellingsprocedure voor de Europese verkiezingen te wijzigen. Konden tot dan toe alleen kiesverenigingen namen van kandidaten indienen, nu zou ieder lid zich via een sollicitatie kunnen aanmelden. In juli verscheen in het partijblad *Handschrift* daartoe een advertentie. Het Uniebestuur had de procedure mede gewijzigd omdat het meende onvoldoende zicht te hebben op de kennis en ervaring in de achterban ten aanzien van Europa. Partijvoorzitter Van Daalen sloot echter niet uit dat in de toekomst ook de kandidaatstelling voor de Eerste en Tweede Kamer volgens deze nieuwe procedure zou verlopen.

De selectiecommissie voor de kandidatenlijst van de ChristenUnie kwam met een verrassend advies. De zittende europarlementariërs J. Blokland en R. van Dam kwamen pas op de zesde en zevende plaats. De lijst werd aangevoerd door P. van Dalen, voormalig medewerker van de gewezen SGP-europarlementariër L. de Waal. De commissie vond verjonging en vernieuwing van de fractie na zoveel jaren “wellicht wenselijk” (*Nederlands Dagblad*, 13 december 2003). Het Uniebestuur hechte meer aan ervaring dan de commissie – gelet ook op de vernieuwing van het Europees Parlement als gevolg van de uitbreiding van de Europese Unie – en nam het advies niet over. Het besloot op 11 december dat Blokland en Van Dalen campagne zouden gaan voeren voor het lijsttrekkerschap, waarover het Uniecongres op 24 januari 2004 dan een beslissing zou nemen. Van Dam werd op de derde plaats gezet. Deze was daarover “persoonlijk diep teleurgesteld” (*Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2003). Het was hem niet duidelijk waarom Blokland wel en hij niet verkiesbaar was voor de eerste plaats. Hij hoopte dat het Uniecongres in januari 2004 alsnog zou besluiten dat er drie kandidaten voor het leiderschap waren. Het partijbestuur meende dat het congres die mogelijkheid had. Het kwam niet tegemoet aan de wens van Van Dam om zich via de website van de Unie en het partijblad aan de achterban te kunnen presenteren.

Eurofractie ChristenUnie-SGP

De eurofractie van de ChristenUnie en de SGP presenteerde op 2 mei de nota *Kiezen op een kruispunt. Een politiek commentaar op de voorstellen van de Europese Conventie*. Hierin werd kritiek geleverd op de voorstellen van de Conventie onder voorzitterschap van de oud-president van Frankrijk V. Giscard d’Estaing ten aanzien van een Europese grondwet. Zo werd gevreesd dat de Conventie een stap probeerde te zetten in de richting van een Europese staat door een zwaar accent te leg-

gen op communautaire besluitvorming. Bovendien leek het erop dat de grote lidstaten van de Europese Unie aan macht zouden winnen ten koste van de kleinere. Verder werd het ontbreken van een verwijzing naar het christendom en de daarmee samenhangende waarden bekritiseerd. De eurofractie wilde verder niet spreken van een grondwet, maar van een basisverdrag omdat de Unie geen staat is.

permanente campagne

Eind augustus bood de binnen de ChristenUnie opererende ‘Klankbordgroep’ de notitie *Een bewogen partij van bewogen mensen voor alle christenen* aan het Uniebestuur aan. De Klankbordgroep was na de Kamerverkiezingen van januari gevormd op initiatief van J. de Jong, internationaal secretaris van Perspectief, de jongerenorganisatie van de Unie. De groep, waarin ‘betrokken en kritische partijleden’ zaten (*Nederlands Dagblad*, 7 november 2003), had de nota geschreven uit zorg over ‘het gebrekkige profiel’ van de ChristenUnie bij de Kamerverkiezingen in 2002 en 2003. Een van de kernpunten van de notitie was dat de blik van de ChristenUnie veel meer op de regio gericht moest worden. De partij moest meer het land intrekken.

Het partijbestuur nam een aantal van de aanbevelingen over om de ChristenUnie meer zichtbaar te maken. De notitie was ook een steun in de rug voor de strategie van de ‘permanente campagne’, waaraan de Unie inmiddels al werkte. Hierin speelde het zogeheten ‘kandidaat-Kamerlid’ een belangrijke rol, onder meer voor het opzetten van acties en activiteiten in de regio. Bij gebleken geschiktheid zouden maximaal zes van deze ‘kandidaat-Kamerleden’ worden voorgedragen aan de selectiecommissie voor een plaats in de top-twaalf van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2007.

De Klankbordgroep vond overigens verder op langere termijn een discussie wenselijk “over een uitbreiding of zelfs vervanging van de Uniefundering met een eigen beginselverklaring of verwijzing naar de Apostolische Geloofsbelijdenis of die van Nicea”. Die laatste twee belijdenissen zouden, aldus de Klankbordgroep, er toe bijdragen dat evangelische christenen en rooms-katholieken zich meer in de ChristenUnie herkennen.

Het Uniecongres van 8 november steunde de voorstellen van het bestuur voor de permanente campagne, die de ChristenUnie meer zichtbaar moest maken. Rouvoet verklaarde zich hiermee “erg ingenomen” (*Nederlands Dagblad*, 10 november 2003). Vanuit het congres kwam enige kritiek op de figuur van het ‘kandidaat-Kamerlid’. Die term was voor een kleine partij als de ChristenUnie veel te pretentius.

Uniecongres van 8 november

Naast de behandeling van de partijorganisatorische voorstellen koos het Uniecongres op 8 november ook een nieuw Uniebestuur. Van Daalen werd weer voorzitter. De partij moest volgens hem nu de periode van de opbouw van de partij achter zich laten en overgaan tot de eigenlijke taak: de politiek. Van Daalen meende wel dat het nog enige tijd zou kosten om een nieuwe cultuur van de ChristenUnie te vinden. Hij was van plan een 'ChristenUnie-seminar' in het leven te roepen, dat moest nadenken over onderwerpen als bijbels gefundeerde politiek en dienend leiderschap.

werkgroep ChristenUnie Nederland Multicultureel

In de herfst van 2002 werd de werkgroep ChristenUnie Nederland Multicultureel opgericht, met als doel voor de belangen van de allochtone aanhangers van de Unie op te komen (*Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 67). Op 28 juni 2003 hield deze werkgroep in Rotterdam de eerste bijeenkomst voor allochtonen. J. Voordewind, hoofd Permanente Campagne van de ChristenUnie, zei daar dat de Unie ten aanzien van functies in de partij en het samenstellen van kandidatenlijsten bij gelijke geschiktheid voorrang diende te geven aan allochtonen.

vrouwenwerkgroep

Op 27 september vond het eerste vrouwensymposium van de ChristenUnie plaats. Er waren bijna honderd vrouwen aanwezig. Er werd onder meer gesproken door het Tweede-Kamerlid Huizinga-Heringa. Zij stelde dat er "geen ingeschapen verschil (is) tussen man en vrouw" (*Nederlands Dagblad*, 29 september 2003). Dat er zo weinig vrouwen in de politiek functioneerden, had vooral te maken met een stempel dat de maatschappij op vrouwen drukte, wat bij hen zou leiden tot een gebrek aan zelfvertrouwen.

Begin oktober werd naar aanleiding van het vrouwensymposium het initiatief genomen tot de oprichting van een vrouwenwerkgroep binnen de ChristenUnie. De voorzitter van de werkgroep-in-oprichting, mevr. J. Boerma-Buurman, zei dat de groep zich zou moeten richten op het betrekken van meer vrouwen bij de christelijke politiek. Verder zou de werkgroep volgens haar vrouwen kunnen ondersteunen die politiek actief wilden zijn, maar in hun woonplaats tegen bezwaren van de SGP opliepen.

‘Stop de porno’

Op 14 juni ging de actie ‘Stop de porno’ van start. Deze actie was een initiatief van Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, en werd onder meer door de SGP-jongeren gesteund. Bezoekers van de website www.stopdeporno.nl konden online een petitie ondertekenen. Binnen een week waren 2.500 steunbetuigingen ingezameld. De actie was primair gericht tegen de openlijke verkoop van pornografische lectuur, maar ook tegen het toenemende aanbod van seks op straat en televisie. Met de actie wilden de initiatiefnemers ook een nationaal debat op gang brengen. Op 21 oktober werd de petitie met ruim 17.000 handtekeningen overhandigd aan de voorzitter van de vaste kamercommissie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap C.G.A. Cornielje (VVD).

verwante instellingen en publicaties

Onder de redactie van G. Harinck als directeur van het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), dat het GPV-archief beheert en het oud-GPV-raadslid in Den Haag M. Niemeijer verscheen *‘Altijd de moeite waard’*. *Opstellen voor G.J. Schutte*. Hierin waren bijdragen opgenomen van ministers, kamerleden, parlementaire journalisten en andere betrokkenen over hun ervaringen met Schutte in zijn werk en als persoon.

Aan het einde van 2002 had R. Kuiper zijn functie neergelegd als directeur van de Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk bureau van de ChristenUnie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz 68). Als gevolg van de verminderde financiële armslag van de ChristenUnie na het verlies van een kamerzetel in mei 2002 en in januari 2003, besloot het curatorium van de stichting dat de directeursfunctie vooralsnog niet vervuld kon worden. De stichting presenteerde op 24 mei de definitieve versie van *Dienstbare overheid. Christelijk-staatkundige visie op politiek en overheid* van de hand van Kuiper (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 68).

De Groen van Prinsterer stichting organiseerde op 16 januari de eerste ‘mr. G. Groen van Prinstererlezing’. Deze werd uitgesproken door G.J. Schutte, oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer van het GPV. In zijn rede ‘Evangeliebelijders gevraagd, toen en nu’ zei Schutte onder meer dat waar de SGP de vrijheid van godsdienst en die van onderwijs slechts voorbehield aan de eigen en verwante groeperingen, zij zich niet op Groen van Prinsterer kon beroepen. De lezing werd als brochure uitgegeven.

Op 30 mei belegde het wetenschappelijk bureau met de eurofractie een congres over de toekomst van de landbouw. Er werd onder meer ge-

sproken door A. Slob, Tweede-Kamerlid van de ChristenUnie. Op 22 november organiseerde de Groen van Prinsterer stichting een congres over integratie en verzuiling. Senator Van Middelkoop kritiseerde de Tweede-Kamerfractie van de VVD, die haar leden Wilders en Hirsi Ali de vrije hand liet. Een neerslag van de bijdragen verscheen in de serie Kort Commentaar *Integratie en verzuiling: bezinning op de multiculturele samenleving*.

Op 14 en 15 maart hield de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders een tweedaags congres met als onderwerp ‘Het volk vertegenwoordigen en kaders stellen; hoe doe je dat?’. T. Vizee, burgemeester van Zeevolde, en Slob hielden een inleiding. Op 13 juni organiseerde het landelijke bureau van de ChristenUnie een Statendag, bestemd voor Statenleden van de Unie.

Op 30 januari hield Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, een evaluatiebijeenkomst over de Tweede-Kamerverkiezingen. Anders dan in 2002 was de stemming – ondanks het verlies van opnieuw één zetel – niet kritisch: de partij zou meer tijd nodig hebben om haar gedachtegoed aan te laten slaan. Op 28 maart hield Perspectief haar algemene voorjaarsvergadering. Volgens Perspectief-voorzitter M. Benard was de opkomst teleurstellend: ongeveer 1% van de leden was aanwezig. De dag daarna belegde de jongerenorganisatie haar voorjaarscongres over veiligheid. Op 18 oktober hield Perspectief een landbouwcongres. Van het forum maakten SGP-partijleider Van der Vlies, LPF-Tweede Kamerlid W. van den Brink en oud-Eerste Kamerlid voor de ChristenUnie C. van Brughem deel uit. Op 29 november werd de algemene najaarsvergadering gehouden. Er werd onder meer aandacht besteed aan het vredesproces in het Midden-Oosten onder de titel “Roadmap to freedom?”. De inleiding was van Van Middelkoop.

personalia

Op 5 februari overleed A.J. Verbrugh, die van 1971-1981 in de Tweede Kamer voor het GPV zitting had. Hij was ook de geestelijke vader van het *Program van Richtlijnen* van het GPV, dat in 1966 werd vastgesteld. In de eerste helft van de jaren tachtig schreef Verbrugh een driedelige toelichting – *Universeel en Antirevolutionair* geheten – op dit in 1979 geactualiseerde beginselprogramma.

Per 1 mei werd H.J. van Rhee tot directeur van het landelijk bureau van de ChristenUnie benoemd, als opvolger van H.P. van der Bijl. De nieuwe directeur was onder meer werkzaam geweest als eindredacteur van de actualiteitenrubriek Tijdsein van de Evangelische Omroep.

Democraten 66 (D66)

Het jaar 2003 bracht D66 opnieuw electoraal verlies. Toch vielen er voor de Democraten ook positieve zaken te noteren. De partij trad in het voorjaar toe tot het tweede kabinet-Balkenende. De problemen waarmee de partijtop rekening hield als gevolg van de deelname aan de coalitie met CDA en VVD bleven uit; D66 kon zelfs ledenwinst boeken.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In de laatste maanden van 2002 had D66 haar lijsttrekker aangewezen en de kandidatenlijst en haar programma vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 76-78). Tijdens de campagne mocht D66 niet meedoen aan een aantal debatten tussen de lijsttrekkers van de grote partijen, omdat zij te klein zou zijn geworden. Vóór en na het lijsttrekkersdebat dat op 12 januari op Radio 1 werd uitgezonden, kocht D66 daarom zendtijd in reclameblokken om zo haar boodschap te verkondigen. Lijsttrekker Th.C. de Graaf reageerde gelaten: “Als je niet hoort bij de uitverkorenen, die de media hebben geselecteerd, speel je in een andere divisie” (*NRC Handelsblad*, 14 januari 2003). Ook bij het grote lijsttrekkersdebat op de avond voor de verkiezingen werd D66 niet uitgenodigd. Tijdens de campagne had De Graaf zich geërgerd aan het feit dat de PvdA niet van plan was de naam van haar premierskandidaat te noemen (zie in deze Kroniek onder PvdA). Hij vond het ‘buitengewoon regentek’ dat de sociaal-democratische leider dat pas na de verkiezingsdag wilde doen (*Vrij Nederland*, 18 januari 2003). Overigens was de relatie tussen de PvdA en D66 al in december 2002 wat gespannen geraakt (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 78-79).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Hoewel D66 een zetel verloor, viel de uitslag de meeste partijleden nog mee: in sommige opiniepeilingen had de partij op een groter verlies gestaan. Desalniettemin kondigde partijleider De Graaf zijn terugtreden aan. “Bij deze uitslag ben ik niet meer beschikbaar voor het fractievoorzitterschap” (*de Volkskrant*, 23 januari 2003). Volgens mevr. L.W.S.A.L.B. van der Laan, tweede op de kandidatenlijst, lag het niet aan het partijprogramma dat D66 verloren had: “We hebben geen kans gehad onze boodschap voor het voetlicht te brengen” (*Trouw*, 23 januari 2003). Partijoprichter H.A.F.M.O. van Mierlo reageerde teleurgesteld. Volgens hem waren de zes zetels die waren behaald het absolute minimum voor de partij. Als D66 door deze ondergrens zou zakken, “dan kun je je beter opheffen” (*Trouw*, 23 januari 2003).

Dittrich in plaats van De Graaf politiek leider

De dag na de verkiezingen wees de fractie B.O. Dittrich als voorzitter aan, als opvolger van De Graaf. Dittrich was de enige die zich kandidaat had gesteld. Van der Laan – die in december 2002 had gezegd te zijner tijd De Graaf wel te willen opvolgen als partijleider (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 77) – had zich niet gekandideerd, alhoewel zij twee keer zoveel voorkeurstemmen had behaald als Dittrich. Zij meende echter nog te weinig ervaring in de Tweede Kamer te hebben opgedaan voor deze functie.

In de media werd opgemerkt dat met het terugtreden van De Graaf als fractievoorzitter de laatste vooraanstaande ‘paarse’ politicus van het politieke front was verdwenen. De Graaf kondigde aan lid te blijven van de Kamer. Hij stelde zich kandidaat voor het voorzitterschap van de Tweede Kamer, maar moest het afleggen tegen VVD-kandidaat Weisglas (zie in deze Kroniek onder VVD).

Op 8 februari presenteerde Dittrich zich als de nieuwe fractievoorzitter aan de leden op het partijcongres in Zutphen. Hij werd bij acclamatie tot politiek leider verkozen. In zijn toespraak weet Dittrich het electorale verlies van D66 naast onder meer de nek-aan-nekrace tussen het CDA en de PvdA en het gebrek aan media-aandacht, aan de redelijkheid van zijn partij. “Het huidige klimaat vraagt om extreme standpunten”, zo meende hij (*Trouw*, 10 februari 2003). Hij zei in de wandelgangen dat hij ‘minder staatsrechtcolleges’ wilde en meer aandacht voor de alledaagse problemen van mensen in de wijken, zoals criminaliteit (*NRC Handelsblad*, 10 februari 2003).

Westerouen van Meeteren

Op 21 maart moest A.H.L. Westerouen van Meeteren, die bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 nog lijsttrekker was van De Groenen en in januari 2003 op de dertiende plaats van de D66-kandidatenlijst stond, voor de politierechter in Amsterdam verschijnen. Hij zou 29.000 euro te weinig belasting hebben betaald in een periode van vier jaar. Van Meeteren had wel enkele ‘vertrouwelingen in de partijtop’ van de verdenking op de hoogte gesteld, maar niet lijsttrekker De Graaf. De communicatieadviseur verklaarde een ‘ontzettend domme fout’ te hebben gemaakt in een computerprogramma waarmee hij zijn belastingaangifte voorbereidde (*de Volkskrant*, 14 maart 2003).

permanente campagne

In het voorjaar ging de ‘permanente campagne D66’ van start. Met als leus ‘zichtbaarheid D66’ ontwikkelde een aantal leden onder leiding van een zogeheten ‘projectbestuurslid’ uit het landelijk bestuur activiteiten met als doel “dat D66 haar morele overwicht omzet in zetelwinst in 2006 (Gemeenteraad) en 2007 (Tweede Kamer)” (*Democraat*, augustus 2003). Als voorbeeld diende een campagne die door de Britse zusterpartij de *Liberal Democrats* was ontwikkeld. Onderdelen waren onder andere de opzet van een netwerk van campagnecoördinatoren en een speciale website (www.d66permanentecampagne.nl) met ideeën en ervaringen van afdelingen.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen ging D66 achteruit ten opzichte van 1999 (zie tabel 2). Van de 38 zetels gingen er acht verloren. In vergelijking met de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 boekte D66 lichte winst. Partijleider Dittrich was dan ook ‘hoopvol voor de toekomst’ (website D66, 17 maart 2003).

Eerste-Kamerverkiezingen

Al in juni 2002 was D66 begonnen met de voorbereidingen voor de Eerste-Kamerverkiezingen van mei 2003 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 79). Op 16 november koos het partijcongres de zittende fractievoorzitter E.H. Schuyer tot lijsttrekker. Kandidaten voor de plaatsen vanaf nummer twee dienden zich uiterlijk op 22 november te melden. Hun volgorde op de lijst werd vastgesteld door de leden. Op 14 maart 2003 werd de uitslag van deze poststemming bekend. Op de tweede positie stond de zittende senator J. Kohnstamm, op nummer drie voormalig partijvoorzitter A.G. Schouw.

Bij de Eerste-Kamerverkiezingen in mei verloor D66 een zetel en kwam uit op drie. Het genoemde drietal nam namens de partij zitting in de senaat.

coalitie met CDA en VVD

Na de Tweede-Kamerverkiezingen hadden enkele vooraanstaande D66-ers zich tegen een regering van D66 met CDA en VVD uitgesproken. Lijsttrekker De Graaf ontraadde op de avond van de verkiezingen zijn partij toetreding tot een dergelijke coalitie. De nieuwe fractievoorzitter Dittrich sloot zich bij zijn voorganger aan: “vanuit de oppositie gaan wij

aan ons profiel werken... We doen hoe dan ook niet mee. Dat kan ook niet na een derde verkiezingsnederlaag op rij” (*de Volkskrant*, 24 januari 2003). Op het partijcongres in februari herhaalde hij dat D66 niet zou moeten regeren met CDA en VVD wanneer die partijen geen staatkundige vernieuwing zouden wensen, niet meer aandacht aan het milieu zouden schenken en niet meer geld voor het onderwijs zouden uittrekken.

Na het mislukken van de formatiepogingen van CDA en PvdA in april (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’) moest D66 opnieuw haar positie tegenover regeringsdeelname bepalen. Voormalig minister L.J. Brinkhorst wees ook nu een coalitie met CDA en VVD ronduit af. “D66 heeft niets bij deze partijen te zoeken. Wij zijn niet bereid zoals de PvdA om onze ziel voor een bord linzen te verkopen” (*de Volkskrant*, 16 april 2003). Partijvoorzitter A. Pechtold was minder afwijzend, evenals fractievoorzitter Dittrich. “Wij hebben onze verantwoordelijkheid te nemen, nu het tussen CDA en PvdA is mislukt” (*de Volkskrant*, 19 april 2003). Het duurde echter nog tot eind april voordat het CDA en de VVD zich tot de Democraten richtten en er gesprekken op gang kwamen (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Met zijn besluit de onderhandelingen over een nieuw kabinet te beginnen kreeg Dittrich de steun van oud-partijleider J.C. Terlouw. Brinkhorst herzag zijn mening en bekeerde zich tot een coalitie met de VVD en het CDA.

kabinetsformatie

Binnen de partij bestond echter ook onvrede over de onderhandelingen met het CDA en de VVD. Dit bleek onder meer toen partijvoorzitter Pechtold en Tweede-Kamerlid A.D. Bakker op 26 april op een partijbijeenkomst in Groningen zo’n 250 leden inlichtten over de gesprekken. Een aantal aanwezigen vreesde voor de herkenbaarheid van D66 in zo’n coalitie. Anderen wezen er op hun beurt op dat die herkenbaarheid in de oppositie ook zeer gering was, achter de PvdA, GroenLinks en de SP. “Het is kiezen tussen de pest en de cholera”, zo stelde een partijlid (*Trouw*, 28 april 2003). Op eenzelfde bijeenkomst twee dagen later in Amsterdam gaf medepartijoprichter Van Mierlo ‘zijn volle steun’ aan de Tweede-Kamerfractie (*de Volkskrant*, 29 april 2003). Hij riep Dittrich op om nu de punten waarvoor D66 was opgericht – de gekozen minister-president, de gekozen burgemeester en het districtenstelsel – binnen te halen.

In het ontwerpgeëerakkoord dat medio mei tot stand kwam, waren inderdaad een aantal belangrijke D66-elementen opgenomen: de invoering van de gekozen burgemeester en een districtenstelsel, evenals een studie naar de invoering van de gekozen minister-president. Daarnaast

werd extra geld uitgetrokken voor het onderwijs, en werd afgesproken dat er de komende tien jaar niet in de Waddenzee naar gas zou worden geboord. Enkele van deze voorstellen maakten overigens eerder deel uit van het regeerakkoord van het eerste kabinet-Balkenende. Aan de andere kant stelde het ontwerp voor vijftien miljard euro te bezuinigen. Toen D66 eind april de formatiegesprekken met CDA en VVD was begonnen, nam een aantal tegenstanders in Groningen het initiatief tot een ledenraadpleging over de vraag of D66 zou moeten deelnemen aan een coalitie met deze partijen. Wanneer drie procent van de (ongeveer 13.000) leden zich hiervoor zou uitspreken, was het landelijk bestuur verplicht een referendum te houden. Fractievoorzitter Dittrich was van deze plannen niet gediend. Hij vond dat er beter een congres kon worden georganiseerd waar de leden zich konden uitspreken over een regeerakkoord, voordat de fractie zich aan dat akkoord zou committeren. “Op het congres kan ik de leden uitleg geven en in discussie gaan om mij te verantwoorden. Een referendum is alleen ja of nee” (*NRC Handelsblad*, 1 mei 2003). De pleitbezorgers van een ledenraadpleging wilden het referendum ná het congres houden.

Het landelijk bestuur volgde de lijn van Dittrich en belegde na de totstandkoming van het ontwerp-regeerakkoord op 18 mei in Rotterdam een congres. De afdeling Groningen diende een motie in waarin de partij werd opgeroepen tegen het ontwerp te stemmen, omdat het onvoldoende sociaal zou zijn en te weinig garanties bood voor het milieu. Prominente partijleden als oud-partijleider Terlouw en ex-minister Van Boxtel ontraadden de motie. Ook Dittrich pleitte hartstochtelijk voor het bereikte onderhandelingsresultaat, ook al omdat er voor D66 geen alternatief was: in de oppositie zou de partij wegglijden. De 1.690 leden die waren komen opdagen, stemden in overgrote meerderheid vóór het regeerakkoord – alhoewel zij het onder meer expliciet betreurden dat de kerncentrale in Borssele tot 2013 zou openblijven. Van een ledenraadpleging kwam het vervolgens niet meer, omdat de initiatiefnemers er niet in waren geslaagd om de benodigde vierhonderd handtekeningen bijeen te brengen.

Na het congres stelden S. Inberg, fractievoorzitter van D66 in de gemeenteraad van Leeuwarden en M. Ringers, raadslid in Winschoten uit protest tegen de congresuitspraak hun zetel ter beschikking. Beiden zegden ook hun partijlidmaatschap op. Later stapte ook burgemeester P. van Campenhout van Alphen-Chaam uit de partij. Hoewel enkele honderden leden hun lidmaatschap opzegden naar aanleiding van de toetreding van D66 tot het tweede kabinet-Balkenende, nam volgens het partijsecretariaat het ledental echter per saldo toe.

oorlog in Irak

Op 19 februari organiseerde D66 een bijeenkomst in Amsterdam over de dreigende inval van de Verenigde Staten in Irak. De Graaf gaf als buitenlandwoordvoerder van de Tweede-Kamerfractie te kennen zich zorgen te maken over de legitimiteit van een gewapend ingrijpen; een oorlog zonder resolutie van de Verenigde Naties (VN) was voor hem niet acceptabel. Bovendien was hij bevreesd dat als gevolg van westers optreden tegen Irak islamitische landen de internationale coalitie tegen het terrorisme zouden verlaten. Na het uitbreken van de vijandigheden verklaarde partijleider Dittrich dat D66 de oorlog afwees. Onder de titel ‘Na de oorlog – hoe nu verder?’ belegde D66 op 22 april een vergadering in Rotterdam. Nu de Verenigde Staten optraden zonder daartoe gemachtigd te zijn door de VN, zei De Graaf te vrezen voor een degradatie van het internationaal recht en de daarbij behorende instellingen.

partijvernieuwing

Na de zeer teleurstellend verlopen Tweede-Kamerverkiezingen in mei 2002 had D66 besloten tot een grondige wijziging van de partijstructuur en -cultuur. Nadat de partijleiding de leden de gelegenheid had gegeven met voorstellen te komen, stelde zij wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement op die in november 2002 werden voorgelegd aan het partijcongres. De meerderheid van deze wijzigingsvoorstellen werd aangenomen. Het congres wees echter ook enkele voorstellen af die eerder in de ledenraadpleging een meerderheid hadden behaald, zoals de invoering van het lokaal lidmaatschap en de kandidaatstelpingsprocedure gebaseerd op voorverkiezingen. Omdat bij het begin van het congres – toen de vernieuwingsvoorstellen besproken werden – nog niet alle deelnemers binnen waren, besloot het bestuur een viertal verworpen vernieuwingsvoorstellen – waaronder de twee genoemde – op het eerstvolgende partijcongres opnieuw in stemming te brengen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, 75-76).

Op 8 februari 2003 aanvaardde het D66-congres in Zutphen alsnog het lokaal lidmaatschap. Zogeheten lokale leden hadden het recht op de afdelingsvergaderingen te stemmen, maar konden zich niet kandidaat stellen voor de gemeenteraad of voor bestuursfuncties binnen de partij. Daarnaast besloot het congres tot aanpassing van de interne procedure voor de aanwijzing van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen. Voortaan dienden er openbare voorverkiezingen in vijf regio's (waarin Nederland werd verdeeld) te worden georganiseerd, waaraan alle stemgerechtigde inwoners van het betreffende ‘landsdeel’ konden deelnemen, ook niet-leden van D66. De uitslag gold als een niet-bin-

dend stemadvies voor de D66-leden die – zoals gebruikelijk – in een poststemming de definitieve volgorde dienden vast te stellen.

In 2003 begon D66 met de uitvoering van het deel van de ‘vernieu-wingsagenda’ waarmee het congres in november 2002 akkoord was gegaan. De Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) werd omgevormd tot ‘Kenniscentrum’ en in plaats van de werkgroepen van de SWB kwamen ‘virtuele ateliers’, waarin leden en niet-leden via internet met elkaar over actuele onderwerpen konden discussiëren (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, 74). De beheerder van het atelier zou daarbij politici en deskundigen uitnodigen om aan het debat deel te nemen. In februari werd van start gegaan met een atelier over Irak; in juni volgden ateliers over volksgezondheid (‘gezond ouder worden’) en duurzame ontwikke-ling. In september waren alle SWB-werkgroepen opgeheven; enkele gingen echter verder als platform – “zelfstandig functionerende groepen binnen de partij met een eigen bestuur, een zelfgeformuleerde doelstel-ling en een eigen plan van werkzaamheden” (*Rapportage Landelijk Bestuur aangaande moties congres 76/77*).

Verder werd het Landelijk Secretariaat omgevormd tot Servicecentrum. Met ingang van 1 oktober werd mevr. A. Hekker directeur.

partijcongres

Op 22 november hield D66 haar najaarscongres. Op deze bijeenkomst bleek dat een aantal leden zich (nog altijd) zorgen maakte over de forse bezuinigingen en de sociaal-economische politiek van de regeringscoa-litie. Dittrich verdedigde het kabinetsbeleid en de D66-opstelling. Volgens hem vormde het tweede kabinet-Balkenende geen breuk met het verleden en voerde D66 haar eigen program uit, zij het met andere partners. Partijvoorzitter Pechtold gaf echter toe dat “dit kabinetsbeleid zeker op het gebied van sociale tradities niet altijd ons beleid is”. Hij wilde dat zijn partij nog duidelijker de linkerflank van de coalitie zou vormen. De leden namen een motie aan waarin de Tweede-Kamerfractie werd opgeroepen “maximaal gebruik te maken van het dualisme om de eigen sociaal-liberale lijn uit te dragen en de conservatieve koers van het kabinet te corrigeren” (*NRC Handelsblad*, 24 november 2003).

Het congres was tevreden met de voortvarende aanpak van minister De Graaf op het terrein van de bestuurlijke vernieuwing (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

Tussen 26 juni en 29 september konden leden van D66 zich kandidaat stellen voor het lijsttrekkerschap voor de Europese verkiezingen. Het

partijcongres van november wees mevr. S. in't Veld als lijsttrekker aan. Na acht stemrondes behaalde zij een meerderheid van 471 van de 630 stemmen. Zij liet acht andere kandidaten, waaronder de delegatieleider B. van den Bos, achter zich.

Eveneens op 26 juni was de kandidaatstelling geopend voor de overige posities op de lijst. Vóór 28 november dienden de kandidaten zich te hebben aangemeld. De volgorde op de kandidatenlijst zou door de leden in een poststemming worden vastgesteld. In het kader van de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen organiseerde D66 'masterclasses' met de oud-lijsttrekkers J.-W. Bertens en Van der Laan.

programma Europese verkiezingen 2004

Door het landelijk bestuur was een programmacommissie ingesteld onder voorzitterschap van E. van Buiten die een ontwerpverkiezingsprogram moest schrijven. Via e-mail konden leden hun suggesties bij de commissie kenbaar maken. Afdelingen en regio's konden de programmacommissie uitnodigen voor discussiebijeenkomsten. Op 14 maart 2004 zou het partijcongres het programma definitief vaststellen.

ELDR

Van 12 tot 14 november organiseerden D66 en de VVD gezamenlijk in Amsterdam het jaarcongres van de Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR). Op deze bijeenkomst stelde de ELDR haar programma voor de Europese verkiezingen vast.

Op het congres werd W. Derksen, internationaal secretaris van D66, tot vice-president van de ELDR verkozen.

fusie met de VVD?

Eind oktober pleitte VVD-voorzitter B. Eenhoorn voor een samengaan van zijn partij met D66 (zie ook in deze Kroniek onder VVD). Partijleider Dittrich zag hierin weinig: "D66 heeft een eigen rol. Niet zo dogmatisch op de markt gericht zoals de VVD en wars van de gelijkheidsideologie van de PvdA" (*Trouw*, 22 november 2003). Ook partijvoorzitter Pechtold reageerde afwijzend.

gekozen burgemeester

Op 20 oktober organiseerde het Kenniscentrum van D66 een debat over de gekozen burgemeester. Onder meer minister De Graaf van Bestuurlijke Vernieuwing, de gewezen minister J.A. van Kemenade (PvdA) en

de Rotterdamse burgemeester I.W. Opstelten (VVD) gingen met elkaar in debat.

verwante instellingen en publicaties

De werkgroep mensenrechten/buitenland van D66 belegde in samenwerking met NCDO een bijeenkomst onder de titel 'De wereld is groter dan Den Haag'. Centraal stonden de gevolgen van globalisering voor Nederland en de ontwikkelingslanden. Voorzitter was het voormalige D66-Tweede-Kamerlid J.Th. Hoekema.

Het Kenniscentrum publiceerde in april het rapport *Individualisme en individualisering. Een onderzoek naar de opvattingen van de leden van D66*. De auteur, M. Verhagen, deed hierin onder meer verslag van een enquête waarin werd nagegaan of D66-leden een individualistisch mensbeeld aanhangen en of ze optimistisch zijn over het individualiseringsproces. In juli verscheen van de hand van T. Schellings *Onderwijs: de sleutel tot integratie? Een onderzoek naar integratiebevorderende maatregelen in het onderwijs*. De auteur beschreef in de nota het Nederlandse onderwijsachterstandenbeleid en deed een aantal aanbevelingen tot verandering. In december kwam het rapport *Het lichaam als wachtwoord. De invoering van biometrie in reis- en identiteitsdocumenten* uit. Hierin werden door M. Bouwers de gevolgen nagegaan van het digitaliseren en opslaan van unieke persoonsgebonden kenmerken (vingerafdruk, iris, gelaat) als verificatiemiddel van de identiteit van individuen.

Op 26 en 27 april hielden de Jonge Democraten hun congres in Leeuwarden, waar zij V. Verkoelen als landelijk voorzitter kozen. Het Tweede-Kamerlid Bakker sprak over de kabinetsformatie. Op 25 en 26 oktober congresseerden de Jonge Democraten in Leiden, waar zij onder meer over de Europese grondwet spraken.

De D66-Bestuurdersvereniging hield op 5 april een ledendag in Hilversum.

personalia

Het congres van 8 februari benoemde mevr. E. Borst-Eilers op voorstel van het landelijk bestuur tot erelid, onder meer vanwege het feit dat zij de langstzittende minister van D66 was geweest en de eerste vrouwelijke lijsttrekker van een grote Nederlandse partij (in 1998). Na de gewezen partijleiders Van Mierlo en Terlouw was zij het derde erelid van D66.

Op 1 oktober werd Pechtold, sinds 2002 partijvoorzitter, burgemeester van Wageningen. Hij was in 1994 lid geworden van de gemeenteraad van Leiden. In 1997 werd hij in die gemeente wethouder.

De oud-voorzitter van D66 W. Vrijhoef werd op 16 oktober door de rechtbank in Arnhem veroordeeld tot 21 maanden gevangenisstraf. Hij zou geld hebben verduisterd van de Gelderse Ontwikkelingsmaatschappij, waarvan hij tot 1999 directeur was. Vrijhoef ontkende dat hij fraude had gepleegd.

De Groenen

Met het vertrek van M. Bierman uit de Eerste Kamer verloren De Groenen in mei 2003 hun enige (indirecte) vertegenwoordiger in de Staten-Generaal – ook al was hij intussen geen actief partijlid meer. Daarmee eindigt ook de belangstelling van deze Kroniek voor de partij. Het ging De Groenen over het algemeen niet voor de wind: naast zetels verloor de partij ook leden. Aan het eind van het jaar had zij nog 148 betalende leden.

Provinciale Statenverkiezingen

De Provinciale Statenverkiezingen verliepen teleurstellend voor De Groenen. In Gelderland behaalde de combinatie Leefbaar Gelderland/De Groenen 1,1% van de stemmen, wat net te weinig was om de vier jaar eerder gewonnen zetel te behouden. De combinatie Noord-Holland Anders/De Groenen zakte van 2,2% naar 0,6% en verloor ook haar zetel, waarbij de concurrentie met Amsterdam Anders en Leefbaar Noord-Holland ongetwijfeld een rol speelde. De combinatie Mooi Zuid-Holland/De Groenen kreeg niet meer dan 0,4%, terwijl De Groenen in Utrecht 0,3% haalden.

Door het verlies van alle Statenzetels kwamen De Groenen niet meer in aanmerking voor een zetel in de senaat. Ze maakten ook geen deel meer uit van de Onafhankelijke Senaatsfractie, die nu alleen uit provinciale partijen bestond.

partijcongressen

Op 14 juni hielden De Groenen een congres in Leiden. Eén van de onderwerpen was het contact met GroenLinks. Sommige leden hadden daar moeite mee, maar een meerderheid (tien tegen vier) wilde de gesprekken voortzetten.

Op 13 december vond een congres plaats in Utrecht. A. van Acquoy, gemeenteraadslid voor Valkenswaard Anders/De Groenen, werd bij acclamatie tot voorzitter gekozen als opvolger van J. de Coö, die de functie vanaf 2002 had waargenomen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 82).

personalia

Op 6 december overleed B. Kal, van 1994 tot 2002 raadslid voor De Groenen in Haarlem en van 1997 tot 1999 partijsecretaris.

GroenLinks

Voor GroenLinks zou men 2003 een jaar van verlies en winst kunnen noemen. Electoraal zette de dalende trend van 2002 zich voort – zowel bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer als voor de Provinciale Staten. Het ledental van de partij bleef echter groeien: van 18.500 in januari naar 20.500 in december.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Het programma en de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 had GroenLinks al snel na de val van het eerste kabinet-Balkenende vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 88). Op 3 januari opende lijsttrekker mevr. F. Halsema de verkiezingscampagne op een nieuwjaarsbijeenkomst in Utrecht met de presentatie van een aangepaste versie van het verkiezingsprogramma. Met het oog op het door het Centraal Planbureau voorspelde tekort op de begroting van tien miljard wilde GroenLinks de belastingen voor hogere inkomens en bedrijven verhogen met vijf miljard euro. Daarnaast zouden besparingen op infrastructuur en defensie het tekort moeten verminderen. De bezuinigingen die de VVD voorstelde, noemde Halsema asociaal en bovendien slecht onderbouwd.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In de verkiezingscampagne profileerde GroenLinks zich als sociaal, ethisch en groen, met als motto: “knokken voor wat kwetsbaar is”. De partij legde nadruk op openbaar vervoer, waar zij één miljard extra aan wilde besteden, en voerde geregeld campagne in of bij een trein of tram. Voorts wilde ze meer geld uittrekken voor betaalbare (huur)woningen. Een ander thema was de dreigende oorlog in Irak, die GroenLinks zonder meer afwees (zie hieronder). De partij zou niet aan een kabinet willen deelnemen dat een dergelijke oorlog zou steunen. Halsema speelde de hoofdrol in de campagne, niet alleen in debatten op televisie of radio maar ook in diverse folderacties op straat of in stations. In de ogen van waarnemers miste ze echter soms agressiviteit. Bovendien moest zij oppositie voeren tegen de tijdgeest, zo meende campagneleider T. van der Lee (*de Volkskrant*, 17 januari 2003). Veiligheid en

integratie, geliefde onderwerpen bij andere partijen, kwamen bij GroenLinks weinig ter sprake.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

In het slotdebat deed Halsema het volgens de meeste kijkers beter dan alle anderen. Misschien kon zij zodoende het verlies nog beperken, dat de peilingen hadden voorspeld. GroenLinks verloor twee zetels en niet drie of vier, zoals verwacht. Mevr. N. Azough, die op de negende plaats stond, moest derhalve haar zetel opgeven. Zonder lijstverbinding met de SP was de achtste zetel ook verloren gegaan.

GroenLinks verloor vooral zetels aan de PvdA, die profiteerde van de concurrentie om de eerste plaats met het CDA en de populariteit van lijsttrekker Bos. Maar GroenLinks had het verlies ook aan zichzelf te wijten, zo werd regelmatig opgemerkt op de zes regionale bijeenkomsten in januari en februari waar de verkiezingsuitslag werd besproken. Ook de partijraad van 1 februari was voor een belangrijk deel gewijd aan de evaluatie van de verkiezingscampagne en de uitslag. De partij had wellicht scherper oppositie moeten voeren en zich meer moeten profileren ten opzichte van PvdA en SP. Ze zou zich ook meer op allochtone kiezers kunnen richten en minder de indruk wekken een partij van de Randstad te zijn. Van kritiek op de lijsttrekker wilden de deelnemers van de bijeenkomsten echter weinig weten, wel was er commentaar op de activiteiten van andere kopstukken, op de huis-aan-huiskrant en op het ingehuurd plakbureau dat nogal slordig was omgesprongen met de verkiezingsaffiches. Een enkeling pleitte voor fusie met de SP.

partijvoorzitterschap

In 2003 liep de termijn van mevr. M. de Rijk als partijvoorzitter af. Aangezien zij zich niet herkiesbaar had gesteld, was de kandidatencommissie van GroenLinks nog in 2002 op zoek gegaan naar mogelijke opvolgers. Op 16 januari droeg zij twee kandidaten voor, de Rotterdamse oud-wethouder H. Meijer en de Amsterdamse oud-wethouder F. Köhler. Het congres koos op 15 februari in Amsterdam in de tweede ronde Meijer met 209 stemmen als opvolger van de Rijk, tegen 180 stemmen voor Köhler. Aan de eerste ronde hadden nog drie kandidaten meegedaan die niet de zegen van de kandidatencommissie hadden gekregen: de Dordtse wethouder mevr. G. Bosdriesz, het Diemense raadslid I. Leeuwin en de voorzitter van de afdeling Den Haag, D. Rietveld. Zij kregen slechts weinig stemmen. Meijer had zichzelf als ‘een beetje een moederlijk figuur’ aangeprezen (*de Volkskrant*, 17 februari 2003).

Provinciale Statenverkiezingen

In de aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen presenteerde Halsema samen met het Tweede-Kamerlid A.J.W. Duyvendak op 3 maart de notitie *Eén Schiphol is genoeg*. Hierin stelde GroenLinks sluiting of aanzienlijke beperkingen voor de meeste regionale vliegvelden in Nederland voor. Het Platform Nederlandse Luchtvaart noemde dit ‘goedkope verkiezingsretoriek’ (*Trouw*, 4 maart 2003). Ook de voor de luchtvaart verantwoordelijke staatssecretaris mevr. M.H. Schultz van Haagen-Maas Geesteranus wees de plannen meteen af, mede met het oog op de werkgelegenheid. Zelfs binnen GroenLinks stuitte de notitie op weerstand – niet alleen in Noord-Brabant, waar de milieubeweging nog in 2000 een convenant met gemeenten en provincie had gesloten over beperkte groei van Eindhoven Airport, maar ook in Groningen, waar GroenLinks-Statelid W. van der Ploeg de chartervluchten van Eelde niet wilde verbieden.

De uitslag van de Statenverkiezingen betekende een teleurstelling voor GroenLinks. De partij bleef de vierde in grootte (zie tabel 2), maar verloor zetels in elke provincie; relatief het meest in Zeeland (van vier naar twee zetels) en het minst in Groningen en Drenthe (van zes naar vijf zetels). Voor het eerst sinds haar oprichting in 1990 leed de partij verlies bij provinciale verkiezingen. Over het algemeen werd dit toegeschreven aan de invloed van de PvdA – die onder meer had opgeroepen in de Eerste Kamer een meerderheid voor een mogelijke coalitie van CDA en PvdA te verzekeren.

In Noord-Holland besloot GroenLinks deel te nemen aan een college met CDA, VVD en D66, omdat de PvdA zich feitelijk zelf buiten spel had geplaatst. Ondanks enige twijfel sprak de provinciale ledenvergadering op 29 maart geen veto uit.

Eerste-Kamerverkiezingen

Het congres stelde op 15 februari de kandidatenlijst voor de in mei opnieuw te kiezen Eerste Kamer vast. Enkele dagen vóór het congres had het Noord-Hollandse Statenlid C.H. Koetsier een klacht ingediend bij de Commissie Gelijke Behandeling wegens leeftijdsdiscriminatie door zijn eigen partij. Zijn afdeling had hem voorgedragen voor de Eerste Kamer, maar de door oud-senator B. de Gaay Fortman voorgezeten kandidatencommissie achtte de 69-jarige te oud daarvoor. Om dezelfde reden wees de commissie ook de kandidatuur van de 72-jarige oud-staatssecretaris M. van Hulst en van voormalig partijbestuurder C. Tilanus af.

Het congres stemde hiermee in, al klonk er ook wel kritiek op de commissie en volgde men de aanbevelingen niet helemaal. Zo kreeg oud-

partijvoorzitter De Rijk niet de tweede maar de derde plaats op de lijst, achter oud-fractievoorzitter L.H.G. Platvoet. Laatstgenoemde legde het echter af tegen fractiegenote mevr. D.J.B. de Wolff bij de verkiezing van een nieuwe lijstaanvoerder/fractievoorzitter. Deze functie was vacant geraakt doordat W. de Boer – die vanaf 1991 de fractie van GroenLinks in de senaat had voorgezeten – zich had teruggetrokken. Ter gelegenheid van zijn vertrek werd op 13 juni een symposium gehouden over media en politiek.

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

De partijraad stelde op 12 april een kandidatencommissie in, voorgezeten door De Boer – op dat moment nog Eerste-Kamerlid –, die in januari 2004 haar advies openbaar zou maken. Op 21 juni besprak de partijraad het profiel voor de kandidaten. Het partijcongres in februari 2004 zou de definitieve volgorde vaststellen.

programma Europese verkiezingen 2004

Op 5 juli werd het eerste concept voor het verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen – geschreven door een commissie onder leiding van mevr. S. Voogd – gepresenteerd en besproken op een bijeenkomst in Utrecht. Hierin steunde GroenLinks in beginsel het ontwerp voor een Europese grondwet, maar wilde die wel voorleggen aan de kiezers in een referendum – een voorstel dat uiteindelijk door de Tweede Kamer overgenomen werd. Het conceptprogramma bevatte voorstellen voor verdergaande integratie, zoals de invoering van Engels als werktal in de Europese instellingen, een handvest voor dierenrechten, en een moratorium op nationale beperkingen van het asielrecht. Het concept werd in een herziene versie op 1 november gepresenteerd op het GroenLinks Forum. Vervolgens zou het in februari 2004 aan het congres voorgelegd worden.

De Raad van de Europese Federatie van Groene Partijen stelde op 8 november in Luxemburg een kort verkiezingsmanifest vast, dat als aanvulling diende op de verkiezingsprogramma's van de aangesloten partijen. Hoofdpunten waren milieubescherming, sociaal beleid, democratie, vredesbeleid en 'globalisering van onderop'.

In december bereikten de partijbesturen van GroenLinks en de PvdA overeenstemming over een lijstverbinding bij de Europese verkiezingen. In 2003 nam GroenLinks ook actief deel aan de voorbereiding van een Europese Groene Partij, die in 2004 formeel opgericht zou worden.

oorlog in Irak

Zoals hierboven reeds vermeld had partijleider Halsema in januari verklaard dat GroenLinks ingrijpen in Irak door de Verenigde Staten te allen tijde afwees – zelfs al zou de Verenigde Naties een dergelijke aanval steunen. Zij voegde eraan toe dat haar partij niet aan een kabinet zou deelnemen dat een dergelijke oorlog zou steunen. GroenLinks nam verder actief deel aan demonstraties tegen de oorlog in Irak in Amsterdam op 15 februari en 22 maart. Het partijcongres was op 15 februari speciaal in de hoofdstad gehouden om deelname van de aanwezige partijleden aan deze demonstratie mogelijk te maken.

Op 12 april sprak de partijraad over de oorlog in Irak. De oorlog werd unaniem afgekeurd. Ook het standpunt van het kabinet – geen militaire maar wel politieke steun – vond weinig waardering. De discussie ging vooral over de rol van de Verenigde Naties bij een Amerikaanse bezetting en over humanitaire hulp.

Op 22 mei organiseerde het landelijk bureau van GroenLinks een discussiebijeenkomst over Irak, oorlog en vrede en democratie in het Midden-Oosten, met bijdragen van de Midden-Oosten-specialist P. Aarts en de Tweede-Kamerleden mevr. F. Karimi en Halsema.

activisme

Naast de campagne tegen de oorlog in Irak was GroenLinks ook betrokken bij acties tegen de bezuinigingsplannen van het tweede kabinet-Balkenende. Op 20 september nam de partij deel aan een manifestatie die was opgezet door het platform ‘Keer het tij’ in Amsterdam, waarbij zij was aangesloten. Ook deed GroenLinks mee aan acties die ‘Keer het tij’ op 18 december in meer dan twintig steden voerde.

In de loop van 2003 kwamen enkele actievoerende leden in opspraak vanwege hun steun aan illegale en gewelddadige acties, in heden of verleden. Het Tweede-Kamerlid Duyvendak zou als redacteur van het activistenblad *Bluf!* in de jaren tachtig gewelddadige acties hebben verdedigd en bovendien contacten met de terroristische RaRa-groep onderhouden hebben. De publicist P. Siebelt onthulde dit in zijn kritische biografie *Rara, wie ben ik?* die in november verscheen. De Revolutionaire Anti-Racistische Aktie (RaRa) pleegde in de jaren tachtig aanslagen op bedrijven die investeerden in Zuid-Afrika. Duyvendak maakte zelf geen geheim van zijn verleden als radicaal actievoerder in de milieubeweging, kraakbeweging en de antimilitaristische groep Onkruid, maar ontkende ooit geweld aangeprezen of toegepast te hebben. Siebelt had eerder in 2003 enig opzien gebaard met zijn boek *Econostra. Het netwerk achter Volkert van der Graaf*. Hierin

vergeleek hij de milieubeweging met de Italiaanse maffia: een netwerk van legale en illegale organisaties waarin ook GroenLinks een belangrijke rol zou spelen.

De algemeen coördinator van de jongerenorganisatie Dwars, R. van den Dool, trad in december af nadat hij in een interview gewelddadige acties tegen nertsenfokkers openlijk had gesteund (*NRC Handelsblad*, 5 december 2003). Dwars nam in een persbericht afstand van geweld bij dierenactivisme; GroenLinksvoorzitter Meijer deed dat eveneens.

partijbijeenkomsten

Op 1 november hield het GroenLinks Forum zich in Utrecht bezig met het thema ‘emancipatie doe je niet alleen’. In workshops kwamen verschillende aspecten en doelgroepen van emancipatie aan de orde, waarbij vooral de sessies over emancipatie van moslims (ook moslimhomo’s en moslimvrouwen) veel belangstelling trokken. Dit vormde het voorlopige slot van een serie discussiebijeenkomsten in de regio en binnen neveninstellingen over emancipatie.

verwante instellingen en publicaties

Ten behoeve van de afdelingsbesturen publiceerde het partijbureau in april een *Handleiding lokale ledenbinding*. Hierin waren adviezen opgenomen hoe de binding van oude en nieuwe leden aan de partij te versterken.

Het Tweede-Kamerlid mevr. E.H. Tonkens publiceerde in augustus *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerving, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector*, een kritische studie over de invloed van de markteconomie in de zorg- en welzijnssector.

Het Wetenschappelijk Bureau presenteerde op een conferentie voor afdelingsbestuurders – getiteld ‘Groeiend GroenLinks’ – in Utrecht op 14 juni *Het lokale Antwoord. GroenLinkse ervaringen in multiculturele steden en lessen uit de praktijk*, van de hand van mevr. L. Michon, medewerker van het bureau. Zij schetste een genuanceerd beeld van het minderhedenbeleid in Dordrecht en Rotterdam. Twee dagen later bood partijvoorzitter Meijer het rapport aan de parlementaire enquêtecommissie aan die het integratiebeleid onderzocht. In september verscheen *Handelsverdragen versus milieuverdragen. Een progressieve agenda voor duurzame ontwikkeling*, van de hand van W. Verhaak, eveneens medewerker van het bureau. De Wereldhandelsorganisatie bleek volgens deze analyse minder milieuvriendelijk dan critici in de zogeheten ‘andersglobaliseringsbeweging’ doorgaans beweerden. Niettemin viel er veel te verbeteren aan deze organisatie en aan de naleving

van internationale milieuverdragen. Op 5 september publiceerde het Wetenschappelijk Bureau *Regulering van drugs voor een veiliger samenleving: maak van drugs geen strafzaak*, geschreven door negen deskundigen en geredigeerd door de directeur van het bureau, mevr. C. van Dullemen. De auteurs toonden zich bezorgd over de roep om een repressief drugsbeleid, die zij voor een deel toeschreven aan Amerikaanse druk. Nederland zou juist verder moeten gaan op de weg van legalisering en regulering van drugs.

Het Wetenschappelijk Bureau organiseerde op 27 september in Utrecht een Economiedag met als thema: 'stagnatie in de polder'. Het Tweede-Kamerlid C.C.M. Vendrik hield een inleiding over het sociaal-economisch beleid van het tweede kabinet-Balkenende. Naast wethouders en Tweede-Kamerleden namen hieraan verschillende deskundigen uit de vakbeweging, de overheid en de universiteiten deel. Op 17 oktober belegde het bureau in Utrecht een bijeenkomst over lokaal minderhedenbeleid, waarbij de directeur van Forum, S. Harchaoui, in debat ging met een aantal wethouders van GroenLinks.

De Linker Wang, het platform voor geloof en politiek verbonden met GroenLinks, stelde begin 2003 de Ab Harrewijnprijs in, ter nagedachtenis van het op 13 mei 2002 onverwacht overleden Tweede-Kamerlid (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 86-87). Op zijn sterfdag werd deze prijs in Den Haag uitgereikt aan mevr. A. Disbudak, oprichter van het Migranten Platform Gehandicapten in de regio Amsterdam. Op 15 november belegde De Linker Wang in Utrecht een landelijke vergadering over de bevrijdende rol van de godsdienst, waaraan onder meer de oud-voorzitter van het CNV A. Westerlaken en partijvoorzitter Meijer deelnamen.

Het feministisch netwerk (FemNet) van GroenLinks hield op 28 juni een netwerkmiddag over emancipatie in Utrecht. Over hetzelfde onderwerp organiseerde het GroenLinks platform voor seksuele diversiteit RozeLinks een bijeenkomst in Utrecht op 13 september.

Op 22 april (internationaal bekend als 'Earth Day') organiseerde de aan GroenLinks verbonden Stichting Duurzame Solidariteit een bijeenkomst in Utrecht over duurzame ontwikkeling. Onder anderen mevr. H. French, onderzoeker bij het Amerikaanse Worldwatch Instituut hield een lezing. Op 25 oktober verzorgde de Stichting een bijeenkomst in Groningen over globalisering en de Wereldhandelsorganisatie, onder de titel 'Werk aan de wereld'. Globalisering kwam opnieuw aan de orde op een conferentie in Amsterdam op 15 november, nu met het oog op de internationale rechtsorde.

De jongerenorganisatie Dwars ontplooië veel activiteiten in 2003. Op 26 april vond in Utrecht een congres plaats over de Europese Unie, en op 15 en 16 november een congres over milieu en duurzaamheid. Op 27

juni organiseerde Dwars samen met studentenvakbonden een ‘onderwijsfeestdag’ in Den Haag, en aansluitend een congres over onderwijs in Amsterdam dat tot 29 juni zou duren, onder het motto ‘leren is kunst’. Algemene vergaderingen (van huishoudelijke aard) vonden plaats op 26 januari, 18 mei en 23 november. In november werd een nieuw coördinerend overleg (bestuur) gekozen. Drie van de zes bestuursposten bleven (tot januari) onbezet, bij gebrek aan kandidaten. Van den Dool werd herkozen als algemeen coördinator, maar zou (zoals al vermeld) in december aftreden na omstreden uitspraken over dierenactivisme. R. Dalhuisen nam zijn functie waar.

De adviesgroep raads- en statenwerk belegde op 5 april in Utrecht een kaderbijeenkomst over het terugkeerbeleid van asielzoekers. Op 22 november vond eveneens in Utrecht de jaarlijkse conferentie voor raads- en statenleden plaats, onder het motto ‘wie is de baas?’. Europarlementariër J. Lagendijk verzorgde een inleiding.

GroenLinks in de Europese Unie organiseerde op 28 februari een discussie over de richtlijnen voor natuurbescherming (de habitat- en vogelrichtlijn) met europarlementariër A. de Roo. Op 16 mei belegde de organisatie in Utrecht samen met de Gehandicapten GroenLinks een bijeenkomst over arbeidsdiscriminatie van mensen met een functiebeperking, onder de titel ‘prettig werken zonder drempels’.

Het ambtenarennetwerk van GroenLinks, genaamd Ambtonetwerk, hield op 4 juni een debat in den Haag over de rol van de overheid. Sprekers waren onder meer de hoogleraren bestuurskunde P.H.A. Frissen en R. in’t Veld en het Tweede-Kamerlid Vendrik.

personalia

De Wageningse oud-wethouder J. Bogers had op 6 mei 2002 de naam van de (vermoedelijke) moordenaar van W.S.P. Fortuyn uit laten lekken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 92). Op 6 mei 2003 werd hij wegens schending van het ambtsgeheim veroordeeld tot een boete van 500 euro. Op 20 oktober presenteerde de in 2002 afgetreden politiek leider van GroenLinks P. Rosenmöller in Den Haag zijn memoires getiteld *Een mooie hondenbaan*. Daarbij vond een debat plaats met zijn vroegere politieke concurrenten De Graaf (D66), De Hoop Scheffer (CDA) en mevr. J. van Nieuwenhoven (PvdA) over de politieke veranderingen veroorzaakt door het optreden van Fortuyn. Rosenmöller was intussen overigens aan een nieuwe loopbaan als televisiepresentator begonnen. In november nam A. van den Brand afscheid van de Tweede Kamer nadat hij een hartinfarct had gehad. Hij was pas in januari gekozen.

Leefbaar Nederland

Aan het begin van 2002 stond Leefbaar Nederland in de opiniepeilingen op zo'n twintig zetels. Na het vertrek van Fortuyn als lijsttrekker behaalde de partij er bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei slechts twee. Na ruim een half jaar verdween Leefbaar Nederland in januari 2003 weer uit de Kamer.

Tweede-Kamerverkiezingen

In november 2002 had het partijcongres van Leefbaar Nederland het verkiezingsprogramma vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 101). De aanwijzing van de lijsttrekker leidde tot chaotische toestanden. In oktober 2002 had het partijcongres F. Teeven – die de partij ook bij de Kamerverkiezingen in mei had geleid – als lijsttrekker aangewezen. Enkele weken later schoof het partijbestuur echter de entertainer E. Ratelband als lijstaanvoerder naar voren. Teeven trok zich hierop terug. Op een ingelast partijcongres in december wezen de leden echter mevr. H. van der Linde in plaats van Ratelband als lijsttrekker aan. Ratelband besloot daarop om in januari 2003 zelfstandig deel te nemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen onder de naam Lijst-Ratelband.nl (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 101-103; zie ook het artikel van A.P.M. Lucardie in dit Jaarboek). Hij behaalde 0,1% van de stemmen.

Aan de campagne die Van der Linde voor Leefbaar Nederland voerde, werd door de media nauwelijks aandacht besteed. Haar partij verwierf slechts 0,4% van de stemmen bij lange na niet genoeg voor een zetel.

verkiezing nieuwe voorzitter; opheffing partij? (I)

Op 1 juni hield Leefbaar Nederland zijn jaarlijkse congres in Breukelen. Op de agenda stond de verkiezing van een nieuw bestuur en een nieuwe partijvoorzitter, als opvolger van interim-voorzitter H. van Galen. Tot de vier kandidaten voor deze functie behoorde de voormalige partijsecretaris H. ten Cate, die de opheffing van de partij bepleitte. Ten Cate had van meet af aan zitting gehad in het bestuur van Leefbaar Nederland – samen met J. Nagel, W. van Kooten, B. Schnetz en H. Westbroek, die in juni 2002 hun bestuursfuncties hadden neergelegd. Hijzelf stapte in november op (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 101).

Ten Cate meende dat het belangrijk was dat er een soortgelijke partij terugkwam, “maar niet onder de naam Leefbaar Nederland, want die is teveel beschadigd” (*Nederlands Dagblad*, 31 mei 2003). Later voegde hij eraan toe dat hij al met de medeoprichter van Leefbaar Nederland Nagel in gesprek was om een nieuwe politieke formatie te beginnen. Tot

een verkiezing van een nieuwe voorzitter kwam het echter niet, omdat de bijeenkomst ontaardde in een ruzie over de agenda en de procedures. Besloten werd de verkiezing tot oktober uit te stellen.

leden en financiën

Op het congres waren slechts 35 leden aanwezig – een aantal dat volgens interim-penningmeester K. Huijbreghts correspondeerde met het aantal betalende leden dat Leefbaar Nederland op dat moment had. Door dit lage aantal zou de partij naar alle waarschijnlijkheid haar reeds ontvangen overheidssubsidie over 2003 moeten terugbetalen. In 2002 zou Leefbaar Nederland nog 900 betalende leden hebben geteld (*NRC Handelsblad*, 2 juni 2003). De boekhouding van Leefbaar Nederland bleek een grote puinhoop, zo verklaarde de voorzitter van de kascommissie. De ledenadministratie was in het ongerede geraakt, er waren veel openstaande rekeningen en een deel van de door nieuwe leden contant betaalde contributie was verdwenen.

verkiezing nieuwe voorzitter; opheffing partij? (II)

De belangrijkste punten op de agenda van de algemene ledenvergadering van 2 november in Breukelen waren de verkiezing van een nieuw partijbestuur en de opheffing van de partij. Wat betreft de opvolging van interim-voorzitter Van Galen meldde de voorzitter van de sollicitatiecommissie F. Zinken – tot 1 oktober lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de Partij Nieuw Limburg – dat de kandidaten die zich hadden aangemeld ‘te licht’ waren bevonden (*de Volkskrant*, 3 november 2003). Het interim-bestuur stelde vervolgens voor om Van Galen tijdelijk te vervangen door Zinken. Op een nieuwe ledenvergadering in 2004 diende dan een nieuw bestuur te worden verkozen. Hoewel een deel van de 41 aanwezige leden protest aantekende tegen deze gang van zaken werd Zinken door een meerderheid tot partijvoorzitter ad interim gekozen.

Ten Cate stelde op deze bijeenkomst opnieuw voor om Leefbaar Nederland op te heffen. Zijn voorstel kon echter niet worden behandeld, omdat daarvoor volgens de statuten eenderde van de geregistreerde (ongeveer duizend) leden present diende te zijn.

personalia

Op 1 februari 2003 hervatte F. Teeven, die in maart 2002 Fortuyn opvolgde als lijsttrekker van Leefbaar Nederland bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002, zijn functie van officier van justitie. Bij

het landelijk parket van Rotterdam ging hij zich bezighouden met de bestrijding van de zware criminaliteit.

Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Na alle commotie die het jaar 2002 de LPF bracht, verliep 2003 voor de partij minder tumultueus. Het enorme verlies van zestien zetels bij de Tweede-Kamerverkiezingen in januari leidde niet tot veel interne beroering. Het resultaat van acht zetels voor de LPF was meer dan de vijf à zes die de partij in de peilingen waren voorspeld. In de zomer laaiden de interne conflicten echter weer op

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Na de kabinetscrisis in de herfst van 2002 had de LPF een commissie ingesteld die een nieuw programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 moest opstellen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 128-129). Op 6 januari presenteerde de LPF het programma, getiteld *Politiek is passie*. De partij stelde voor om bijna negentien miljard euro te bezuinigen (meer dan twee keer zoveel als de VVD). In de plannen werd vooral op ontwikkelingssamenwerking gekort. Daartegenover stond dat de LPF de aftrek van de hypotheekrente wilde verhogen wanneer de huizenprijzen bleven stijgen. Lijsttrekker M. Herben verklaarde dat veiligheid en integratie de kernpunten waren. Verder zei hij ervan uit te gaan dat de LPF deel zou nemen aan een coalitie met het CDA en de VVD, wanneer zijn partij minstens tien zetels zou halen.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In december 2002 had het partijcongres van de LPF de kandidatenlijst vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 128). Lijsttrekker was Herben, die in de campagne een grote rol speelde.

De LPF voerde zijn verkiezingscampagne onder de leus 'Heb lef, stem LPF' – met als toevoeging: 'Geef ons een tweede kans'. De LPF wilde hiermee aangeven dat de partij en haar bewindslieden grote fouten hadden gemaakt, maar dat zij nu wist hoe het moest.

Op 19 januari, enkele dagen voor de verkiezingen, reisde de top van de LPF en de demissionaire bewindslieden R.H. de Boer van Verkeer en Waterstaat en H. Nawijn van Vreemdelingenzaken en Integratie af naar het Italiaanse Provesano, waar Fortuyn in juli 2002 was bijgezet. Volgens lijsttrekker Herben was de reis al lang tevoren gepland en niet bedoeld als verkiezingsstunt. De tocht werd betaald door de Haagse vastgoedondernemer Chr. Thunnessen.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen viel de LPF nog mee, hoewel achttien van de 26 zetels verloren gingen. Op de verkiezingsavond in Geertruidenberg waren de meeste aanwezigen tevreden met het resultaat. Partijleider Herben had gehoopt op tien zetels, maar zei te kunnen leven met acht. “De gevestigde orde is nog niet van ons af”, zo meende hij, “de LPF staat nu definitief op de kaart” (*de Volkskrant*, 23 januari 2003).

Demissionair minister Nawijn besloot zitting te nemen in de Tweede Kamer, toen bleek dat hij ruim 21.000 voorkeursstemmen had gehaald. Nawijn had eerst als lijsttrekker zullen fungeren, maar in december 2002 maakte hij plaats voor Herben. Als ‘lijstduwer’ bezette hij toen de laatste positie op de kandidatenlijst (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 127).

regeringsdeelname

Binnen de LPF waren de meningen verdeeld over regeringsdeelname. Zoals reeds vermeld was Herben hiervan voorstander, in tegenstelling tot het Tweede-Kamerlid G. van As. Hij vond dat de LPF het beste voor de oppositie kon kiezen. “Wij zijn geen schoothondje dat wacht op een bot van Balkenende” (*de Volkskrant*, 23 januari 2003). Nadat in april de onderhandelingen tussen CDA en PvdA waren mislukt, verklaarde Herben dat zijn fractie bereid was te gaan praten met CDA en VVD over de vorming van een nieuw kabinet – op voorwaarde dat D66 niet bij de besprekingen zou worden betrokken. De beide gewezen coalitiepartners waren echter bepaald niet willig om de LPF bij de formatie te betrekken. Hun animo werd niet groter toen LPF-voorzitter E.A.M. Maas in een interview beweerde dat CDA en VVD “ons al eens een oor hebben aangenaaid”. Met de vice-voorzitter van de LPF-fractie Van As was Maas van mening dat Balkenende als premier had gefaald (*Algemeen Dagblad*, 17 april 2003). CDA-Tweede-Kamerfractievoorzitter Verhagen reageerde dat deze uitspraken ‘niet het niveau’ hadden dat voor een stabiele regeringscoalitie gewenst was (*NRC Handelsblad*, 17 april 2004). Partijleider Herben bood vervolgens zijn verontschuldigen aan.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen van begin maart behaalde de LPF zeventien zetels – minder dan waarop de partij had gerekend. De LPF in Zuid-Holland had in overleg met Leefbaar Rotterdam een gemeente-

raadslid van deze partij op haar lijst geplaatst, die werd verkozen. Dankzij de lijstverbinding met de LPF verkreeg Leefbaar Zuid-Holland – waarin Leefbaar Rotterdam een belangrijke rol speelde – een zetel in de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

Na de verkiezingen bleek dat het in Utrecht verkozen Statenlid mevr. G. van Strien-Smit had verzwegen dat zij in 2001 was geroyeerd als lid van de lokale partij Gemeentebelangen Maartensdijk vanwege het brengen van de Hitlergroet. Het bestuur van de LPF in de provincie Utrecht wilde dat Van Strien-Smit zich terugtrok als Statenlid, maar dat weigerde zij.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 19 april stelde het hoofdbestuur van de LPF de kandidatenlijst vast voor de Eerste-Kamerverkiezingen. Op de eerste plaats kwam de voormalig hoogleraar anesthesiologie B. Smalhout. Hij werd gevolgd door de demissionair staatssecretaris R.H. Hessing voor Openbare Orde en Veiligheid. De gewezen Tweede-Kamerleden F.A. Palm en H.J.C. Smulders stonden op de derde en vierde positie. Meteen nadat de voordracht bekend was geworden, trok Smalhout zich terug als kandidaat-senator. Het dagblad *de Telegraaf*, waarvoor hij columns schreef, had hem te kennen gegeven geen bijdragen te willen van columnisten met een politieke functie. Smalhout liet vervolgens aan Herben weten voor de eer te bedanken. Omdat de kandidaatstelling al was gesloten, kon zijn naam echter niet meer van de kandidatenlijst worden geschrapt. Bij de verkiezingen brachten de LPF-Statenleden hun stem uit op de nummer twee van de lijst, Hessing.

Bij de Eerste-Kamerverkiezingen behaalde de LPF slechts één zetel. De partij was uitgegaan van twee senaatszetels, omdat zij had gerekend op de steun van de in de Zuid-Hollandse Staten vertegenwoordigde partij Leefbaar Zuid-Holland (zie hierboven onder Provinciale Statenverkiezingen). Volgens het LPF-bestuur zou Leefbaar Zuid-Holland zich niet aan de afspraak hebben gehouden om de LPF te steunen.

herdenking Fortuyn

Op 6 mei herdacht de LPF dat een jaar daarvoor Pim Fortuyn was vermoord. Leden van de Tweede-Kamerfractie overhandigden in de Keukenhof de ‘Pim Fortuyn’-tulp aan de familie-Fortuyn. In Rotterdam onthulde burgemeester Opstelten een beeld van Fortuyn. In de kathedrale kerk Sint Laurentius en Elisabeth, waar een jaar geleden de begrafenisplechtigheid plaats had, werd een herdenkingsconcert gegeven.

De broers Marten en Simon Fortuyn hadden voor de zesde mei een speciale vlag laten maken met daarop de beeltenis van hun broer Pim. Zij hoopten dat Nederlanders op 6 mei deze vlag massaal zouden uitsteken. De afzet viel echter tegen: van de 50.000 geproduceerde exemplaren werden er slechts hooguit eenvijfde verkocht.

Op 19 november besloot het presidium van de Tweede Kamer dat er een zaal naar Fortuyn zou worden vernoemd. Dit was tegen de procedure, aangezien alleen politici die van de Tweede Kamer deel hadden uitgemaakt, in aanmerking kwamen voor vernoeming. Eerder had de kunstcommissie van de Tweede Kamer het verzoek van de LPF-fractie afgewezen om een zaal naar Fortuyn te vernoemen.

Volkert van der G.

Op 27 maart begon voor de rechtbank in Amsterdam de inhoudelijke behandeling van de strafzaak tegen Volkert van der G., die werd verdacht van de moord op Fortuyn. LPF-leider Herben had eerder zijn partijgenoten opgeroepen het proces niet bij te wonen. Hij was bang dat de aanwezigheid van politici de rechtsgang kon beïnvloeden, waardoor de verdachte wellicht een lagere straf zou krijgen. Op 1 april eiste het openbaar ministerie levenslang tegen Van der G. voor de moord met voorbedachten rade op Fortuyn. Bij de bepaling van de strafmaat speelde een belangrijke rol dat Van der G. had beoogd het democratische proces door de moord ‘onherstelbaar’ te beschadigen (*NRC Handelsblad*, 1 april 2003).

Op 15 april veroordeelde de rechtbank Van der G. tot achttien jaar gevangenisstraf. De rechters meenden dat de inbreuk die Van der G. had gemaakt op het democratische proces niet ernstig genoeg was voor levenslang. De straf was echter wel zwaarder dan gebruikelijk voor een enkelvoudige moord. De LPF en de familie Fortuyn reageerden teleurgesteld op het vonnis. Partijleider Herben had gehoopt op levenslang en vond de opgelegde straf te licht. “Er gaat geen enkele afschrikwekkende werking vanuit” (*NRC Handelsblad*, 15 april 2003). De advocaat O. Hammerstein, die tevens secretaris was van het LPF-bestuur, stelde dat de rechter ten onrechte had geoordeeld dat de Nederlandse democratie geen blijvende schade had ondervonden van de moord. Ook minister Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties toonde zich verbaasd over de strafmaat.

Zowel het openbaar ministerie als Van der G. gingen in hoger beroep tegen de uitspraak van de rechtbank. Op 1 juli begon de zaak voor het gerechtshof in Amsterdam. Het openbaar ministerie eiste opnieuw levenslang. Het gerechtshof bevestigde evenwel op 18 juli het vonnis van achttien jaar gevangenisstraf. Wel meende het dat de moord ‘onher-

stelbare schade' aan het democratische proces had aangericht (*NRC Handelsblad*, 18 juli 2003). Verder noemde het gerechtshof in zijn arrest de uitspraken van minster Remkes 'ongepast'. Op 23 juli maakten het openbaar ministerie en de advocaten van Van der G. bekend dat zij niet in cassatie gingen bij de Hoge Raad.

'demonisering' Fortuyn

Na de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 dienden de advocaten G. Spong en Hammerstein – gesteund door het LPF-hoofdbestuur – een aanklacht in tegen een aantal politici en journalisten wegens het aanzetten tot haat tegen Fortuyn. Onder de aangeklaagden waren medewerkers van *NRC Handelsblad* en *Trouw*, en de politici M. van Dam (PvdA), De Graaf (D66), B. Eenhoorn (VVD) en R. Oudkerk (PvdA). Op 4 juni besloot het openbaar ministerie van vervolging af te zien. Spong en Hammerstein tekenden mede namens de LPF tegen deze beslissing hoger beroep aan bij het gerechtshof in Den Haag (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 113-114). Op 20 mei 2003 wees het hof hun appèl af. Het gerechtshof verklaarde de klagers niet-ontvankelijk, omdat zij geen 'rechtstreeks belanghebbenden' zouden zijn. Ook de LPF en de nabestaanden van Fortuyn – namens wie het advocatenduo optrad – werden niet als zodanig beschouwd. Bovendien zou door het overlijden van Fortuyn zijn 'procesbelang' zijn komen te vervallen.

Het hoofdbestuur van de LPF reageerde teleurgesteld op de uitspraak. Op verzoek van partijvoorzitter Maas tekenden Spong en Hammerstein begin juli beroep aan bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.

Eerder al, op 25 februari hadden Spong en Hammerstein hun boek *'Vervolg ze tot in de hel'. De haat-zaai aangifte van Fortuyn* gepresenteerd. Hierin publiceerden zij een aantal juridische documenten die met de aanklacht te maken hadden. De twee advocaten onthulden dat Fortuyn ook oud-premier Kok en de toenmalige partijleiders Melkert (PvdA) en Rosenmöller (GroenLinks) voor de rechter had willen dagen, maar dat zij hem dit hadden ontraden omdat dit juridisch niet sterk zou zijn te maken.

beveiliging Fortuyn

In 2003 laaide de discussie weer op over de vraag of de regering voldoende had gedaan om Fortuyn te beveiligen. Op 14 mei 2002 was door het demissionaire kabinet-Kok de onafhankelijke Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn ingesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 36-37). Deze commissie, die werd voorgezeten door

de voormalige president van het Amsterdams gerechtshof H.F. van den Haak, moest onderzoeken of de overheid voldoende maatregelen had genomen 'met betrekking tot de veiligheidssituatie van Pim Fortuyn'. De commissie publiceerde op 17 december haar verslag. Zij meende dat het noodzakelijk was geweest dat Fortuyn beveiliging had gekregen, maar veronderstelde tevens dat ook in dat geval de moord op de LPF-lijsttrekker niet te voorkomen zou zijn geweest. Verder uitte zij kritiek op de toenmalige minister K.G. de Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, die te afwachtend zou zijn geweest.

De LPF-fractie had bij de eerste behandeling van het rapport in de Tweede Kamer in december 2002 de belangrijkste conclusies van de commissie vrijwel unaniem onderschreven. Op 1 september 2003 presenteerde zij echter het *Zwartboek beveiliging Pim Fortuyn*, waarin zij 'alle hiaten, onzorgvuldigheden en onwaarheden' uit het rapport van Van den Haak op een rij zette. Het fractielid J. Eerdmans sprak bij de presentatie van 'broddelwerk' (*de Volkskrant*, 2 september 2003). De LPF-fractie eiste een nieuw onderzoek en zo nodig een parlementaire enquête. De bij de presentatie aanwezige Marten Fortuyn, de oudste broer van Pim Fortuyn, zei te overwegen een civiele procedure tegen de staat aan te spannen.

Op 3 september had een reeds gepland debat in de Tweede Kamer plaats over de details van het rapport van Van den Haak, nadat in december 2002 de hoofdlijnen waren besproken. Minister Donner van Justitie deelde de Kamer mee een nieuw onderzoek niet nodig te achten, omdat alle vragen reeds waren beantwoord door de commissie-Van den Haak. Het door de LPF-fractie opgestelde *Zwartboek* zou volgens hem geen nieuwe feiten bevatten. Op 11 september besloot een kamermeerderheid echter tot het instellen van een aanvullend onderzoek.

algemene ledenvergadering 21 mei

Op 21 mei hield de LPF een algemene ledenvergadering in Utrecht. Op de agenda stonden overwegend huishoudelijke zaken, zoals het jaarverslag over 2002. Ongeveer 450 leden waren aanwezig. In zijn toespraak ging partijleider Herben in op de kabinetsformatie.

interne conflicten

Op 19 juni kondigden Maas en Hammerstein aan dat zij als voorzitter respectievelijk secretaris uit het LPF-bestuur zouden treden. In juli 2002, toen de LPF in een zware crisis verkeerde, hadden zij de leiding van de partij op zich genomen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 117-118). Als argument voor hun vertrek voerden zij aan dat er in financiële en

organisatorische zin orde op zaken was gesteld. Vlak daarna, aan het einde van de maand, gaven zij echter te kennen voorlopig van hun voornemen af te zien. De reden hiervoor was een conflict met acht provinciale besturen. Deze hadden in een brief het vertrouwen in het landelijke LPF-bestuur opgezegd vanwege het optreden van Maas en Hammerstein, dat “niet als democratisch bestempeld [kan] worden” (*NRC Handelsblad*, 27 juni 2003); de leden zouden nauwelijks iets te zeggen hebben. Zo zou partijvoorzitter Maas zonder de leden te raadplegen begin juni twee door de algemene vergadering in 2002 verkozen hoofdbestuursleden – J. van Eijck en mevr. E.C.A.M. Boot – uit hun functies hebben gezet, omdat hij niet goed met hen zou kunnen samenwerken. Ook hadden de provinciale bestuurders grieven tegen de beide bestuursleden R.P. Both en A. de Jong, die tevens het partijbureau leidden.

Het LPF-bestuur besloot op 25 juni op een bijeenkomst met provinciale bestuurders en een delegatie van de Tweede-Kamerfractie tot schorsing van de provinciale bestuursleden van Drenthe, Utrecht, Noord-Holland en Zeeland die de brief hadden ondertekend en die niet op deze vergadering waren verschenen. Ook zouden zij voor roeyement worden voorgedragen op de ingelaste algemene ledenvergadering van 10 juli, waartoe het bestuur had besloten. In een verklaring stelde het hoofdbestuur dat deze bestuursleden de leden in hun provincie niet hadden geconsulteerd. “Het feit dat ze zich disloyaal ten opzichte van het hoofdbestuur en vereniging hebben getoond is hen zwaar aangerekend” (*Trouw*, 28 juni 2003). Hammerstein oordeelde uiterst negatief over de dissidenten: “Het is in de LPF als met ongedierte. Als je denkt dat je het hebt uitgerooid, duikt het toch weer op” (*de Volkskrant*, 28 juni 2003).

algemene ledenvergadering 10 juli

Aan de vooravond van de ledenvergadering op 10 juli liet het hoofdbestuur weten het aantal roeyementen te willen beperken door de gewraakte provinciale bestuurders te bewegen hun positie op te geven. In dat geval zouden ze partijlid kunnen blijven. Partijleider Herben riep daarentegen de leden op om “de malcontenten uit de partij te gooien” (*NRC Handelsblad*, 10 juli 2003).

Tijdens de besloten ledenvergadering in Rotterdam, waar 450 leden aanwezig waren, besloten in totaal elf provinciale bestuursleden en enkele individuele leden hun partijlidmaatschap op te zeggen. Volgens Hammerstein kreeg het hoofdbestuur de steun van de meeste aanwezigen. Daarnaast beschikte Herben over 1.500 machtigingen van leden. Het gewezen hoofdbestuurslid Boot kreeg niet de gelegenheid haar toespraak af te maken, omdat zij werd uitgenodigd. De vergadering

besloot wel tot de instelling van onder meer een onafhankelijke Schorsing- en royementcommissie, die de schorsingen moest onderzoeken. Daarnaast diende het hoofdbestuur in de provincies die zonder besturen zaten, interim-bestuurders aan te stellen.

opzeggingen

Uit protest tegen het verloop van de ledenvergadering zei het Friese lid van de Provinciale Staten P. Oosterhuis zijn lidmaatschap van de LPF op. In de Staten noemde hij zich nu Onafhankelijke Friese Statenfractie. De LPF verloor daarmee haar vertegenwoordiging in de Friese Staten. Begin september stapte het Drentse Statenlid C.D. de Jong uit de LPF, uit onvrede over het ondemocratische optreden van het hoofdbestuur. Hij bleef lid van de Provinciale Staten in Drenthe. Begin oktober richtte J. van Pijkeren, de gewezen voorzitter van de LPF in Drenthe, de Fortuynistische Volks Partij (FVP) op. Hij had op de ledenvergadering van 10 juli voor de LPF bedankt uit onvrede over het hoofdbestuur.

commissies

Na de algemene ledenvergadering ging het hoofdbestuur over tot de instelling van diverse partijcommissies, waaronder een Huishoudelijk reglementcommissie en een Schorsing- en royementcommissie, die zoals vermeld de schorsingen moest onderzoeken. Over de samenstelling van deze commissies bracht een onafhankelijke sollicitatiecommissie advies uit aan het hoofdbestuur, nadat zij met kandidaten had gesproken. Het hoofdbestuur maakte vervolgens een definitieve keuze. Op 13 oktober werden de twee commissies geïnstalleerd.

reorganisatie op provinciaal niveau

In september besloot het hoofdbestuur tot een nieuwe structuur van de partijorganisatie. De LPF werd ingedeeld in vier regio's: Noor, Oost, Zuid en West. Elke regio bestond uit drie provincies die alle een eigen provinciale contactgroep bestaande uit drie leden kregen. De twaalf contactgroepen dienden als aanspreekpunt voor de leden in hun provincie. Ook moesten ze assistentie verlenen bij de oprichting van afdelingen. De negen contactpersonen per regio overlegden met het hoofdbestuur. In provincies waar geen bestuursleden meer waren, wees het landelijk bestuur in de herfst als tijdelijke maatregel de contactpersonen aan (normaliter dienden deze door de partijleden in een provincie te worden verkozen).

Leefbaar Rotterdam

De door Fortuyn tot 6 mei 2002 geleide partij Leefbaar Rotterdam stond formeel los van de LPF (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 93 en 106-107). In de tweede helft van 2002 had Leefbaar Rotterdam met zijn raadslid M.J. Smit problemen gekregen vanwege zijn radicale opvattingen over de islam en asielzoekers (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 107). Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 stond Smit op de tweede plaats van de kandidatenlijst van Conservatieven.nl (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 129). Omdat hij in extreem-rechtse kringen stemmen voor deze partij probeerde te winnen, werd Smit in januari door de fractie Leefbaar Rotterdam “ontslagen van raadswork” (*de Volkskrant*, 14 januari 2003). Op 10 februari werd hij uit de fractie gezet, omdat hij op zijn website een verwijzing had opgenomen naar de website van het extreem-rechtse Vlaams Blok in België. Korte tijd later richtte Smit de partij Nieuw Rechts op.

Eind september zei J.G. van Heijgen zijn lidmaatschap van de Leefbaar Rotterdam-fractie op. Volgens hem was die niet rechts genoeg; “het is slappe thee” (*NRC Handelsblad*, 17 september 2003). Van Heijgen sloot zich aan bij het door Smit geleide Nieuw Rechts. Met zijn vertrek raakte de coalitie van Leefbaar Rotterdam, CDA en VVD haar meerderheid in de gemeenteraad van Rotterdam kwijt: omdat H.G. Maronier in mei eveneens uit de fractie van Leefbaar Rotterdam was gestapt (zie hieronder) had zij de steun van nog maar 22 van de 45 raadsleden.

Op 18 december raakte Sörensen in opspraak, toen hij tijdens een raadsvergadering het woord richtte tot Smit, Van Heijgen en Maronier: “Houzee kameraden, jullie lijken wel NSB-ers” (*Trouw*, 19 december 2003). Sörensen bood later zijn excuses aan voor zijn uitspraak. Smit weigerde die te aanvaarden en kondigde aan aangifte te doen wegens belediging.

de LPF en Leefbaar Rotterdam

Zoals reeds vermeld had in mei het gemeenteraadslid H.G. Maronier – tevens voorzitter van de LPF in Zuid-Holland – zich losgemaakt van de fractie van Leefbaar Rotterdam. Hij verklaarde dat hij het ‘geschap’ van sommige van zijn medefractieleden tegen de LPF zat was (*Trouw*, 20 mei 2003). Fractievoorzitter R. Sörensen van Leefbaar Rotterdam meende echter dat de afscheiding van Maronier een doelbewuste poging was van de LPF om in Rotterdam voor zichzelf te beginnen. In augustus maakte Maronier inderdaad bekend dat hij van plan was om onder de naam ‘LPF Rotterdam’ deel te nemen aan de raadsverkiezingen van 2006. Samen met Sörensen had Maronier na de dood van Fortuyn in

mei 2002 de LPF Rotterdam formeel opgericht om te voorkomen dat anderen van de naam misbruik zouden maken. Sörensen stelde zich kandidaat voor het partijvoorzitterschap van de LPF Rotterdam om te verijdelen dat Maronier zijn gang kon gaan.

Maronier werd gesteund door LPF-voorzitter Maas. “Rotterdam is toch onze thuisbasis, daar is het allemaal begonnen. We willen de partij daar een gezicht geven” (*de Volkskrant*, 14 augustus 2003). Maas verklaarde dat de LPF Rotterdam inderdaad aan de komende raadsverkiezingen zou deelnemen. Korte tijd later besloten de LPF en Leefbaar Rotterdam bij de volgende raadsverkiezingen tot een lijstverbinding over te gaan, wanneer er in Rotterdam een LPF-afdeling zou zijn opgericht. Uit onderzoek zou zijn gebleken dat een meerderheid van de leden van de LPF in Zuid-Holland een lokale partijafdeling in Rotterdam wenste.

terugreden Maas en Hammerstein

Op 30 september maakten Maas en Hammerstein voor de tweede keer bekend dat zij hun bestuursfuncties neerlegden, dit keer met ingang van 1 oktober. “Zij menen, ondanks dat zij met overgrote meerderheid in die functies zijn gekozen, het vertrouwen te ontberen dat noodzakelijk is om leiding te geven aan de organisatie van een jonge politieke partij. Dat baseren zij op de voortdurende en niet aflatende twisten die zich binnen en rond de partij publiekelijk blijven voordoen met name met betrekking tot machtsverhoudingen en zeggenschap”, aldus hun verklaring (website LPF, 6 oktober 2003). Volgens ingewijden was de belangrijkste reden voor hun opstappen een groot conflict met Marten Fortuyn. Maas en Hammerstein zouden hem er van verdenken uit te zijn op een plaats in het hoofdbestuur. Hammerstein zou Marten met een verwijzing naar zijn rol na de dood van Pim Fortuyn een ‘beroepsbroer’ hebben genoemd en een belangrijke bron van onrust binnen de LPF (*de Volkskrant*, 6 oktober 2003). De verhouding tussen het tweetal was zeer slecht geworden. In juni stuurde Marten Fortuyn een kritische e-mail naar Hammerstein, waarin hij zijn beklag deed over de wijze waarop de advocaat zich uitliet over zijn tegenstanders in de LPF. Hammerstein liet Fortuyn daarop weten niet meer van zijn adviezen gebruik te zullen maken (*HP/de Tijd*, 29 augustus 2003).

Na het vertrek van het duo besloten de drie overgebleven leden van het LPF-bestuur dat T. van Dillen Maas als partijvoorzitter zou opvolgen en De Jong Hammerstein als secretaris. Both werd penningmeester. Het drietal kondigde aan een profielschets op te stellen voor de twee nieuw te kiezen hoofdbestuursleden. Uit de door de sollicitatiecommissie te selecteren kandidaten zou de eerstvolgende algemene ledenvergadering de nieuwe bestuursleden kunnen aanwijzen.

De weken voor het terugtreden van Maas en Hammerstein was de relatie met Marten Fortuyn inderdaad verslechterd. Op 4 september had partijvoorzitter Maas bekendgemaakt dat Marten zich had teruggetrokken als extern adviseur van het hoofdbestuur. Kort daarna dreigde Marten Fortuyn zijn lidmaatschap van de LPF op te zeggen wanneer het zittende hoofdbestuur – overigens met uitzondering van Maas – niet zou aftreden. Ook ergerde hij zich aan het voornemen van een eigen LPF-afdeling in Rotterdam. Maas gaf te kennen de eis van Marten Fortuyn niet te kunnen inwilligen, omdat het hoofdbestuur “door de leden op democratische wijze is verkozen” (*NRC Handelsblad*, 18 september 2003). Op 10 oktober maakte Marten Fortuyn bekend dat hij de LPF de rug toekeerde. In een brief aan het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie schreef hij dat “zowel de LPF-bestuurders als de politici sinds 6 mei 2002 het erfgoed van Pim te grabbel hebben gegooid” (*NRC Handelsblad*, 11 oktober 2003).

Eerder al, op 17 september, had Simon Fortuyn, een jongere broer van Pim Fortuyn, voor de LPF bedankt. De chaos in de partij was voor hem reden op te stappen. Ook stoorde hij zich aan de moeizame verhoudingen tussen de LPF en Leefbaar Rotterdam. De “druppel die de emmer deed overlopen” vormde de aankondiging van de LPF in Rotterdam een eigen afdeling op te richten (*Trouw*, 18 september 2003).

conflict Statenleden met hoofdbestuur

Op 17 oktober zegden de drie Statenleden D.C. van Leeuwen Boomkamp (Utrecht), mevr. M. Agema (Noord-Holland) en mevr. H.B.T. Smits (Zeeland) het vertrouwen op in het bestuur van de LPF. In een gesprek verlangde het hoofdbestuur tevergeefs dat het drietal toezegde dat zij zich zouden inspannen om de rust in de partij te bewaren.

terugtrekken penningmeester Both; uitbreiding hoofdbestuur

Op 20 oktober kwam LPF-penningmeester Both in opspraak. In het televisieprogramma ‘TweeVandaag’ werd hij ervan beschuldigd als privé-persoon een schuld van minstens twee miljoen euro te hebben. Both was in 2001 op Curaçao veroordeeld tot een boete van bijna één miljoen dollar wegens financiële malversaties. Both gaf toe dat hij flinke schulden had, maar meende dat dit een privé-zaak was die niets met de LPF te maken had. Hij meende dat de aantijgingen verband hielden met het conflict met de drie Statenleden (zie hierboven).

In zijn reactie stelde politiek leider Herben dat Both meteen zijn functie als penningmeester moest neerleggen. “De LPF mag hier geen schade van ondervinden” (*Trouw*, 21 oktober 2003). Ook de beide andere hoofdbestuurders dienden op te stappen, zodat de LPF een nieuwe start zou kunnen maken. Hoewel Both te kennen had gegeven voorlopig aan te blijven, legde hij op 23 oktober toch zijn functie neer. Oud-voorzitter Maas werd bereid gevonden “om ad interim de zorg voor de financiële zaken van de partij waar te nemen” tot de volgende algemene ledenvergadering (website LPF, 7 november 2003).

Het hoofdbestuur besloot op 23 oktober Palm en Smulders tot de eerstvolgende algemene ledenvergadering als bestuurslid aan te stellen. Verder ging het over tot het roeyement van een aantal Statenleden. Als argumenten voerde het de “niet aflatende stroom van goeddeels ongefundeerde kritiek, het in opspraak brengen van de partij door hun bezwaren voornamelijk extern te uiten en het chanteren van de partijleider Mat Herben door hem te dreigen publiekelijk het vertrouwen in hem op te zeggen wanneer hij zich niet bereid zou verklaren om in te gaan op onder meer de eis het vertrouwen in het hoofdbestuur op te zeggen” (website LPF, 7 november 2003).

nieuw hoofdbestuur

Met ingang van 28 november konden leden zich kandidaat stellen voor een functie in het hoofdbestuur van de LPF. Op de algemene ledenvergadering op 6 maart 2004 zouden de nieuwe bestuursleden worden verkozen.

Prof.dr. W.S.P. Fortuynstichting

Op 5 september werd de ‘Prof.dr. W.S.P. Fortuyn Stichting. Wetenschappelijk Bureau van de Politieke Vereniging “Lijst Pim Fortuyn”’ opgericht. Het wetenschappelijk bureau moest de LPF ondersteunen door wetenschappelijk onderzoek, voorlichting en “het bestuderen, nader uitwerken en toetsen op hun politieke relevantie van de wetenschappelijke geschriften van de oprichter van de partij” (wblpf.dekape.nl, 14 oktober 2004). Voorzitter werd de emeritus-hoogleraar B. Snel. Eerder had hij op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland voor de Tweede-Kamerverkiezingen gestaan.

publicaties

Op 26 februari publiceerde de Tweede-Kamerfractie in de serie ‘Plan van aanpak’ de nota *Verandering werkwijze Tweede Kamer*. In dit rap-

port, dat door de kamerleden Eerdmans en Nawijn werd overhandigd aan Tweede-Kamervoorzitter Weisglas, deed de fractie suggesties om de Kamer 'efficiënter en effectiever' te laten werken. Zo werd onder andere voorgesteld dat elke fractie jaarlijks maximaal 75 schriftelijke vragen aan de regering mag stellen. Op 23 juli verscheen in dezelfde serie *TBS op de schop*. In dit rapport stelde de Tweede-Kamerfractie onder meer voor om het onbegeleid verlof van TBS-ers af te schaffen. Verder wenste de fractie de invoering van 'gedwongen chemische castratie van seksueel psychopate TBS-ers'.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor de sociaal-democraten bracht het jaar 2003 wel electoraal herstel, maar niet de terugkeer naar de regeringsbanken. In sommige opiniepeilingen groeide de PvdA al in januari tot de grootste partij, maar bij de Tweede-Kamerverkiezingen moest zij het CDA voor laten gaan.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In november 2002 had het PvdA-congres de kandidatenlijst en het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 144-145). In december was de verkiezingscampagne op gang gekomen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 145). De nieuwe partijleider, W. Bos, opende op 4 januari de campagne 'formeel' op een zeepkist in Rotterdam. Hij distantieerde zich enigszins van de 'derde weg' die zijn voorgangers hadden ingeslagen en van de daarbijbehorende privatisering en liberalisering. De PvdA had naar zijn mening een te liberale koers gevaren in de paarse coalitieperiode. Bos gaf toe zelf in die periode ook 'erg markt-*angehaucht*' te zijn geweest (*NRC Handelsblad*, 7 januari 2003). Hij daagde CDA-leider Balkenende uit het sociale gezicht van zijn partij te redden door niet met de VVD maar met de PvdA een coalitie te vormen. Tussen het christen-democratische en sociaal-democratische programma bleken echter moeilijk overbrugbare verschillen van opvattingen te bestaan, vooral over het financieel beleid en de zorg, maar ook over bijzonder onderwijs en hypotheekrenteaftrek. Coalitievorming met de VVD of andere partijen sloot Bos echter bij voorbaat uit, alleen het CDA kwam dus in aanmerking.

VVD-leider Zalm viel Bos hard aan. In een vraaggesprek noemde hij de sociaal-democraat 'een bedrieger' die 'loze praatjes' zou verkopen, met name over de financiering van zijn beleid (*NRC Handelsblad*, 17 januari 2003). Bos verklaarde geschrokken te zijn van dit forse taalgebruik.

Hoewel de persoon van Bos een grote rol speelde in de campagne, liet hij zich bij voorkeur omringen door een team. Via mobiele telefoon en SMS kreeg de lijsttrekker veel informatie en steun van vrienden, medewerkers en lokale bestuurders – met name het zogenoemde Sambal-netwerk (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 137). Deze campagne werd minder beheerst door marktonderzoekers en andere ‘professionals’ dan de vorige, ook al bleef politicoloog en strateeg H. Anker een belangrijke bijdrage leveren en werd ook gebruik gemaakt van de diensten van de communicatiedeskundige T. Pauka. Partijvoorzitter R.A. Koole gaf samen met Bos leiding aan de campagne, die gericht was op herstel van vertrouwen in de partij, een linkse stellingname en de nodige zelfkritiek.

kandidaat-premier

In de opiniepeilingen steeg de PvdA snel: van 27 zetels eind december via 29 zetels in de eerste week van januari naar 35 zetels in de tweede week (volgens het bureau Interview/NSS). Als die trend doorzette, zou zij opnieuw de grootste partij worden – en dus de minister-president mogen leveren. Bos ambieerde die functie echter niet, liet hij weten. Liever zou hij een ander voordragen – bij voorkeur een nieuw gezicht – en zelf voorzitter van de Tweede-Kamerfractie en partijleider blijven. Hij wilde echter geen namen noemen, totdat alle peilingen de PvdA als grootste aanwezen. Op 13 januari voorspelde M. de Hond op het televisiekanaal SBS6 reeds 41 zetels voor de sociaal-democraten, maar NIPO en Interview/NSS kenden aan hen slechts 35 zetels toe – ruim tien minder dan het CDA volgens hen zou winnen. Een week later voorspelde het bureau Interview/NSS echter 42 zetels voor de PvdA en 40 voor het CDA.

Op 19 januari maakte Bos in Amsterdam dan ook de naam bekend van zijn kandidaat-premier: M.J. Cohen, de burgemeester van deze stad. De keuze voor deze pragmatische en populaire bestuurder wekte zowel waardering als afkeuring op. “Bos had niet Job Cohen naar voren moeten schuiven, maar zichzelf”, zo luidde het commentaar van *de Telegraaf* (20 januari 2003). Hoewel Cohen zich (met enige aarzeling) voor het minister-presidentschap beschikbaar stelde, weigerde hij aan de verkiezingscampagne en debatten deel te nemen. Dat stuitte op kritiek bij CDA en VVD, die elk hun partijleider kandidaat stelden voor deze functie.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Hoewel de PvdA de nek-aan-nek race met het CDA niet won, toonde het partijkader zich toch zeer ingenomen met de uitslag van de verkie-

zingen. Van de 22 zetels die in 2002 verloren gingen, won zij er nu negentien terug (zie tabel 1). De partij werd evenals in 2002 opnieuw de grootste in Amsterdam, Utrecht en Groningen, maar nu ook in Den Haag, Rotterdam, Maastricht, Eindhoven, Enschede en andere steden, en in minder stedelijke gemeenten in Drenthe, Zuidoost-Friesland en de provincie Groningen. Veel sociaal-democraten die in 2002 op een andere partij hadden gestemd of thuis waren gebleven, keerden terug in het rode nest. Uit onderzoek bleek dat de winst van de PvdA vooral ten koste was gegaan van GroenLinks en het CDA, in mindere mate ook van de LPF, SP, D66 en zelfs van de VVD.

kabinetsformatie

Het Politiek Forum van de PvdA, dat op 1 februari in Zwolle bijeenkwam om de verkiezingen te evalueren, gaf Bos praktisch de vrije hand in de langzaam op gang komende kabinetsformatie. Bescheidenheid en dankbaarheid leken te overheersen bij de deelnemers.

Korte tijd na het Forum kwamen de gesprekken tussen de PvdA en het CDA op gang. Twee maanden later, in april, liepen de onderhandelingen voorgoed vast (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Op twee openbare ledenbijeenkomsten (in Groningen en Tilburg) gaven fractieleden en partijbestuurders toelichting op de formatie. Bos legde ook verantwoording af op de markt in Rotterdam. Hij betreurde de breuk met het CDA en zocht een verklaring in strategische afwegingen en sentimenten bij de christen-democraten. Bos beloofde een harde maar zakelijke en geen 'goedkope' oppositie te zullen voeren (*Trouw*, 7 juni 2003). Een 'links front', zoals voorgesteld door GroenLinks, wees hij af (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 147).

oorlog in Irak

De oorlog in Irak wierp al aan het begin van het jaar een schaduw vooruit en zou de PvdA het hele jaar bezig houden, onder meer op de Politieke Fora in februari en juni. Tijdens de kabinetsformatie zou het Amerikaanse ingrijpen de onderhandelingen met het CDA bemoeilijken. Op 15 februari vond in Amsterdam een demonstratie plaats tegen de dreigende oorlog. De PvdA steunde de actie niet, omdat zij militaire dreiging als drukmiddel tegen het Iraakse regime wél nodig vond, maar militaire interventie zonder mandaat van de Verenigde Naties (VN) afwees. Een viertal Tweede-Kamerleden nam individueel aan de betoging deel. Op 18 februari kregen partijleden in Amsterdam de gelegenheid met partijleider Bos over de kwestie in discussie te gaan. Bos relativeerde de verschillen tussen CDA en PvdA, maar sloot toch

niet helemaal uit dat die de formatie zouden kunnen dwarsbomen. Overigens vonden verschillende leden het partijstandpunt onduidelijk. Met name betreurden zij het feit dat de partij de zending van luchtafweerraketten (Patriots) naar Turkije en de toelating van Amerikaanse militaire transporten via Nederland in het kader van de oorlogsvoorbereiding aanvankelijk wel had afgewezen, maar uiteindelijk toch had goedgekeurd.

Het partijcongres sprak zich op 22 februari in Utrecht uit voor de motie van de afdeling Amsterdam Oud-Zuid, dat een oorlog alleen gelegitimeerd kon worden door de VN. De partijtop was het hiermee eens. Ook afgevaardigden die eigenlijk elke oorlog afwezen, gingen grotendeels akkoord met deze uitspraak. Toen de oorlog uitbrak zonder een expliciet mandaat van de VN, wees de PvdA dan ook elke betrokkenheid af en kwam daarmee tegenover het CDA te staan. Bos noemde de oorlog in het televisieprogramma 'Buitenhof' op 23 maart 'onrechtmatig' (*NRC Handelsblad*, 24 maart 2003). De coalitieonderhandelingen kwamen stil te liggen. De PvdA-leider zag echter af van zijn voornemen om mee te lopen in de demonstratie tegen de oorlog op 22 maart en streefde met succes naar verzoening met de christen-democraten. Alleen het Tweede-Kamerlid E.P. van Heemst stemde hier niet mee in en wees hervatting van de formatiebesprekingen af. Oud-minister M. van der Stoep, door de fractie om advies gevraagd, sprak zich uit vóór steun aan de oorlog. Op een bijeenkomst in Amsterdam op 26 maart verweerde Bos zich tegen de kritiek van partijgenoten dat hij teveel toegaf aan het CDA, maar ook dat hij de oorlog juist wel had moeten steunen. De partijleider hield vol dat de kritiek op de oorlog destijds juist was, maar na het uitbreken van de vijandelikheden niet meer relevant.

In juni steunde de Tweede-Kamerfractie van de PvdA in meerderheid de zending van troepen naar Irak, waartoe het tweede kabinet-Balkenende had besloten. Slechts vier kamerleden stemden voor de motie die één van hen, A. T. Duivesteyn, samen met het GroenLinks-kamerlid Karimi had ingediend om de missie te veroordelen.

De meningsverschillen met het CDA over de kwestie-Irak verdwenen hiermee niet uit de wereld. In september werden ze nog eens aangescherpt door oud-premier W. Kok, die voor de radio de hoop uitsprak dat zijn christen-democratische opvolger zich bij zijn bezoek aan de Verenigde Staten niet als het 'schoothondje van president Bush' zou gedragen (*de Volkskrant*, 5 september 2003). Kok merkte daarbij op dat Nederland zich te kritiekloos aan de zijde van Amerika had geschaard. Balkenende reageerde gepikeerd op de uitlatingen van zijn voorganger, die hij ongepast en onverstandig vond. Kok bood vervolgens zijn excuses aan voor gebruik van het woord 'schoothondje'.

Provinciale Statenverkiezingen

Het partijcongres gaf op 22 februari het startsein voor de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen. Partijvoorzitter Koole benadrukte in zijn toespraak het belang van deze verkiezingen, niet alleen voor de provincie maar ook voor de Eerste Kamer en de formatieonderhandelingen tussen CDA en PvdA. Dat deed ook partijleider Bos, die het grootste deel van zijn rede wijdde aan de formatie, hoewel hij tevens de belangrijkste problemen in de verschillende provincies benoemde.

De PvdA moest bij deze verkiezingen een deel van de in januari behaalde winst afstaan aan GroenLinks en (in mindere mate) D66, maar deed het beduidend beter dan in 1999 (zie tabel 2). In vijf provincies werd zij opnieuw de grootste partij (Noord- en Zuid-Holland, Drenthe, Groningen en Flevoland).

In Noord-Holland bleef de PvdA buiten het college van Gedeputeerde Staten, omdat zij in de ogen van de andere partijen haar hand overspeelde bij de onderhandelingen. In alle andere provincies namen de sociaal-democraten wel deel aan het bestuur.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 24 januari had het partijbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Eerste Kamer goedgekeurd. Het partijcongres stelde op 22 februari de lijst zonder belangrijke wijzigingen vast. De leden hadden in november 2002 al de Tilburgse burgemeester J. Stekelenburg tot lijst-aanvoerder gekozen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 146). Voor de tweede en derde plaats droeg het bestuur mevrouw I. Y. Tan respectievelijk E.C.M. Jurgens voor.

De PvdA won negentien zetels, vier meer dan in 1999 (zie tabel 3). De fractie koos Stekelenburg, die sinds 1999 senator was, tot voorzitter. Op 22 september overleed Stekelenburg. Hij werd opgevolgd door H.C.P. Noten, die op 11 november tot voorzitter werd verkozen. Noten, directeur personeelszaken bij de Nederlandse Spoorwegen, was in 2002 één van de kandidaten voor het lijsttrekkerschap.

partijvernieuwing

Na de dramatische verkiezingsnederlaag in mei 2002 was de PvdA begonnen met de vernieuwing van de partijorganisatie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 138-139). Op het Politiek Forum van 1 februari 2003 verklaarde partijvoorzitter Koole dat de partij zich verder zou moeten vernieuwen – ook het Forum zelf, dat volgens hem nog te weinig jonge

leden telde. De PvdA moest volgens Bos “niet langer van de overheid, maar van de burger” zijn (*NRC Handelsblad*, 3 februari 2003).

Precies een jaar na de traumatische kamerverkiezingen, op 15 mei 2003, publiceerde het partijbestuur de notitie *Open, democratisch en midden in de samenleving*, die de partijvernieuwing en ‘onthaagsing’ zou moeten stimuleren. De PvdA zou vooral drie kenmerken moeten hebben: volkspartij, ideeënpartij en democratische ledenpartij. De notitie bevatte voorstellen voor een meer regionale oriëntatie van kamerleden en voor regionale steunpunten, ‘meer rood op straat’ ook buiten verkiezingscampagnes, registratie van sympathiserende niet-leden, een brede discussie over immigratie en integratie, modernisering en integratie van de kenniscentra, bevordering van ledenraadplegingen, en een persoonlijke benadering van alle leden. In het kader van de ‘onthaagsing’ stelde het bestuur tevens voor om een schaduwparlement of ‘coalitie met de samenleving’ in te stellen: burgers die de PvdA via internet van advies zouden gaan dienen over concrete problemen in de maatschappij.

De notitie werd in mei en juni op vier regionale bijeenkomsten besproken. Het Politiek Forum besprak het stuk op 14 juni in Arnhem. Bos pleitte in zijn toespraak ook voor ideologische vernieuwing. De PvdA zou het klassieke gelijkheidsideaal moeten inruilen voor participatie in de samenleving. Ze zou voorts afstand moeten nemen van het ‘consumentisme’, waarbij de overheid de burger als klant tevreden poogt te houden. Daarmee wees hij overigens marktwerking voor overheidsdiensten niet af. Het Forum toonde zich over het algemeen ingenomen met de notitie van het partijbestuur. Het uitte echter twijfels over het voorstel voor een schaduwparlement en vroeg om nader onderzoek naar vergroting van ledeninvloed op de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. Ondanks de twijfels van het Politiek Forum presenteerde het partijbestuur op 20 augustus in Utrecht de ‘coalitie met de samenleving’: 162 burgers, bedoeld als dwarsdoorsnede uit de samenleving.

In het kader van de partijvernieuwing werden voorts de in 1999 ingestelde kenniscentra geïntegreerd tot één kenniscentrum, dat nauw zou gaan samenwerken met de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de partij. In 2003 hield het kenniscentrum zich vooral bezig met onderwijs, de school en de kenniseconomie, maar ook met het project ‘De PvdA in de buurt’, waarbij volksvertegenwoordigers bezoeken brachten aan achterstandsbuurtten in grote steden.

In een interview met het weekblad *Nieuwe Revu* van 8 oktober noemde Bos voortgaande organisatorische en ideologische vernieuwing een voorwaarde voor hernieuwing van zijn lijsttrekkerschap bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen (verwacht in 2007). Ook de in 2002 opgerichte, hierboven reeds geïntroduceerde actiegroep Sambal, bestaande uit jongere bestuurders, drong aan op verdergaande vernieuwing. Met

name moest de invloed van gewone leden op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer toenemen.

Het partijcongres dat op 12 en 13 december in Groningen gehouden werd, stelde een aantal wijzigingen in de statuten en reglementen vast. Zo besloot het dat het Politiek Forum – dat na twee jaar opnieuw gekozen moest worden – voortaan 93 leden zou tellen, geselecteerd door de gewesten, de grote afdelingen, categorale groepen en via het PvdA-intranet. Verder maakte het congres het dubbellidmaatschap mogelijk, mits passief: een (al dan niet actief) PvdA-lid zou lid mogen zijn van een andere partij maar daar geen bestuurlijke of politieke functies mogen vervullen. Voorts werd besloten de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede Kamer op korte termijn te herzien, na advies van een nog in te stellen commissie.

beginselprogramma

Bij de vernieuwing hoorde ook een nieuw beginselprogram. Een nieuw ontwerp zou medio 2004 verschijnen, kondigde partijvoorzitter Koole in november aan. In 2001 was een ontwerpprogram door het congres feitelijk afgewezen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 63-64). Koole zou nu samen met Bos leiding geven aan een commissie die een nieuw ontwerp zou schrijven. In de commissie namen voorts zitting de Utrechtse hoogleraar bestuurskunde M. Bovens, WBS-medewerker R. Cuperus, de Nijmeegse burgemeester mevr. G. ter Horst, de Friese gedeputeerde en socioloog B. Mulder, de politicologe mevr. M. Sie en de Amsterdamse hoogleraar economie C. Teulings. Op het kennisfestival van 22 november in Leiden nam een panel een voorschot op de discussie. Ook op het partijcongres van 12 en 13 december kwamen in het kader van het ‘wandelingenprogramma’ de beginselen ter sprake. De afgevaardigden wijzigden verder de doelstelling van de partij licht: van “verwezenlijking van een democratisch-socialistische maatschappij” tot “verwezenlijking van sociaal-democratische idealen”.

kritiek op partijleider Bos

Bos kreeg in de loop van 2003 toenemende kritiek op zijn vernieuwende koers. Vooraanstaande partijleden zoals de oud-ministers A. Peper, M.P.A. van Dam en mevr. T. Netelenbos, evenals oud-kamerleden als F. Leijnse en R. van Gijzel, verweten hem vaagheid en gebrek aan ideologisch profiel. De partijleider ging niet direct met hen in debat, maar riep zijn achterban op enig geduld te betrachten.

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

In augustus stelde Netelenbos, minister van Verkeer en Waterstaat in het tweede kabinet-Kok (1998-2002), zich kandidaat voor het lijsttrekkerschap van de PvdA bij de verkiezingen voor het Europees Parlement van 2004. Ze nam het daarbij op tegen de zittende delegatieleider, M.J. van den Berg, en tegen oud-europarlementariër mevr. M. van Putten. Op 20 september presenteerden de kandidaten zich op het Politiek Forum in Amsterdam. Tussen 10 en 17 oktober konden alle partijleden schriftelijk of telefonisch hun stem uitbrengen. Bijna eenderde (18.000) maakte hiervan gebruik. Ruim 70% gaf de voorkeur aan Van den Berg, 15% stemde op Van Putten en zo'n 13% op Netelenbos.

Van Putten en Netelenbos zagen af van een lagere plaats op de kandidatenlijst. Netelenbos had nog wel een 'beeldbepalende plaats' willen accepteren, maar trok zich terug toen de kandidatencommissie haar die niet bleek te willen geven (*de Volkskrant*, 12 november 2003). Europarlementslid M. van Hulten stelde zich evenmin herkiesbaar, om persoonlijke redenen maar ook uit teleurstelling over de behoudzucht van het Europees Parlement. Zijn collega mevr. D.J.M. Corbey was wel beschikbaar, maar kreeg van de kandidatencommissie een onverkiesbaar geachte achtste plaats toebedeeld. Hun fractiegenoot J.M. Wiersma zou met zijn tweede plaats wel zeker kunnen zijn van herverkiezing. Op de derde plaats kwam een nieuweling, mevr. E. Mastenbroek, (in de jaren negentig actief in de jongerenbeweging Niet Nix) evenals op de vierde plaats, radio-journalist M. Berman.

Het partijcongres stelde op 12 en 13 december de kandidatenlijst vast. De afgevaardigden gingen niet helemaal akkoord met de voorgestelde lijst en kenden Corbey alsnog een verkiesbare vierde plaats toe, waardoor Berman op de vijfde plaats terecht kwam.

Het congres stemde verder in met een lijstverbinding met GroenLinks, zoals voorgesteld door het partijbestuur.

programma Europese verkiezingen 2004

Het partijcongres stelde ook het verkiezingsmanifest vast, dat was opgesteld door een commissie onder leiding van partijvoorzitter Koole. Daarbij werden voor het eerst vanuit de afdelingen amendementen niet meer schriftelijk ingediend maar elektronisch, via PvdAnet, het intranet van de partij. Het manifest, dat als aanvulling op het program van de Partij van Europese Sociaal-democraten (PES) diende, plaatste kanttekeningen bij het streven naar liberalisering en privatisering in Europa, zonder dit geheel af te wijzen. De Europese Unie zou haar economisch beleid niet alleen op prijsstabiliteit moeten richten maar ook op werkge-

legenheid en economische groei. Nederland zou minder geld aan de Unie moeten afdragen. De voorzitter van de Europese Commissie zou nu door het Europees Parlement, maar uiteindelijk door de burgers gekozen moeten worden.

gekozen burgemeester

Evenals bij andere partijen vond binnen de PvdA discussie plaats over de vraag of de burgemeester door de gemeenteraad of de bevolking gekozen dan wel door de Kroon benoemd zou moeten worden (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Bos pleitte op het festival van het binnenlands bestuur op 4 oktober in Tilburg voor een door de bevolking gekozen burgemeester – daarmee afwijkend van het verkiezingsprogramma van zijn partij. Wel zou de burgemeester dan meer eigen bevoegdheden moeten krijgen en niet langer de gemeenteraad kunnen voorzitten. De raad zou hem desnoods ook tussentijds weg kunnen sturen. Op het festival verdedigde F. de Vries, voorzitter van de gemeenteraadsfractie in Groningen en docent staatsrecht aan de Groninger universiteit, de door de raad gekozen burgemeester. Bos herhaalde zijn pleidooi op de jaarlijkse burgemeestersdag van de PvdA op 14 november in Leiden, waar hij minister De Graaf voorwaardelijke steun beloofde voor zijn wetsvoorstel. Een meerderheid van de aanwezige burgemeesters bleek het niet met hem eens. De burgemeesters van Amsterdam en Groningen, Cohen en J. Wallage, vielen hun partijleider via een ingezonden artikel in *de Volkskrant* (5 november 2003) bij. Een groot deel van de partij bleef echter een andere mening toegedaan, zo bleek althans op het partijcongres van 12 en 13 december, waar werd besloten over de kwestie in 2004 de leden te raadplegen.

integratiebeleid

Ook de integratie van immigranten bleef een onderwerp van debat in de partij. Het ging daarbij over spreiding van immigranten over verschillende wijken en steden, over asielzoekers en criteria voor immigratie. Het Politiek Forum op 20 september was hier voor een deel aan gewijd. In november sprak de fractie in de Rotterdamse gemeenteraad zich uit tegen huisvesting van uitgeprocedeerde asielzoekers in deze gemeente. Nadat Bos zich in het openbaar van de uitspraak gedistantieerd had, bood fractievoorzitter B. Cremers zijn excuses aan.

De discussie was hiermee echter nog lang niet afgesloten. Een projectgroep onder leiding van S. Patijn, oud-burgemeester van Amsterdam, zou het immigratie- en integratiebeleid verder onderzoeken. Op het kennisfestival op 22 november in Leiden trad Bos in discussie over het

thema met S. Harchaoui, directeur van Forum, het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling. In december bepleitte Bos een ander immigratiebeleid, dat arbeidsmigranten zou toelaten zonder hen onmiddellijk alle rechten en plichten van de verzorgingsstaat toe te kennen (*de Volkskrant*, 6 december 2003). Op het partijcongres op 12 en 13 december vond eveneens discussie plaats over integratie, waaraan Patijn deelnam.

partijbestuur

Het partijcongres in Groningen koos ook een nieuw partijbestuur. Als internationaal secretaris werd onverwacht mevr. M. Laffeber gekozen in plaats van de zittende functionaris A. Pinto Scholtbach, die door de kandidatencommissie onder voorzitterschap van de Enschedese burgemeester J. Mans was aanbevolen. Koole werd bij gebrek aan tegenkandidaten bij acclamatie herkozen als voorzitter. Reeds in augustus had hij verklaard zich herkiesbaar te stellen.

partijbijeenkomsten

De Dag van de Arbeid, 1 mei, vierde de PvdA landelijk in Leiden, waar Bos op straat rode rozen uitdeelde. De politiek leider sprak ook een bijeenkomst in het Leidse Volkshuis toe, die verder voor een groot deel gevuld werd met zang, muziek en video.

Op 20 november werd de jaarlijkse Willem Drees-lezing in Den Haag gehouden door de Belgische socioloog M. Elchardus, naar aanleiding van zijn in 2002 verschenen boek *De dramademocratie*.

verwante instellingen en publicaties

In 2003 publiceerden verscheidene sociaal-democraten autobiografisch getinte werken.

L.P. Middel, van 1989 tot 2002 lid van de Tweede Kamer, presenteerde op 2 april zijn boek *Politiek handwerk*, kritische bespiegelingen over zijn ervaringen als politicus.

Op 4 juni verscheen *Hoezo burgemeester. Ervaringen van de burgemeester van Leeuwarden 1999-2001* van de hand van mevr. L. van Maaren-van Balen, in 2001 als burgemeester van Leeuwarden tot aftreden gedwongen. In het boek gaf ze haar visie op de gebeurtenissen, die nogal kritisch was voor de gemeente. Burgemeester Wallage van Groningen nam het eerste exemplaar in ontvangst en riep daarbij het partijbestuur op om een onderzoek in te stellen naar beschuldigingen dat Van Maaren als burgemeester niet integer zou hebben gehandeld. Het

partijbestuur achtte zich daartoe echter niet bevoegd. E. van Thijn beschreef zijn ervaringen als burgemeester van Amsterdam in de periode 1983-1994 op een luchtiger toon in een boek met de korte titel *BM*. Op 16 oktober overhandigde oud-minister van Onderwijs J.A.A. van Kemenade het eerste exemplaar van zijn memoires, *Wakken in het kroos. Opmerkelijke ervaringen uit dertig jaar publieke dienst*, aan zijn vroegere collega Van Thijn. Beiden werden aan het begin van de jaren tachtig genoemd als opvolger van de toenmalige partijleider J.M. den Uyl. Van Kemenade schreef dat Den Uyl hem inderdaad zelf als opvolger zag, maar dat partijvoorzitter Van den Berg (momenteel delegatieleider van de PvdA in het Europees Parlement) de voorkeur gaf aan Kok, terwijl de PvdA-bewindslieden in het kabinet Van-Agt A. van der Louw prefereerden. Uiteindelijk hield Van Kemenade de eer aan zichzelf en verliet de Tweede Kamer in 1984.

In november publiceerde mevr. H. d'Ancona, onder meer oud-minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, *Het persoonlijke is politiek*. Hierin beschreef en analyseerde ze haar eigen leven, maar ook dat van haar ouders.

W. Gortzak, van 1998 tot 2002 lid van de Tweede Kamer, beschreef zijn ervaringen als woordvoerder Suriname en zijn visie op dat land in *Nederland-Suriname: de herkansing*, dat in juli werd gepubliceerd door de Wiardi Beckman Stichting (WBS), zoals al vermeld het wetenschappelijk bureau van de PvdA.

De WBS publiceerde voorts *The challenge of diversity. European Social Democracy facing migration, integration and multiculturalism*, in samenwerking met de wetenschappelijke bureaus van de Duitse en Oostenrijkse sociaal-democratische zusterpartijen. De bundel bevatte onder meer bijdragen van de socioloog R. Koopmans en de publicist/hoogleraar P. Scheffer. Op 10 april presenteerde de WBS *De uitdaging van het populisme* van de hand van A. van der Zwan, een bundel essays waarin de oud-hoogleraar economie de opkomst van Fortuyn en soortgelijke bewegingen verklaarde aan de hand van maatschappelijke veranderingen. Als antwoord daarop poogde hij het socialisme ideologisch te vernieuwen in de richting van een 'verlicht nationalisme'.

De Jonge Socialisten (JS) hielden op 26 en 27 april hun voorjaarscongres in Elst, waarbij vooral gesproken werd over huisvesting, milieu, zorg en Irak na de oorlog. Nadat het bestuur tijdens het congres vanwege onderlinge verdeeldheid onverwacht was afgetreden, vond op 28 juni in Elst een buitengewoon congres plaats. Mevr. L. Ypma werd tot waarnemend voorzitter gekozen. Op 11 oktober organiseerde de jongerenorganisatie van de PvdA een festival in Utrecht, waar onder meer oud-minister J.P. Pronk met het Tweede-Kamerlid D.M. Samsom in

discussie trad. Op 29 en 30 november vond het najaarscongres in Den Haag plaats. Naast de verkiezing van een nieuw bestuur stonden jongerenhuisvesting en werkgelegenheid op de agenda. Ypma werd nu ook formeel voorzitter.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), de nevenorganisatie van de PvdA die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, hield op 12 april haar jaarlijkse Afrikadag in Utrecht met als thema: de invloed van globalisering op dit continent. De belangrijkste spreker was T. Horneku, medewerker van het Third World Network in Ghana. De EVS organiseerde voorts discussies over globalisering in samenwerking met het internationaal secretariaat van de partij.

De Alfred Mozer Stichting, die de contacten met politieke geestverwanten van de PvdA in Midden- en Oost-Europa onderhoudt, organiseerde samen met het onafhankelijke Instituut voor Publiek en Politiek op 10 december in Amsterdam een bijeenkomst over de Russische parlementsverkiezingen.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur hield op 4 oktober het tiende 'festival van het binnenlands bestuur', met als thema 'de toekomst van de lokale sociaal-democratie'. Mevr. M. de Boer, sinds 2001 burgemeester van Leeuwarden, gaf de achtste Wibaut-lezing over 'de kwaliteit van het bestaan anno 2003'. Verder werd een netwerk van jonge PvdA-politici officieel in het leven geroepen. Op 14 november organiseerde het Centrum in Leiden de jaarlijkse burgemeestersdag. Het hoofdthema was de positie van de burgemeester.

De Nederlandse delegatie van de Sociaal-democratische fractie in het Europees Parlement organiseerde op 25 april in Amsterdam een bijeenkomst over 'Europees radicaal rechts en de sociaal-democratie', waar onder meer Koole een bijdrage leverde over de PvdA en de opkomst van het populisme in Nederland. De verschillende bijdragen werden in augustus gepubliceerd in een bundel met dezelfde titel als de bijeenkomst.

personalia

Oud-premier W. Kok werd op 15 april benoemd tot commissaris van het bank- en verzekeringsconcern ING. Hij zou eveneens commissariaten bij TPG Post, KLM en Shell aanvaarden. Voorts werd hij in maart voorzitter van een internationale werkgroep die advies zou uitbrengen over de hervorming van de arbeidsmarkt in de Europese Unie. In april werd hij benoemd tot minister van staat.

Op 15 mei werd H. Lenferink benoemd tot burgemeester van Leiden, nadat hij in een referendum meer stemmen had verworven dan de VVD-kandidaat H. Groen.

Op 21 juni overleed P. Dankert, internationaal secretaris van de PvdA (1965-1971), lid van de Tweede Kamer (1968-1981), staatssecretaris voor Europese samenwerking (1989-1994) en lid van het Europees Parlement (1979-1989 en 1994-1999). Van 1982 tot 1984 was hij voorzitter van het Europees Parlement.

De Gelderse oud-gedeputeerde W. Scheerder stond in oktober terecht voor fraude met gelden voor grootschalige evenementen in de provincie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 149). Op 12 december werd hij veroordeeld tot een taakstraf wegens valsheid in geschrifte, maar vrijgesproken van corruptie. Twee weken later ging hij in hoger beroep tegen dit vonnis.

Op 1 november nam W.F. Duisenberg afscheid als president van de Europese Centrale Bank. Duisenberg was minister van Financiën geweest in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en vervolgens een jaar lang Tweede-Kamerlid voor de PvdA. Ook was hij jarenlang president van De Nederlandsche Bank.

Socialistische Partij (SP)

Evenals in 2002 boekte de SP in het jaar 2003 vooruitgang. Het ledental steeg van 36.406 naar 43.245. De SP was hiermee nog maar iets kleiner dan de VVD, in ledental de derde partij van Nederland. De uitslag bij de Tweede-Kamerverkiezingen viel voor de SP tegen, gezien de vooruitzichten op basis van de opiniepeilingen. De partij behield haar negen zetels, maar groeide procentueel wel licht (0,4%).

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In november 2002 had het congres van de SP de vergeleken bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei nauwelijks gewijzigde kandidatenlijst en het licht aangepaste programma voor de verkiezingen van januari 2003 vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 153). De SP startte op 5 januari in Tilburg haar verkiezingscampagne. Een paar dagen later presenteerde partijleider en lijsttrekker J.G.C.A. Marijnissen zijn boek *Nieuw optimisme*, waarin hij zijn kritiek op het ‘neoliberalisme’ van paars en Fortuyn nog eens uit de doeken deed.

In de opiniepeilingen verloor de SP de laatste weken voor de verkiezingen flink terrein. Van de twintig zetels die midden december nog door het Nipo werden voorzien, waren er een week voor de verkiezingen nog zestien over. Marijnissen benadrukte dat de SP nog steeds op winst stond – en dat zij voor de vierde keer op rij bij de landelijke verkiezingen vooruit zou gaan. “En dat is naar mijn weten nog nooit eerder vertoond in de geschiedenis” (*Trouw*, 17 januari 2003). Tegelijk waar-

schuwde hij ervoor dat de PvdA – waaraan de SP terrein verloor – na de verkiezingen met het CDA een kabinet zou vormen.

regeringsdeelname

Als gevolg van de enorme groei van de SP aan het einde van 2002 begon de partij zich voor te bereiden op een mogelijke regeringsdeelname. Partijleider Marijnissen verklaarde op 7 januari dat hij een lijstje had gemaakt van mogelijke bewindslieden en dat hij verkennende gesprekken voerde. Als coalitiepartners kwamen voor hem de PvdA, GroenLinks, D66 en de ChristenUnie in aanmerking.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag was voor de SP een teleurstelling: negen zetels, net zoveel als in mei 2002, maar procentueel gezien was er een lichte vooruitgang geboekt. Het Tweede-Kamerlid mevr. A.C. Kant weet de neergang in de peilingen aan de ‘machtsvraag’: dat wil zeggen de kwestie of het CDA of de PvdA de grootste partij zou worden en daarmee het initiatief kreeg bij de kabinetsformatie. Marijnissen meende dat de terugval ook te wijten was aan het overnemen van standpunten van de SP door PvdA en GroenLinks. Campagneleider en partijsecretaris M.J.M. Kox waarschuwde PvdA-leider Bos zich niet rijk te rekenen met de winst van zijn partij. “Bos moet zich realiseren dat een groot deel van zijn kiezers liever op de SP had gestemd” (*de Volkskrant*, 23 januari 2002).

Provinciale Statenverkiezingen

De Provinciale Statenverkiezingen verliepen voor de SP zeer succesvol, alhoewel de partij vergeleken met de kamerverkiezingen procentueel iets achteruitging. Het aantal zetels verdubbelde van negentien naar 38. In de drie provincies waar de SP in 1999 niet met een lijst was uitgekomen – Flevoland, Friesland en Zeeland – werden nu twee zetels behaald.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op de partijraad van 15 maart werd de kandidatenlijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen vastgesteld. Op de eerste plaats stond partijsecretaris Kox. Hij werd gevolgd door de schrijfster mevr. A.H. Meulenbelt, de filosoof en historicus R.A.A.G.M. van Raak, en de oud-voorzitter van de Landelijke Huisartsenvereniging mevr. T.M. Slagter. De zittende senator R.F. Ruers nam de zevende positie in; zijn collega D.

van Vugt was niet gekandideerd. Op 15 maart stelde de partijraad de kandidatenlijst definitief vast. De vier eerstgenoemde kandidaten werden op 26 mei tot senator verkozen.

tweede kabinet-Balkenende

Na de totstandkoming van het tweede kabinet-Balkenende spuwde de SP vuur over de 'draconische bezuinigingen' die in het nieuwe regeerakkoord werden aangekondigd. Partijleider Marijnissen vond het 'een recept voor een sociale ramp' (*de Tribune*, 6 juni 2003). Op het partijcongres op 24 mei kondigde hij een 'keiharde oppositie' aan. De SP startte in juni de zogeheten 'Oppositie B II Tour'. Op tientallen bijeenkomsten zetten SP-kamerleden de voornemens van het tweede kabinet-Balkenende uiteen, waarbij zij onder de leus 'Red de solidariteit' opriepen tot verzet tegen de regeringsplannen. Zo voerde de partij actie tegen de 'uitkleding' van het ziekenfondspakket en de invoering van eigen bijdragen.

Op 20 september organiseerde 'Keer het tij' – een samenwerkingsverband van een aantal organisaties inclusief de SP, GroenLinks en de PvdA (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') – een demonstratie tegen het tweede kabinet-Balkenende. Aan deze manifestatie deden zo'n 25.000 mensen mee. Op 18 december organiseerde het samenwerkingsverband een landelijke campagnedag.

Op 14 oktober sloten de vakbonden, de werkgevers en het kabinet-Balkenende het zogeheten 'Najaarsakkoord'. Hierin zagen FNV en CNV af van loonsverhogingen in ruil voor een 'beperking van de verslechtingen in de sociale zekerheid'. Het FNV legde de resultaten in een referendum aan haar achterban voor. De SP was van mening dat het akkoord 'historisch slecht' was en zij riep de FNV-leden tevergeefs op om het af te wijzen (*de Tribune*, 14 november 2003).

oorlog in Irak

De SP was als lid van het 'Platform tegen de nieuwe oorlog' actief betrokken bij de voorbereiding van de demonstratie in Amsterdam op 15 februari tegen een mogelijk gewapend optreden van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië tegen Irak. Marijnissen riep niet alleen zijn eigen achterban maar ook die van de (zich afzijdig houdende) PvdA op om aan het protest deel te nemen. Zo'n 70.000 mensen liepen mee in de betoging. De demonstratie van 22 maart, enkele dagen na de inval van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië in Irak, trok volgens schattingen van de politie zo'n 25.000 betogers.

Op 30 november organiseerde de Tweede-Kamerfractie van de SP een conferentie in Amsterdam over de gevolgen van “de permanente oorlog die sinds 11 september 2001 woedt” (*Spanning*, 23 oktober 2003).

partijcongres

Het elfde partijcongres dat de SP had gepland voor 25 januari 2003 over de toekomst van de partij, werd vanwege de val van het eerste kabinet-Balkenende in de herfst van 2002 en het uitschrijven van vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen vervroegd naar 23 november (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 153). Het oorspronkelijke thema werd doorgeschoven naar het twaalfde partijcongres, dat op 24 mei 2003 werd gehouden. Een voorbereidingscommissie had een congresstuk opgesteld, *Nieuwe kansen grijpen* geheten, waarin de vraag aan de orde kwam op welke wijze de groei van de SP op lokaal niveau kon worden bevorderd en hoe de in groten getale toegestroomde nieuwe leden het beste in de partijorganisatie konden worden opgenomen. Het document was in september 2002 door het partijbestuur en de partijraad vastgesteld en vervolgens in de afdelingen besproken. Vanwege de politieke gebeurtenissen werd de discussie op de regioconferenties uitgesteld. In het voorjaar bespraken de afdelingen en de regioconferenties een geactualiseerde versie van de nota, waarna het congres zich erover boog. De afgevaardigden spraken onder meer uit dat in het kaderblad voortaan verslag moest worden gedaan van de besluiten van het partijbestuur en de partijraad. Ook besloot het congres dat de SP ernaar diende te streven in 2003 150 afdelingen te hebben en in 2006 40.000 leden.

De partijraad van 6 september stelde overeenkomstig de wens van het partijcongres een drietal landelijke themagroepen in, met als onderwerpen internationale solidariteit, ruimtelijke ordening en natuur, en economie en werkgelegenheid.

verkiezing partijbestuur

Het partijcongres koos ook vijftien leden van het partijbestuur. Daarbij werd de zittende voorzitter Marijnissen met grote meerderheid van stemmen herkozen. Partijsecretaris Kox, die op 10 juni als Eerste-Kamerlid zou worden geïnstalleerd, trad terug. Hij werd opgevolgd door P. Jansen. De overige 21 leden van het partijbestuur waren in april op de zes regioconferenties gekozen. Als regiobestuurders maakten zij automatisch deel uit van het partijbestuur.

Europese verkiezingen 2004

Op 6 september stelde de partijraad een commissie in die in verband met de Europese verkiezingen van 10 juni 2004 het ontwerpprogramma moest opstellen. Het concept diende in januari 2004 in de afdelingen te worden besproken, waarna de partijraad van 28 februari 2004 de definitieve versie zou vaststellen.

De partijraad van september 2003 riep ook een kandidatencommissie in het leven. Van 4 oktober 2003 tot 13 januari 2004 konden partijleden zich aanmelden als kandidaat voor de Europese verkiezingen. Aspirantkandidaten dienden onder meer een ‘strijdbaar socialist’ te zijn, en bereid te zijn zich “te conformeren aan de afdrachtregeling van de SP” (*de Tribune*, 17 oktober 2003). De kandidatencommissie zou uiterlijk op 14 februari 2004 een voorstel doen, waarna de definitieve kandidatenlijst door de partijraad op 28 februari 2004 zou worden vastgesteld.

Op de partijraad van 14 juni 2003 werd over de Europese Unie en de Europese grondwet gediscussieerd. Onder andere werd de suggestie gedaan om binnen de SP een ‘Europa-denktank’ te vormen. De partijraad van 13 december werd bijgewoond door een aantal vertegenwoordigers van linkse partijen in Europa (waaronder de *Parti Communiste Français* en de *Partei des Demokratischen Sozialismus*).

Lazrak

Op voorstel van de SP had de Tweede Kamer in september 2002 ingestemd met de instelling van een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid van de afgelopen decennia (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 151-152), de Parlementaire commissie integratiebeleid geheten. In september 2003 stapte het SP-Tweede-Kamerlid A. Lazrak uit de commissie. Volgens hem werd uitsluitend de ‘papieren werkelijkheid’ onderzocht, doordat de commissie alleen met ambtenaren en beleidsadviseurs zou spreken. “We vragen niet aan de allochtonen en autochtonen hoe dat beleid voor hen heeft uitgepakt” (*NRC Handelsblad*, 18 september 2003). Ook ergerde Lazrak zich aan het feit dat de commissie bij de voorbereidingen het Hilda Verweij-Jonker Instituut had ingeschakeld. Deze onderzoeksinstelling, die werd geleid door de GroenLinkser J.W. Duyvendak, had in het verleden regelmatig diverse kabinetten geadviseerd over het integratiebeleid en zou daardoor niet objectief zijn. De SP-top was niet gelukkig met het besluit van Lazrak. Volgens Kant was het een persoonlijke beslissing. Lazrak werd opgevolgd door mevr. F. Vergeer.

Begin december werd bekend dat Lazrak in aanvaring was gekomen met de SP over de afdracht van een deel van zijn salaris als kamerlid

aan de partij. De volksvertegenwoordigers van de SP dienen bij hun aantreden een contract te ondertekenen waarin zij toezeggen hun inkomsten uit deze functie aan de partij af te dragen, waarna die hun weer een deel van het bedrag uitkeert. In een gesprek met partijvoorzitter Marijnissen en de gewezen partijsecretaris Kox gaf Lazrak te kennen niet bereid te zijn hieraan langer mee te werken.

www.spnet.nl

Op 6 september startte de SP een aparte site voor haar leden. Op deze met een wachtwoord afgeschermd site konden leden informatie vinden over het scholingsprogramma, de verslagen van het partijbestuur en de partijraad en dergelijke.

omroep Nútopia

Aan het einde van 2003 was de SP betrokken bij de oprichting van een nieuwe publieke omroep, 'Nútopia' geheten. De omroep wilde programma's gaan uitzenden die vooral over natuur en milieu zouden gaan. Tot de initiatiefnemers behoorden verder onder meer de Dierenbescherming, de Faunabescherming, Stichting Wakker Dier en de Partij voor de Dieren. Nútopia streefde ernaar om op 1 maart 2004 minstens 50.000 leden te tellen, waarna de vereniging de status van aspirant-omroep zou kunnen aanvragen. De SP fourneerde 5.000 euro en hielp Nútopia verder met drukwerk.

partijbijeenkomsten

Op 16 mei organiseerde de SP het symposium 'Politics are dancing'. De bedoeling was politiek en popmuziek met elkaar in contact te brengen met betrekking tot thema's als radio (meer aandacht voor Nederlandse producties) en poppodia (arbowetgeving en subsidiëring). Het Tweede-Kamerlid mevr. A.M.V. Gerkens van de SP, die het initiatief voor de bijeenkomst had genomen, bepleitte een volwaardige plaats voor popmuziek in de Culturnota.

Op 21 juni belegde de SP een zogeheten 'Solidair'-bijeenkomst met als thema: 'een progressieve agenda voor werkend Nederland'. Er werd onder meer gediscussieerd over de vraag hoe de partij zich tegen het tweede kabinet-Balkenende moest opstellen, en wat de partij kon betekenen voor de vakbeweging.

Het jaarlijkse 'Festival Tomaat' van de SP werd op 14 september gehouden. Deze bijeenkomst met veel cultuur en politiek trok zo'n 2.000 bezoekers.

Op 11 november debatteerden CNV-voorzitter D. Terpstra, de bestuurder van FNV-Bondgenoten H. van der Kolk en SP-Tweede-Kamerlid De Wit onder leiding van Marijnissen over de toekomstige rol van de vakbonden.

acties

In de week van 6 tot en met 10 januari riep de SP treinreizigers op om via e-mail of telefoon hun klachten over de NS (vertraging van treinen, gebrek aan informatie en dergelijke) aan de partij door te geven. Het initiatief was een onderdeel van de actie 'Pak de trein terug' die de NS sinds augustus 2002 voerde. Na afloop van de meldweek bundelde de SP de (vaak negatieve) ervaringen van de reizigers in het *Logboek prestaties NS*, dat op 16 januari werd aangeboden aan demissionair minister De Boer van Verkeer en Waterstaat.

Vanwege de bezuinigingen die het eerste kabinet-Balkenende wilde doorvoeren op de aankoop van natuurterreinen, plaatste de SP op 12 januari in bijna alle provincies protestborden bij gebieden waarvan de aankoop onzeker was geworden.

Eveneens in januari begon de SP een campagne tegen de verhoging van de nominale (dat wil zeggen het vaste deel van de) ziektekostenpremie door het eerste kabinet-Balkenende. Onder het motto 'Tweemaal nominaal is één schandaal' riep de SP in radiospots en folders het publiek op om hiertegen in verzet te komen. Op 7 maart overhandigde Kant 35.000 protestkaarten aan PvdA-leider Bos, die op dat moment met het CDA over de vorming van een nieuwe regering onderhandelde.

Tegen de plannen van minister Donner van Justitie om de dienstverlening van de Bureaus Rechtshulp te beperken kwam verzet van het 'Actiecomité Recht voor Iedereen' – een samenwerkingsverband van de SP en de Bureaus Rechtshulp. Met als leus 'Stop de afbraak van de sociale rechtshulp' organiseerde het comité op 13 februari een landelijke actiedag.

In het voorjaar zette de SP een 'Bureaucratie Brigade Zorg' op, een meldpunt voor concrete gevallen van doorgeschoten bureaucratische regelingen in de gezondheidszorg. Deze klachten leidden vervolgens tot praktische verbeteringsvoorstellen. Vanwege het succes stelde de partij ook Brigades in op het terrein van onderwijs, sociale zaken en politie en justitie. Op de site van de SP konden voorbeelden van bureaucratie worden aangemeld. In november publiceerde het wetenschappelijk bureau van de SP *Meer zorg met minder bureaucratie. 10 voorstellen tegen het georganiseerde wantrouwen in de zorg*. De auteurs Kant en mevr.I. Palm stelden onder meer voor om de eigen bijdragen in de thuiszorg af te schaffen.

In september startte de SP een actie tegen het hoge salaris van de nieuw aangetreden bestuurder A. Moberg van het supermarktconcern Ahold. Via de website van de partij konden klanten een klaagbrief versturen aan de directie van Albert Hein.

internationale contacten

Begin juni had in Helsinki een bijeenkomst plaats van het New European Left Forum (NELF), een ‘overlegorgaan van de partijen van socialistisch links in Europa’ (*Spanning*, 24 juli 2003) waarvan de europarlementsfractie deel uitmaakte. Namens de SP was onder anderen Van Bommel aanwezig.

Van 12 tot 15 november werd het tweede Europees Sociaal Forum in Parijs gehouden. Gespreksthema’s op deze bijeenkomst, waar de SP sterk vertegenwoordigd was, waren het neoliberalisme en de globalisering.

ROOD

In 1999 was ‘ROOD’ gevormd, een organisatieverband van jongeren in de SP (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 76). Na enige tijd zou ROOD een wat ‘vrijblijvend karakter’ hebben gekregen, waarna de door jongeren in het begin van 2003 door de SP-leiding voor de keus waren gesteld: “óf ROOD opheffen, óf radicaal het roer om” (*de Tribune*, 15 augustus 2003). De jongerenorganisatie koos voor het laatste. Op de algemene ledenvergadering op 18 mei werd een nieuw bestuur gekozen, waarbij interim-voorzitter Van Vugt als voorzitter werd aangewezen. Hij was in 1999 Eerste-Kamerlid geworden, maar op 10 juni 2003 teruggetreden. Verder besloten de jongeren ROOD als vereniging te constitueren, hetgeen op 20 juni geschiedde. Tijdens de ledenvergadering van 26 oktober stelde ROOD haar jaarplan vast. De SP-jongerenorganisatie besloot zich met name te richten op het uitbreiden van haar acties op gemeentelijk niveau. Ook diende er meer aandacht te worden besteed aan scholing. Aan het einde van 2003 telde ROOD 1.123 leden. Het partijbestuur constateerde op 7 november “dat ROOD in 2003 een succesvolle doorstart heeft gemaakt” (*Spanning*, 20 november 2003).

verwante instellingen en publicaties

Op 4 juli overhandigde het Tweede-Kamerlid mevr. K. van Velzen het zwartboek *Mijn verhaal* en de nota *Niet ruimen maar prikken* – geschreven door I. Dekker en haarzelf – aan minister Veerman van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. In deze publicaties veroordeelde de

SP de handelwijze van de overheid bij de bestrijding van de vogelpest-epidemie, waarbij gezonde ‘hobbydieren’ werden geruimd.

Tweede-Kamerfractievoorzitter Marijnissen en kamerlid Vergeer boden op 29 oktober het rapport *Het VMBO verdient beter* aan de minister Van der Hoeven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan. Bij de presentatie gingen de beide SP-ers uitgebreid in op de knelpunten die in het Voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (VMBO) bestonden. Hiervoor had de SP op uitgebreide schaal leraren in het VMBO geënqueteerd.

In september verscheen de brochure *Zeg maar: Wet water en brood*. Hierin werd ingegaan op onder meer de financiële gevolgen van de nieuwe Wet Werk en Bijstand die door het tweede kabinet-Balkenende met ingang van 2004 zou worden ingevoerd.

In augustus publiceerde het Wetenschappelijk Bureau het rapport *Normen, waarden en radioactief afval. Een actueel ethisch ‘Nee bedankt’ tegen kernenergie*, geschreven door H. Damveld. De auteur betoogt dat het ethisch onverantwoord is om toekomstige generaties met kernaafval op te zadelen. In november verscheen *Hoe gaat het? Turkse en Marokkaanse Nederlanders aan het woord*. In deze notitie werden ‘de ervaringen, opvattingen, wensen en voorstellen’ van bijna 500 burgers van Turkse en Marokkaanse afkomst weergegeven ten aanzien van hun positie in de Nederlandse samenleving.

Op 7 juni belegde het SP-Ouderenplatform zijn derde Landelijke Ouderen- en jongerenplatformvergadering in Utrecht. Tot de sprekers behoorde Marijnissen.

personalia

Op 11 september werd mevr. L. Marijnissen, dochter van partijleider Marijnissen, beëdigd als gemeenteraadslid voor de SP in Oss. Bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Oss in november 2002 had zij de zestiende positie op de kandidatenlijst ingenomen. Zij verwierf 550 voorkeursstemmen, genoeg voor een raadszetel. Omdat zij nog maar zeventien was kon zij echter nog geen zitting nemen in de raad (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 154). Ongeveer anderhalf jaar later zou zij een opgevallende zetel innemen.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP had het jaar 2003 – waarin zij 85 jaar bestond – verschillende gezichten. De Tweede-Kamerverkiezingen verliepen voor de partij teleurstellend. Hoewel er nu geen zetel verloren ging, was er sprake van flink stemmenverlies. Bijzonder was het feit dat de SGP voor het eerst in haar bestaan betrokken werd bij de besprekingen over

een nieuw kabinet. Het standpunt over 'de vrouw in de politiek' was ook in 2003 weer onderwerp van discussie en bestrijding.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen

Het programma dat de SGP voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 had opgesteld, werd ongewijzigd overgenomen voor de vervroegde kamerverkiezingen van 22 januari 2003 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 163). Alleen de financiële paragraaf werd aangepast aan de verslechterde economische situatie; zo diende er volgens de SGP 5,5 miljard euro extra bezuinigd te worden om in 2007 het financieringskort te hebben opgeheven.

In december 2002 had het hoofdbestuur besloten om de kandidatenlijst die was opgesteld voor de verkiezingen van mei van dat jaar ongewijzigd over te nemen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 163). Dat betekende dat B.J. van der Vlies weer lijsttrekker werd.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

De startbijeenkomst van de campagne voor de kamerverkiezingen vond op 3 januari in Hoevelaken plaats. Partijleider Van der Vlies maande zijn achterban om niet voor de verleiding te bezwijken op het CDA te stemmen. Wel was hij van mening dat CDA-leider Balkenende weer minister-president moest worden. Een sterke SGP-fractie was echter noodzakelijk om die zaken op te pakken die het CDA liet liggen, zoals bijvoorbeeld de onverkorte afwijzing van abortus en euthanasie en het tegengaan van geweld op televisie. Verder betoogde Van der Vlies dat de niet-christelijke partijen ten onrechte geloofden in de mogelijkheid van neutraliteit van de overheid. De voorstellen van onder andere de VVD en de PvdA ten aanzien van het bijzonder onderwijs bewezen dat ook seculiere partijen een geloof aanhingen, waarvan trouw aan artikel 1 van de grondwet – het antidiscriminatie-artikel – het kernpunt vormde.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen verliep voor de SGP teleurstellend. Weliswaar bleven de twee zetels behouden, maar vergeleken bij de verkiezingen van mei 2002 – toen er bijna 10.000 stemmen waren gewonnen – waren er nu ruim 13.000 stemmen verloren gegaan. Als hoofdoorzaak voor deze teruggang zag Van der Vlies de overgang van 'lossere' staatkundig-gereformeerde kiezers naar het CDA, als gevolg van de machtsstrijd tussen deze partij en PvdA. Het stemmen-

verlies voor de SGP bleek met name aanzienlijk in plaatsen, waar de partij vooral was aangewezen op hervormde kiezers.

jaarvergadering

Op 22 februari hield de SGP haar jaarvergadering. In zijn partijrede *Een toevlucht 't allen tijde* betreurde partijleider Van der Vlies het dat bij de jongste kamerverkiezingen zoveel orthodoxe christenen – ook SGP'ers – op het CDA hadden gestemd. Hij vond de gebeurtenissen in Nederland sinds de vorige jaarvergadering in februari 2002 'onvoorstelbaar'. Volgens Van der Vlies konden die gebeurtenissen voor een belangrijk deel verklaard worden uit "de ontworteling van ons volk" (*Reformatisch Dagblad*, 24 februari 2003).

partijvoorzitter

In de loop van 2003 gaf de hervormde predikant D.J. Budding te kennen tijdens de jaarvergadering van 2004 als partijvoorzitter te willen aftreden. Op 31 oktober koos het hoofdbestuur van de SGP uit zijn midden de christelijk-gereformeerde predikant A. van Heteren uit Urk per 28 februari 2004 tot de nieuwe partijvoorzitter.

In november 2000 had het hoofdbestuur besloten de functie van partijvoorzitter in twee posten te splitsen. Het hoofdbestuurslid Kolijn werd toen 'algemeen voorzitter'; hij diende het eigenlijke politiek-organisatorische werk te gaan doen en het externe gezicht van de SGP te worden (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199). De jaarvergadering in februari 2003 herkoos bij de verkiezingen voor een deel van het hoofdbestuur onder meer Kolijn. Daarna bleef hij ook algemeen voorzitter.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen nam de SGP in tien provincies deel (in Groningen en Limburg had de partij geen kandidatenlijst ingediend). In Noord-Brabant, Noord-Holland en Friesland hadden de staatkundig-gereformeerden een gemeenschappelijk lijst met de ChristenUnie (zie over de samenwerking in de laatstgenoemde provincie het *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 164). In de overige zeven provincies nam de SGP zelfstandig deel. De Statenverkiezingen leverden de SGP 21 Statenzetels op, twee minder dan in 1999. De partij meende dat de hogere opkomst in 2003 vergeleken met 1999 hierbij een rol had gespeeld. Partijleider Van der Vlies sprak zijn 'dankbaarheid' uit over de uitslag. Partijvoorzitter Kolijn was echter ook bezorgd over het feit dat de jeugd uit de staatkundig-gereformeerde achterban niet meer automatisch SGP

stemde, of zelfs “werkelijke christelijke politiek niet noodzakelijk schijnt te vinden” (*de Banier*, 21 maart 2003).

collegevorming

Na de Statenverkiezingen in maart 1999 was de SGP in Zuid-Holland toegetreden tot het college van Gedeputeerde Staten (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 78). Verder kwam de partij tussentijds in het Gelderse college. In beide provincies kwamen de staatkundig-gereformeerden in 2003 niet meer in het college terug. Daar stond tegenover dat de SGP in Zeeland met G.R.J. van Heukelom tot het college van Gedeputeerden toetrad, na een afwezigheid van 21 jaar. De SGP vormde een coalitie met CDA, PvdA en VVD.

Eerste-Kamerverkiezingen

Bij de Eerste Kamerverkiezingen op 26 mei behield de SGP haar twee zetels. Dat betekende dat lijstaanvoerder G. Holdijk en G. van den Berg opnieuw in de senaat zitting namen. Evenals in 1999 hadden de staatkundig-gereformeerden hun lijst met die van de ChristenUnie (in 1999 GPV en RPF) en het CDA verbonden.

kabinetsformatie

In april werden de ChristenUnie en de SGP bij de kabinetsformatie betrokken (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie). Binnen de SGP kante de Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen zich hiertegen. In een open brief aan de Tweede-Kamerfractie en het hoofdbestuur stelde de Stichting dat wanneer de SGP deel zou gaan uitmaken van de regering, zij haar bestaansrecht op het spel zette. De SGP zou alleen in een kabinet kunnen gaan zitten als een groot aantal van haar opvattingen ondubbelzinnig in het regeerakkoord was opgenomen – niet alleen zaken als bijvoorbeeld het verbieden van abortus en euthanasie, maar ook het weren van afgoderij en valse godsdiensten en het actief bevorderen van de ‘gereformeerde predikdienst’ (*Reformatorisch Dagblad*, 28 april 2003).

In het algemeen stond in ieder geval een substantieel deel van de SGP echter welwillend tegenover het besluit om met CDA en VVD te spreken. W. Fieret, voorzitter van het bestuur van het wetenschappelijk instituut van de SGP, zag als een verklaring ‘de verwoestende werking van acht jaar paars’. Vele SGP-gezinden zouden hier zo van zijn geschrokken, dat zij een tot stilstand brengen van de ontwikkelingen al als positief beschouwden (*Reformatorisch Dagblad*, 16 augustus 2003).

bestaansrecht SGP

In het jaar dat de SGP 85 jaar bestond, werd door sommigen vraagtekens gezet bij haar bestaansrecht. De medewerker van het wetenschappelijk instituut voor het CDA Th. Jansen verklaarde in een interview op persoonlijke titel dat de SGP meer duidelijkheid zou moeten verschaffen over haar opvattingen over de godsdienstvrijheid. Als zij dat onvoldoende zou doen, dan liep de partij volgens Jansen het risico “als een christelijke pendant van een theocratische islamitische partij te worden gezien” (*Trouw*, 11 april 2003). Jansen deed zijn uitspraken als reactie op het CDA-rapport *Investeren in integratie* (zie in deze Kroniek onder CDA), waarin het bestaansrecht van de SGP verdedigd werd.

In augustus stelde secretaris M.J. Faber van het Interkerkelijk Vredesbeeraad (IKV) in de *Vredeskrant* dat de samenleving groeperingen als SGP en Arabisch-Europese Liga (AEL) diende te bestrijden, omdat deze partijen de grondwet ter discussie zouden stellen. Tijdens een door de SGP-jongeren georganiseerde debatavond met Faber op 3 oktober zei het staatkundig-gereformeerde Tweede-Kamerlid C.G. van der Staaij dat zijn partij helemaal niet vergelijkbaar was met de AEL. De AEL had volgens hem ‘abjecte denkbeelden’ over de staat Israël en bovendien was het nog onduidelijk of de groepering zich aan de democratische spelregels zou houden als zij in vertegenwoordigende lichamen zou komen. Ook vroeg hij zich af “wat er in vredesnaam mis is” aan het ter discussie stellen van grondwetsbepalingen. Van der Staaij wees er daarbij op dat de SGP niets doet “wat buiten de kaders van de rechtsorde gaat” (*Reformatorisch Dagblad*, 4 oktober 2003).

Op 19 september, enkele weken voor het debat met Faber, had de De Brès-Stichting een conferentie belegd over het thema ‘In de ban van integratie’. Hierbij ging de aandacht in het bijzonder uit naar de relatie tussen het integratievraagstuk en de visie van de SGP op de kernwaarden van de democratische rechtsstaat. De sprekers waren A. Klink, directeur van het wetenschappelijk bureau van het CDA, A.A. van der Schans, SGP-wethouder in Bodegraven, en Van der Staaij. Deze laatste zei onder meer dat zijn partij grote moeite had met de “onbegrensde godsdienstvrijheid waarin de bouw van hindoetempels en moskeeën geen strobreed in de weg wordt gelegd” (*Nederlands Dagblad*, 20 september 2003). Naar zijn mening had de overheid de taak om binnen de grenzen van de rechtsorde de christelijke godsdienst te bevorderen.

vrouwenlidmaatschap

Het toelaten van vrouwen als lid van de SGP was binnen de partij zeer omstreden. De discussie die hierover in de jaren negentig was gevoerd,

had ernstige verdeeldheid aan het licht gebracht. In 1996 was in de statuten vastgelegd dat het partijlidmaatschap alleen open zou staan voor mannen, waarbij tegelijk een voor zowel mannen als vrouwen toegankelijk buitengewoon lidmaatschap werd gecreëerd dat veel minder rechten bood. Nadien bleef het onderwerp binnen de partij opduiken (zie de voorgaande *Jaarboeken*), zo ook in 2003.

Op 3 mei publiceerde het *Reformatorisch Dagblad* een onderzoek onder 766 van zijn lezers en 261 reformatorische jongeren van zeventien tot 24 jaar. Van degenen die SGP stemden, vond 41% van de ouderen tegen 63% van de jongeren dat vrouwen gewoon lid moeten kunnen worden van de SGP. Van alle respondenten (dus inclusief degenen die niet op de SGP stemden) vond 28% van de ouderen dat vrouwen dezelfde politieke rechten toekwamen als mannen. Bij de jongeren gold dat voor 56%. In een reactie zei partijvoorzitter Kolijn zich wel zorgen te maken over deze cijfers, maar toch geen aanleiding te zien het debat over het vrouwenlidmaatschap in de partij over te doen. Met Van der Vlies meende hij dat de SGP meer energie zou moeten steken in het uitleggen van het partijstandpunt over de politieke betrokkenheid van de vrouw. SGP-wethouder W. van Duijn uit Katwijk pleitte daarentegen voor een nieuwe bezinning binnen de partij op de vraag wat de bijbel op dit punt leert. Hij wees er ook op dat de kabinetsformatie duidelijk had gemaakt dat het vrouwenstandpunt van de SGP schadelijk kon zijn voor de partij. Vlak daarna werden de resultaten bekend van een enquête die de SGP-jongerenorganisatie had gehouden onder 1.500 jongeren van twaalf tot negentien jaar. Van de SGP-stemmende jongeren was bijna 58% voorstander van een vrouwelijk SGP-Tweede-Kamerlid. Chr. van Bommel, de nieuwe voorzitter van de SGP-jongeren, stelde dat de SGP het debat over de betrokkenheid van de vrouw niet mocht afdoen met de opmerking dat die discussie al was gevoerd. Overigens zei Van Bommel later dat de jongerenorganisatie zelf “de lijn van het bestuur bleef volgen” (*NRC Handelsblad*, 12 juli 2003).

Naar aanleiding van deze publicaties zei Van der Vlies echter niet te verwachten dat de SGP ‘onder druk van een onderzoek of de kabinetsformatie’ haar vrouwenstandpunt zou herzien (*Nederlands Dagblad*, 17 mei 2003). Een discussie zou van binnenuit moeten komen en zou met de grootst mogelijke zorgvuldigheid gepaard moeten gaan. Ongeveer tegelijkertijd kwam een groep van acht SGP-leden naar buiten met de boodschap dat de SGP het verbod voor vrouwen om volwaardig lid te worden van de partij zou moeten opheffen. Tot de groep behoorden onder anderen Van Duijn, het Zuid-Hollandse Statenlid R. Houtman, gemeenteraadslid W. Pijl uit Den Haag en wethouder H. Lambooy uit Nijkerk. Zij meenden dat nergens in de bijbel staat dat vrouwen geen politieke functies mogen vervullen. Bovendien zette de SGP zich vol-

gens hen met de principiële uitsluiting in deze tijd van vrouwenemancipatie buitenspel, en werd er door de media aan de andere partij-standpunten geen aandacht besteed. Opmerkelijk was verder dat Pijl te kennen gaf dat wanneer in Den Haag een vrouw van de ChristenUnie via de gemeenschappelijke lijst in 2002 in de gemeenteraad zou zijn gekozen, hij de eis van het SGP-hoofdbestuur dan de samenwerking op te zeggen naast zich neer zou hebben gelegd. Hetzelfde standpunt was door de SGP in Friesland ingenomen ten aanzien van de Provinciale Statenverkiezingen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 164).

Naar aanleiding van de gebleken meningsverschillen in de partij stelde het hoofdbestuur begin oktober een werkgroep in die een ‘eerlijke beoordeling’ moest geven van de argumenten die ten grondslag lagen aan het staatkundig-gereformeerde vrouwenstandpunt. De partij had met deze stap geen heroverweging van haar standpunt op het oog, maar wilde wel zeker stellen dat dit standpunt op goede bijbelse gronden gebaseerd was. Om het onderzoek zo open mogelijk te maken waren – wat de theologisch geschoolde deelnemers betreft – juist jonge predikanten aangezocht, die niet belast waren door het feit dat zij zich in het verleden al veel over deze materie hadden uitgelaten.

Het vrouwenstandpunt van de SGP werd in 2003 ook langs juridische weg ter discussie gesteld. Het in vrouw en recht gespecialiseerde Clara Wichman Instituut (CWI) had in 2002 tevergeefs geprobeerd een proefproces tegen de SGP te beginnen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 161-162). Volgens het CWI waren de staatkundig-gereformeerde opvattingen in strijd met het Vrouwenverdrag van de Verenigde Naties en met het eerste artikel van de grondwet. Gesteund door negen maatschappelijke organisaties daagde het CWI op 13 november zowel de staat als de SGP voor de rechter. De staat werd verweten dat zij het SGP-standpunt niet alleen gedoogde maar ook “indirect steunde”, door de verstrekking van subsidies aan de partij. Voor het CWI betrof het hier – zo werd gezegd – een principekwestie en geen aanval op de SGP. Partijvoorzitter Kolijn vatte dit echter anders op. Het vrouwenstandpunt maakte volgens hem deel uit van ‘de overtuiging en het bestaansrecht van de SGP’ (*NRC Handelsblad*, 14 november 2003). Kolijn vond de situatie wel ‘zorgelijk’, maar zag het proces toch met vertrouwen tegemoet. Hij ging ervan uit dat de vrijheid van godsdienst en die van meningsuiting ‘een groot goed’ waren, waar de rechter ‘omzichtig’ mee om zou gaan (*Nederland Dagblad*, 14 november 2003).

samenwerking met de ChristenUnie bij gemeenteraadsverkiezingen

Voorafgaande aan de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 waren er problemen tussen de ChristenUnie en de SGP ontstaan toen in een aantal gemeenten de samenwerking tussen beide partijen in de vorm van een gemeenschappelijke kandidatenlijst strandde. Knelpunt daarbij was de kandidaatstelling van vrouwen. Uiteindelijk spraken beide partijen af dat ieder van hen een intern onderzoek zou instellen naar de gang van zaken bij de onderhandelingen over een gezamenlijke lijst (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 53-54). In oktober 2003 werd bekend dat de SGP een werkgroep in het leven had geroepen die de partijrichtlijn omtrent het plaatsen van vrouwen op een gemeenschappelijke lijst nog eens tegen het licht zou moeten houden met eventueel een advies aan het hoofdbestuur tot aanpassing. Deze richtlijn hield in dat vrouwen op een gemeenschappelijke lijst eventueel door de SGP konden worden geaccepteerd als zij op een onverkiesbare plaats zouden staan. De samenwerking zou alsnog moeten worden verbroken wanneer een vrouw toch nog in de raad zitting zou nemen. De ingestelde werkgroep stond een onderzoek ter beschikking dat de SGP onder haar kiesverenigingen had gehouden over de lokale samenwerking met de ChristenUnie.

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

In 2002 had de algemene vergadering van de SGP besloten de kandidaatstellingsprocedure voor de verkiezingen voor het Europees Parlement ingrijpend te wijzigen. Daarmee was de procedure voor de Europese verkiezingen – afgezien van de aanwijzing van de lijsttrekker – vrijwel gelijk geworden aan die voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Ook voor de Europese verkiezingen waren er nu twee momenten in de procedure waarop de kiesverenigingen van de partij voorstellen konden doen. Op 5 december werd de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen van 2004 vastgesteld. De zittende europarlementariër B. Belder voerde evenals in 1999 de lijst aan. C.S.L. Janse, oud-hoofdredacteur van het Reformatorisch Dagblad en oud-voorzitter van het bestuur van het wetenschappelijk bureau van de SGP bezette de tweede plaats. Zij namen de plaatsen twee en vier in op de gemeenschappelijke lijst met de ChristenUnie.

visie op Europese Unie

Op 25 juni presenteerde de Guido de Brès-Stichting, het wetenschappelijk bureau van de SGP de nota *Boodschap aan Europa. SGP-visie op*

de Europese Unie. Deze studie was geschreven door een werkgroep onder voorzitterschap van oud-europarlementariër L. van der Waal. In de nota werd gesteld dat Europa alleen actief moest zijn op de voor samenwerking onontkoombare gebieden, zoals de interne markt, landbouw en milieu. De SGP verklaarde zich tegen een Europese grondwet. In dezelfde maand publiceerde de eurofractie ChristenUnie-SGP het rapport *Kiezen op een kruispunt* (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie).

strafzaak algemeen secretaris

Op 7 april werd bij het gerechtshof in Amsterdam in hoger beroep een voorwaardelijke celstraf van een jaar geëist tegen de – op non-actief gestelde – algemeen secretaris van de SGP D. Nieuwenhuis, wegens ontucht met zijn dochter (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199, *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 85 en *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 163). De advocaat-generaal had de aanklacht teruggebracht van seksueel misbruik tot ontucht. Op 16 april hield het gerechtshof de uitspraak aan. Het onderzoek zou worden heropend omdat het hof nog een getuige wilde horen. Nadat het hoofdbestuur van de SGP tevergeefs had gepoogd om door een minnelijke schikking tot ontbinding van de arbeidsovereenkomst met Nieuwenhuis te komen, ontbond de kantonrechter in Den Haag op 7 augustus de arbeidsovereenkomst. Bij het besluit van het hoofdbestuur om deze weg te volgen speelde naast de werkdruk ook de overweging mee dat “de negatieve publiciteit en het ontbreken van een draagvlak” de terugkeer van Nieuwenhuis onmogelijk hadden gemaakt (*de Banier*, 15 augustus 2003). In het najaar benoemde het hoofdbestuur per 1 januari 2005 V.A. Smit tot algemeen secretaris.

internationale contacten

Van 6 tot 11 september nam een delegatie namens de SGP-werkgroep Oost-Europa deel aan een jongerenconferentie in Torockö in Roemenië. Het onderwerp van de bijeenkomst, waaraan jongeren uit de Hongaarse minderheid in Roemenië deelnamen, was ‘De verantwoordelijkheid van christelijke jongeren in politiek en maatschappij’. De stichting Studium Academicum, die zich inzet voor versterking van christelijke waarden in Roemenië, had de conferentie georganiseerd. Zij belegde op 17 en 18 oktober een conferentie over het thema ‘Waarden en normen’. Ook hiervoor was een delegatie namens de werkgroep Oost-Europa uitgenodigd. Tot slot vond op 7 en 8 november in Boedapest de conferentie plaats die jaarlijks wordt georganiseerd door de werkgroep Oost-Europa en de Vereniging Gereformeerden in de Samenleving uit Hongarije.

Besproken werd het onderwerp ‘Een christelijke visie op de markt-economie’.

verwante instellingen en publicaties

De SGP gaf de tweede (gewijzigde) druk uit van de *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij* (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 76-77).

De SGP-fractie in de Tweede Kamer publiceerde eind september de notitie *Een goed gezin... het halve werk*. Het stuk bevatte een tiental aanbevelingen voor een samenhangend gezinsbeleid.

De Guido de Brès-Stichting – het wetenschappelijk bureau van de SGP – hield op 24 april een conferentie over het onderwerp ‘Cultuur in confrontatie met de Bijbel’, naar aanleiding van de in 2002 verschenen nota van de De Brès-Stichting, *Wikken en wegen. SGP-visie op cultuurbeleid* (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 165). Tijdens de conferentie hielden onder anderen de hervormde predikant en voorzitter van de SGP-werkgroep cultuur J. Koppelaar en de SGP-wethouder in Kapelle L.A. Nieuwenhuijse een inleiding. Deze laatste betoogde onder meer dat de SGP zorg moest hebben voor de ‘niet strikt reformatorische cultuur’, zoals bijvoorbeeld een oud en kostbaar Mariabeeld (*Reformatorisch Dagblad*, 25 april 2003).

Op 28 oktober organiseerde de De Brès-Stichting een bijeenkomst over het onderwerp ‘Hoe de overheid verdween uit Nederland’. Centraal stond de positie van de overheid in de netwerksamenleving. Bij de conferentie hoorde een syllabus met gelijknamige titel, die was samengesteld door een werkgroep met onder anderen J.W. van Berkum, wetenschappelijk medewerker van de Stichting. Op 8 december hield het wetenschappelijk bureau van de SGP een congres over ‘Waterbeheer en grondbeleid’. De uitkomsten van deze bijeenkomst werden betrokken bij de publicatie *Water blijft uitdagen: over waterbeheer & Grondig bekeken: over grondbeleid*. Het ging hier om twee ‘commentaren’ in één uitgave, die waren voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van J. Slingerland. Het eerste commentaar was geschreven door K. van den Herik, het tweede door J. Mulder, directeur van de De Brès-Stichting. In december verscheen het commentaar *Een vergeten tussenlaag? Over de SGP en het maatschappelijk middenveld*, geschreven door J.H. Guiljam. In deze publicatie komt de vraag aan de orde hoe de SGP het maatschappelijk middenveld zou moeten positioneren tussen overheid, kerk en burger.

Aan het einde van 2003 presenteerde de De Brèsstichting de bundel *Ingenieur in de politiek. Ir. H. van Rossum*. Dit liber amicorum voor Van Rossum – die van 1967 tot 1986 lid van de Tweede Kamer voor de

SGP was, waarvan de laatste vijf jaar als fractievoorzitter – bevatte onder meer een aantal bijdragen van diverse auteurs over zijn persoon en activiteiten. Eerder verscheen *Bewust mobiel. SGP-visie op mobiliteitsbeleid*. In deze nota, die was samengesteld door een werkgroep onder voorzitterschap van W. Oosterwijk en waarvan Van Berkum secretaris was, werden vanuit christelijk perspectief richtlijnen voor het mobiliteitsbeleid geformuleerd.

Op 7 mei 2002 had de De Brès-Stichting *Tot welzijn van heel het volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma* gepresenteerd (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 165). De redevoeringen die daarbij waren gehouden, verschenen in 2003 in de door Mulder geredigeerde publicatie *Tot welzijn van heel het volk. Toespraken bij de aanbieding van de partijredes van ds. H.G. Abma*.

Voorlichting en Vorming organiseerde op 27 juni een congres over het thema ‘Waarden en normen lokaal in debat: initiëren, uitvoeren en continueren’. Tot de sprekers behoorde het oud-Tweede-Kamerlid van de SGP J.T. van den Berg.

De SGP-jongeren waren in november 2002 een handtekeningen- en steunbetuigingenactie pro-Israël gestart (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 165). Tijdens een in het teken van de Tweede-Kamerverkiezingen staande jongerendag op 18 januari werd deze actie afgesloten met het overhandigen van 38.620 handtekeningen aan onder meer de Israëlische ambassadeur in Nederland, E. Margalit. Verder werd op deze bijeenkomst aandacht besteed aan het thema: ‘Politiek: een circus?’. Er werd gesproken door het oud CDA-Tweede Kamerlid J.S.J. Hillen en Van der Vlies. Op 8 mei belegden de SGP-jongeren een bijeenkomst in Rotterdam over het thema ‘Speler of speelbal’. De sprekers waren het Tweede-Kamerlid voor D66 A.D. Bakker en Van der Vlies. Zij verwoordden de opstelling van hun partijen tijdens de kabinetsformatie en de komende regeerperiode. Op 9 mei hielden de SGP-jongeren hun jaarvergadering, waar afscheid werd genomen van voorzitter E. Dijkgraaf. Hij kreeg een bundel aangeboden met als titel *Meerwaarde van een minderheid, boodschap en imago van de SGP*. Hierin waren de resultaten van en de commentaren op de SGP-jongerenenquête opgenomen (zie hierboven onder ‘vrouwenlidmaatschap’). Dijkgraaf werd zoals reeds vermeld opgevolgd door Van Bommel, die secretaris van de SGP-jongeren was geweest.

Half juni besloot het bestuur van de SGP-jongeren een commissie in te stellen die moest onderzoeken wat de organisatie kon doen met de uitkomsten van de enquête die was gehouden onder reformatorische jongeren. Naast de reeds vermelde resultaten over de positie van de vrouw, was uit het onderzoek ook naar voren gekomen dat bijna 60% van de jongeren die zich tot de SGP rekenden het belangrijk vond dat de

partij gebruik zou gaan maken van de zendtijd voor politieke partijen op radio en televisie. Verder bleek dat van de gezinnen waar de ouders SGP stemden, bijna 72% van de jongeren dat ook deden. Naar aanleiding van het instellen van de commissie zei jeugdwerkadviseur G. van Veldhuizen van de SGP dat hij zich goed kon voorstellen dat er nog eens werd nagedacht over de vraag of meisjes in het sectiebestuur van de jongerenorganisatie konden gaan zitten.

Op 21 oktober hielden de SGP-jongeren een bijeenkomst als eerste in een reeks naar aanleiding van de enquête. Het onderwerp was 'Theocratische politiek: tussen principe en praktijk'. Vanuit verschillende invalshoeken werden er lezingen gehouden door onder meer Van der Staaij, en fractievoorzitter Rouvoet van de ChristenUnie in de Tweede Kamer.

Op 3 en 4 oktober organiseerden de SGP-jongeren het 'Zorgcongres'. Onder anderen Van der Vlies hield een inleiding. De organisatie gaf verder in 2003 drie Infoschetsen uit: *Oorlog en vrede. Beschouwing vanuit SGP-perspectief naar aanleiding van de oorlog in Irak*, geredigeerd door A. Klaassen; *SGP en landbouw*, geschreven door J. Bazen; en *Zorg voor de schepping*, waarvan D.J. Wilbrink de auteur was.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het jaar 2003 bracht de VVD enig electoraal herstel, maar minder dan waarop was gehoopt. Wellicht mede hierdoor raakte de partijvernieuwing en de interne democratisering in een stroomversnelling. Daarnaast bleven de liberalen deel uitmaken van de regering: met het CDA en D66 vormden zij het tweede kabinet-Balkenende.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

In november 2002 had de VVD reeds haar programma en kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 176-177). Anders dan zijn voorganger H.F. Dijkstal toonde lijsttrekker G. Zalm volop ambitie – ook voor het hoogste ambt, dat van minister-president.

De liberalen begonnen hun campagne op 5 januari in Rotterdam, met een levendige bijeenkomst waar borden door het publiek omhoog werden gestoken met de tekst 'Zalm for president'. De bijeenkomst werd kort toegesproken door de oud-partijleiders F. Bolkestein en H. Wiegel. De laatste werd door Zalm bij de campagne betrokken, ondanks zijn kritische opmerkingen over de oud-minister van Financiën. Zalm had volgens Wiegel 'niet slim geopereerd' bij de val van het kabinet-Balkenende I en voelde niet goed aan wat 'het volk wil' omdat hij

zolang minister was geweest (*de Volkskrant*, 4 januari 2003). Daarnaast zwaaide Wiegman Zalm ook lof toe. Zalm keerde zich in Rotterdam tegen het vreemdelingenbeleid van de laatste decennia: 'dertig jaar integratiebeleid is mislukt' (*Trouw*, 6 januari 2003). Voorts kondigde hij bezuinigingen in de orde van acht miljard euro voor de komende vier jaar aan, onder meer op ontwikkelingssamenwerking, sociale uitkeringen en zorg. Op defensie zou echter niet verder beknibbeld mogen worden. Het Centraal Planbureau berekende overigens dat de voorgenomen bezuinigingen minder op zouden leveren.

De VVD voerde over het algemeen een 'rechtse' campagne, ongetwijfeld in de hoop daarmee kiezers van de LPF te winnen. Zo antwoordde Zalm in het lijsttrekkersdebat voor RTL4 op 3 januari op de vraag of Nederland vol is, ronduit 'ja'. Een coalitie met het CDA, mogelijk ook met D66, had zijn voorkeur. Partijvoorzitter B. Eenhoorn verklaarde op de partijraad in Amersfoort op 18 januari de coalitie met CDA en LPF te willen herstellen, maar Zalm leek daar weinig voor te voelen.

Van een mogelijke paarse coalitie van de VVD met de PvdA was geen sprake meer. De sociaal-democratische kandidaat-premier Cohen kreeg felle kritiek van Zalm. De VVD-leider noemde het integratiebeleid van de Amsterdamse burgemeester 'slappe hap' (*de Volkskrant*, 17 januari 2003). Bij dezelfde gelegenheid beschuldigde Zalm Bos ervan de kiezers te bedriegen door uitgaven voor te stellen die hij niet kon financieren. Volgens een notitie van ambtenaren van het ministerie van Financiën zou overigens zelfs de VVD met haar beleid de komende vier jaar een tekort op de begroting houden, al zou dat kleiner zijn dan bij CDA en PvdA.

De VVD liet zich niet 'sponsoren' in haar campagne. Wel konden begunstigers tegen (forse) betaling dineren met vooraanstaande VVD-ers zoals partijleider Zalm, demissionair minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties J.W. Remkes en partijvoorzitter Eenhoorn.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Bij de kamerverkiezingen boekte de VVD vier zetels winst, waarmee dus maar een deel van de veertien zetels verlies in 2002 werd goedge maakt. Deze uitslag viel de liberalen enigszins tegen. Die winst kwam zoals verwacht voornamelijk van de LPF. Daarnaast vond de gebruikelijke uitwisseling van kiezers plaats tussen CDA en VVD, in veel mindere mate ook tussen D66 en de VVD. De VVD won vooral kiezers in en rond de Randstad.

Ook al bleef de VVD-fractie in de Tweede Kamer kleiner dan die van CDA en PvdA, ze mocht wel de Kamervoorzitter blijven leveren. F.W. Weisglas werd op 4 februari met 79 stemmen herkozen, terwijl de

kandidaten van CDA en D66, Verburg en De Graaf, respectievelijk 49 en zeventien stemmen haalden.

De verkiezingscampagne werd nader onderzocht door een commissie onder leiding van oud-minister L.M.L.H.A. Hermans, die op 29 juli verslag uitbracht. Het rapport, getiteld *Handvatten en aanbevelingen voor toekomstige VVD-campagnes*, bevatte weinig concrete kritiek op afgelopen campagnes, maar vooral suggesties voor verbetering. De VVD zou onder leiding van een klein kernteam permanent en professioneel campagne moeten voeren, meer gericht op de televisie en op onderscheidende thema's.

kabinetsformatie

In de verkiezingscampagne had Zalm voorzichtig zijn voorkeur uitgesproken voor regeringssamenwerking met het CDA en mogelijk met D66. Na de verkiezingen was zijn enthousiasme daarvoor aanzienlijk bekoeld. Begin maart verklaarde hij 'geen enkele basis' te zien voor een kabinet van CDA en VVD (*NRC Handelsblad*, 6 maart 2003). In een coalitie van CDA, VVD en D66 zou laatstgenoemde teveel macht krijgen. Een coalitie met ChristenUnie en SGP (en het CDA) lokte Zalm echter nog minder.

Na de mislukte onderhandelingen tussen CDA en PvdA (zie in Kroniek onder 'hoofdmomenten') bleek Zalm niettemin bereid zijn standpunt te herzien. Binnen de VVD liepen de meningen over de meest geschikte coalitiepartners overigens uiteen. Terwijl bijvoorbeeld de voormalige bestuurders van de liberale Jongeren Organisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD), B. van 't Wout en J. de Veth, pleitten voor een coalitie met D66, leefde bij anderen een voorkeur voor ChristenUnie en SGP. Na enige tijd koerste de VVD aan op een kabinet met CDA en D66.

Nog voordat de informateurs hun werkzaamheden hadden afgerond en de koningin Balkenende tot formateur van een nieuw kabinet had benoemd, ging de algemene vergadering van de VVD op 16 mei in Noordwijkerhout akkoord met de deelname aan het kabinet. Wel werden kritische vragen gesteld over het 'kwartje van Kok' – de verhoging van de benzineprijs die de VVD beloofd had terug te zullen draaien maar die nu gehandhaafd bleef – en over het voornemen de hypotheek-renteaftrek enigszins te beperken.

Het duurde nog tot 22 mei voordat de VVD geschikte kandidaten had gevonden voor alle ministersposten. Partijleider Zalm wilde deze keer meer vrouwen in het kabinet benoemd zien en slaagde daar met enige moeite in.

In maart leed de VVD een nederlaag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten (zie hierna onder 'Provinciale Statenverkiezingen'). Als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie en als politiek leider achtte Zalm zich hiervoor medeverantwoordelijk en hij bood aan af te treden. De Tweede-Kamerfractie schonk hem op 12 maart unaniem vertrouwen. Een aantal fractieleden vond het echter onbegrijpelijk en zelfs schokkend dat Zalm in het openbaar zijn positie ter discussie stelde na provinciale verkiezingen.

Zalm besloot in mei als minister van Financiën zitting te nemen in het kabinet met CDA en D66, met als gevolg dat de fractie een nieuwe voorzitter moest kiezen. Drie kandidaten dienden zich aan: demissionair minister van Defensie H.G.J. Kamp, zijn directe voorganger F.H.G. de Grave, en J.J. van Aartsen, die minister van Landbouw en minister van Buitenlandse Zaken was geweest in het eerste respectievelijk tweede kabinet-Kok. Een grote meerderheid stemde voor Van Aartsen. Deze leek voorstander van dualisme, dat wil zeggen van een zekere zelfstandigheid van de fractie ten opzichte van het kabinet. Daarin kreeg hij steun van Zalm, maar niet van partijvoorzitter Eenhoorn die de fractie vroeg als één blok achter het kabinet te gaan staan. Overigens was toen nog niet duidelijk of Zalm als vice-premier ook politiek leider van de VVD zou blijven. In de loop van het jaar leek de invloed van Van Aartsen toe te nemen, ten koste van die van Zalm. Deze laatste prees in zijn toespraak op de algemene vergadering van 29 november Van Aartsen op een manier die volgens waarnemers duidelijk zou maken dat hij de fractievoorzitter nu ook het politiek leiderschap van de partij gunde.

De algemene vergadering van de VVD van 16 en 17 mei nam afscheid van oud-partijleider Dijkstal. Hij was in 1998 Bolkestein opgevolgd als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 91). Daarvoor was hij vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken in het eerste kabinet-Kok (1994-1998).

Hirsi Ali

De in Somalië geboren politica mevr. A. Hirsi Ali – in 2002 van PvdA naar VVD overgestapt (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 177) – voerde een zelfstandige verkiezingscampagne, zij het niet zozeer gericht op haar persoon als op de thema's die haar na aan het hart lagen: integratie en emancipatie van migranten en met name islamitische vrouwen. Ze week daarbij soms wel iets af van de partijlijn, bijvoorbeeld toen ze meer subsidie beloofde voor de opvang van allochtone vrouwen die

door hun echtgenoot mishandeld werden. De VVD bleef haar echter steunen en bleek uiteindelijk toch bereid meer geld voor dit doel uit te trekken. Ook van de kiezers kreeg ze steun, in de vorm van ruim 30.000 voorkeurstemmen.

Kort na de kamerverkiezingen deed Hirsi Ali opvallend kritische uitspraken over de islam en zijn profeet Mohammed: 'naar onze westerse maatstaven een perverse man, een tiran' (*Trouw*, 25 januari 2003). Verschillende moslimorganisaties tekenden meteen protest aan tegen de uitlatingen. Een woordvoerder van de VVD-fractie verklaarde dat het zojuist verkozen kamerlid niet het partijstandpunt had verwoord. Ook Zalm maakte duidelijk dat zij op persoonlijke titel had gesproken. Enkele tientallen moslims demonstreerden op 30 januari in Den Haag tegen haar beëdiging als kamerlid. Enkele islamitische organisaties dienden een aanklacht in, die echter niet tot vervolging zou leiden. Ook de ambassadeurs van vier islamitische landen klaagden – namens de 21 lidstaten tellende Organisatie van de Islamitische Conferentie – over de uitspraken, eerst per brief en vervolgens in een gesprek met Zalm op 20 februari. De partijleider noemde de brief later 'bizar', maar wilde er niet inhoudelijk op reageren (*NRC Handelsblad*, 28 februari 2003).

In de fractie eiste Hirsi Ali het woordvoerderschap voor integratie en emancipatie op, waarbij ze fractievoorzitter Van Aartsen in de pers beschuldigde van 'kiezersbedrog' toen hij deze positie die haar in de campagne beloofd zou zijn, voor anderen open leek te willen houden (*NRC Handelsblad*, 2 juni 2003). Een dag later nam ze deze beschuldiging terug en toonde zich in principe bereid tot een compromis. Een week later zou ze het begeerde woordvoerderschap voor het integratiebeleid (en een deel van sociale zaken) alsnog toebedeeld krijgen, zij het in samenwerking met J. Rijpstra, die voor de coördinatie met het asielbeleid zorg zou dragen en als haar 'aanspreekpunt' zou fungeren (*Dagblad van het Noorden*, 11 juni 2003).

In november kwam Hirsi Ali in aanvaring met haar fractiegenoot C.G.A. Cornielje, voorzitter van de vaste kamercommissie voor onderwijs, die haar voorstel om bijzondere scholen aan vergunningen te onderwerpen afwees. Dit vergunningenstelsel zou de stichting van islamitische scholen moeten afremmen. Cornielje achtte het echter in strijd met de vrijheid van onderwijs. De meerderheid van de fractie deelde zijn mening niet en steunde Hirsi Ali, die haar voorstel wel enigszins afzwakte. De onderwijsinspectie zou zich actiever moeten bemoeien met islamitische scholen. Cornielje stemde op 18 november tegen de motie van Hirsi Ali, die ook door de meerderheid van de Kamer werd verworpen.

Cornielje kreeg overigens steun van een groep partijleden rond mevr. N. Ginjaar-Maas, staatssecretaris voor Onderwijs in 1982-1989. In een

brief aan het hoofdbestuur en de fracties in de Eerste en Tweede Kamer distantieerden de zeven liberalen – waaronder vier leden van de partij-commissie onderwijs – zich begin december van de aanval op het islamitisch onderwijs, die zij in strijd achtten met de fundamenteën van het liberalisme. Oud-partijleider Dijkstal sloot zich bij hun kritiek aan. Zelfs burgemeester J. Wallage (PvdA) van Groningen – en in het verleden (1989-1993) ook staatssecretaris van Onderwijs – bemoeide zich met de kwestie. In een brief aan Van Aartsen waarschuwde hij dat Hirsi Ali's campagne geweld tegen moslims zou kunnen uitlokken. De fractievoorzitter van de VVD verwierp de kritiek op zijn fractiegenote, die volgens hem geen enkel grondrecht aantastte en niet tegen de islam als zodanig ageerde. De directeur van de Teldersstichting, P.G.C. van Schie, betoogde dat kritiek op het bijzonder onderwijs – islamitisch of christelijk – geenszins in strijd was met de liberale traditie (*de Volkskrant*, 18 december 2003).

In december bleek dat Hirsi Ali ook binnen de fractie veel kritiek kreeg op haar vaak solistische en confronterende optreden. Voortaan zou ze haar optreden moeten bespreken in de fractiecommissie voor integratiebeleid. Ze zou verder niet meer het woord voeren over ontwikkelings-samenwerking, nadat ze tijdelijk deze portefeuille van mevr. E.G. Terpstra had overgenomen en daarbij weinig steun had gekregen voor haar felle kritiek op het Nederlandse beleid.

Provinciale Statenverkiezingen

Op 15 februari vierde de VVD in Roermond haar 55-jarig bestaan. De partij gaf tegelijkertijd het startschot voor de campagne voor de Provinciale Staten. Zalm schetste in zijn toespraak kort de geschiedenis van de VVD en de uitdagingen voor liberalen in deze tijd. Hij eindigde met een oproep om via de Statenverkiezingen te voorkomen dat CDA en PvdA een meerderheid in de Eerste Kamer zouden verwerven.

In 1999 had de VVD het CDA naar de kroon gestoken bij de Statenverkiezingen en werd zij de grootste in vijf provincies. Nu waren de liberalen de grootste verliezers en werden zij overal gepasseerd door CDA of PvdA. Wel deed de VVD het in de meeste provincies beter dan bij de Tweede-Kamerverkiezingen; alleen in Friesland, Groningen en Zeeland ging zij nog verder achteruit.

De VVD verloor 4,5 van haar 21,5 gedeputeerden, maar bleef vertegenwoordigd in elf provinciale colleges. Terwijl ze in Groningen door CDA en PvdA geweerd werd, mocht ze in Zuid-Holland weer meedoen.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Het hoofdbestuur had in oktober 2002 een kandidatenlijst voor de Eerste Kamer opgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 178-179). Op 15 maart stelde de algemene vergadering in Arnhem de lijst definitief vast. Omdat oud-minister Hermans zich met het oog op zijn verwachte benoeming tot voorzitter van de ondernemersvereniging MKB Nederland als kandidaat had teruggetrokken, kwam de zesde plaats beschikbaar voor de hoogleraar bestuurskunde U. Rosenthal en schoven ook de volgende kandidaten een plaats op.

Veel Statenleden uit perifere provincies vonden de lijst te eenzijdig gericht op de Randstad en stemden op een kandidaat uit de eigen regio. Drie senatoren verloren daardoor hun zetel: de Zuid-Hollandse landbouwspecialist M.J. Varekamp (gekandideerd op plaats negen), de Groningse hoogleraar bedrijfskunde mevr. E.M. Kneppers-Heijnert (plaats elf) en de eveneens in Zuid-Holland woonachtige vice-voorzitter van de kamer, oud-minister van Defensie W.F. van Eekelen (plaats zeven). In hun plaats kwamen ‘onverkiesbare’ kandidaten zoals de Apeldoornse burgemeester G.J. de Graaf, die plaats 25 op de lijst had gekregen, de Overijsselse mevr. E.M. Kalsbeek-Schimmelpenninck van der Oye (plaats 24) en de Limburger G.J.J. Biermans (negentien).

Dit resultaat leidde tot de nodige commotie in de partij, natuurlijk versterkt door het (niet onverwachte) verlies van vier zetels. De fractie herkoos mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip, burgemeester van Heemstede, tot voorzitter.

oorlog in Irak

Binnen de VVD overheerste de sympathie voor Amerikaans optreden in Irak. Oud-minister Dijkstal leverde op 1 maart in het weekblad *Vrij Nederland* kritiek op de manipulatie van de feiten door de Amerikaanse president en de Nederlandse minister-president, maar de kamerfractie leek zich daar weinig zorgen over te maken. Van Aartsen toonde zich als woordvoerder buitenlands beleid juist volledig overtuigd door de Amerikaanse argumenten en vond dat het demissionaire eerste kabinet-Balkenende te veel aarzelde om militaire steun te beloven.

Het besluit van het kabinet om wel politieke maar geen militaire steun te bieden, riep binnen de VVD uiteenlopende reacties op. De demissionaire minister van Defensie, Kamp, verdedigde het besluit en achtte militaire steun onder de gegeven omstandigheden niet nodig. Zalm daarentegen vond het kabinetsbeleid hypocriet.

partijvernieuwing

Partijvoorzitter Eenhoorn kondigde op 1 februari tijdens het Periodiek Overleg Hoofdbestuur-Kamercentralevoorzitters (POK) in Amersfoort aan zijn functie in het najaar te zullen neerleggen, “de vernieuwing van de partij... vrij van zijn persoonlijke positie te laten plaatsvinden” (persbericht VVD, 1 februari 2003). Hij had als voorzitter in de verkiezingscampagnes van 2002 en 2003 soms uitspraken gedaan die hem niet in dank werden afgenomen.

Partijvernieuwing was ook het thema van een bijeenkomst van de in 2002 opgerichte zogeheten ‘16 mei Groep’ op 3 mei in Hilversum (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 172). De circa zeventig aanwezigen misten bij hun partij ‘een sociaal gezicht’ en vreesden dat de verwachte kabinetsdeelname de partijvernieuwing zou belemmeren. Eenhoorn, die een kort slotwoord sprak, vond de groep iets te somber.

Partijvernieuwing stond eveneens centraal op de algemene vergadering op 16 en 17 mei. Een groot deel van de tweede dag werd besteed aan het voorstel van het partijbestuur om alle leden direct stemrecht te geven (*one man one vote*), op de algemene ledenvergadering of in een ledenraadpleging (referendum) (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 173-174). Bij een hoofdelijke stemming werd een amendement aangenomen waarin de kern van het voorstel werd geschrapt. Het partijbestuur trok zich terug voor beraad en vroeg om schriftelijke herstemming. Een krappe meerderheid (441 tegen 416) bleek nu gekant tegen het schrappen van het voorstel. De vergadering had volgens verslaggevers een wat chaotisch verloop, waarbij van verschillende kanten emoties en beschuldigingen over manipulatie en ondemocratisch gedrag geuit werden. Vooral onder bestuurders van de belangrijke kamercentrale Rotterdam, maar ook in Leiden, Haarlem en Groningen leefde het verzet tegen de voorstellen sterk. Het partijbestuur besloot uiteindelijk de resterende vernieuwingsvoorstellen op een volgende vergadering te behandelen. Zalm riep in zijn slotrede de aanwezigen op, de vernieuwingsvoorstellen van harte te steunen.

Op 21 juni zette de algemene vergadering in Arnhem de behandeling van de vernieuwingsplannen voort. Het individueel stemrecht zou gefaseerd worden ingevoerd: eerst over politieke onderwerpen en kandidatenlijsten, daarna over verenigingszaken en ten slotte ook over het verkiezingsprogramma. Een ‘permanente scoutingcommissie’ zou kandidaten werven en begeleiden. Voorts werd ter plekke besloten de lijsttrekkers voor Eerste en Tweede Kamer en voor het Europees Parlement voortaan door de leden zelf te laten kiezen. J. Maaten stelde zich meteen kandidaat voor het lijsttrekkerschap bij de komende Europese verkiezingen. Ook over andere zaken zouden de leden kunnen beslissen,

maar de uitwerking hiervan zou pas later plaatsvinden. Een partijcommissie onder voorzitterschap van de Utrechtse wethouder J.H.C. van Zanen zou de voorgenomen verandering van de partijorganisatie nader uitwerken. Deze vergadering voltrok zich anders dan de vorige in een eendrachtige sfeer.

De commissie liet op 10 september haar bevindingen het licht zien onder de titel *Idee voor structuur. De VVD op weg naar een ideeën- en debatpartij*. Zij vond de VVD nog teveel een naar binnen gerichte, bestuurlijke en elitaire kiesvereniging. Er zou meer ruimte moeten komen voor de productie van en de discussie over ideeën, vooral in de partijraad. Het *Liberaal Manifest*, vastgesteld in 1981, zou geactualiseerd moeten worden. Het periodiek overleg tussen hoofdbestuur en kamercentralevoorzitters (POK) zou zich moeten beperken tot organisatorische zaken en transparanter moeten worden. Ondercentrales zouden verdwijnen, afdelingen zouden zelf vormen van samenwerking kunnen zoeken. De aanbevelingen van de commissie zouden pas in 2004 behandeld worden.

De algemene vergadering keurde op 28 en 29 november in Veldhoven de wijziging van de statuten en het huishoudelijk reglement goed waarin de eerder genomen besluiten om leden meer invloed te geven verwerkt waren. Het congres koos voorts een permanente scoutingscommissie die werd voorgezeten door de Arnhemse burgemeester mevr. P. Krikke.

directe verkiezing partijvoorzitter

Voor het eerst konden de leden van de VVD direct hun voorzitter kiezen. Een commissie onder leiding van de Rotterdamse burgemeester I.W. Opstelten maakte een profielschets, maar beval geen kandidaten aan. Vier kandidaten meldden zich: de Noord-Hollandse gedeputeerde H. Meijdam, de Haagse ex-wethouder C. Nyqvist, de eerder genoemde Van Zanen en P. Evenhuis, voormalig voorzitter van de kamercentrale Amsterdam. Alle vier de kandidaten wilden op hun manier de partij verder democratiseren. Ze kruisten met elkaar de degens op een achttal bijeenkomsten in het land. Van Zanen en Meijdam moesten zich tegen het verwijt verweren (met name van Evenhuis) dat ze politieke ambities koesterden terwijl de nieuwe voorzitter volgens de profielschets juist afstand tot het politieke gebeuren diende te bewaren. Van de 6.116 leden die in november aan de verkiezing deelnamen, gaven 2.236 hun eerste stem aan Van Zanen, 1.847 aan Meijdam, 1.547 aan Evenhuis en 516 aan Nyqvist.

De algemene vergadering bekrachtigde op 28 november de verkiezing van Van Zanen tot voorzitter. Eenhoorn hield een afscheidsrede met de titel 'een boterham met tevredenheid', die vervolgens als brochure

uitgegeven werd. Hij waarschuwde tegen een krampachtige taakverdeling tussen politiek en organisatorisch leiderschap en pleitte voor meer openheid en debat in de partij, meer onbeschoemd gebruik van liberale netwerken en meer transparantie en profilering (ook) op lokaal niveau.

gekozen burgemeester

Het voorstel om de burgemeester direct door de burgers te laten kiezen (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') stuitte verrassend genoeg tijdens de algemene vergadering in mei op weinig weerstand, terwijl dat in 2002 juist wel het geval was (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 175). De door de Rotterdamse burgemeester Opstelten voorgezeten commissie had de besluitvorming voorbereid met een in 2002 verschenen rapport, waarop in april een aanvulling verscheen die echter geen wijziging van haar standpunt betekende. De algemene vergadering stemde op 29 november in Veldhoven met de verkiezing van de burgemeester in, waarbij deze zelf de wethouders zou benoemen en ontslaan maar niet meer de gemeenteraad zou voorzitten. Een enkel partijlid bleef het standpunt afwijzen. In december stuurde de liberale commissaris van de koningin in Zuid-Holland, J. Franssen, een brief aan minister De Graaf waarin hij diens plan voor een gekozen burgemeester 'ontijdig en voorbarig' noemde (*Trouw*, 9 december 2003).

Europa

Over Europese integratie liepen de meningen binnen de VVD in 2003 soms uiteen. Zo stond de woordvoerder van de Tweede-Kamerfractie, J.C. van Baalen, iets kritischer tegenover het ontwerp van een Europese grondwet dan demissionair staatssecretaris van Europese Zaken A. Nicolaï. Het ging daarbij met name om het voorstel om een vaste voorzitter van de Europese Unie aan te wijzen. Nicolaï bleek daartoe onder voorwaarden wel bereid, Van Baalen niet. Daarnaast had de VVD-fractie kritiek op de verzwakking van de positie van de Europese Commissie in de ontwerpgrondwet, en hield zij vast aan een 'eigen' Nederlandse commissaris met stemrecht.

Van Baalen wees overigens in eerste instantie evenals Nicolaï en Zalm een referendum over de grondwet af, zoals voorgesteld was door D66, GroenLinks en PvdA. Ook daarover bestond echter geen overeenstemming binnen de partij. Een aantal kamerleden, waaronder Van Aartsen, voelden veel voor een referendum. In september ging de hele fractie hiermee akkoord. Ook de partijraad stemde er op 27 september in Ermelo mee in, ondanks dringende waarschuwingen van oud-partijvoorzitter (en oud-minister) F. Korthals Altes en van H.J.L. Vonhoff,

voormalig commissaris van de koningin in Groningen. Vonhoff noemde het referendum 'de doodskist van de democratie' (*Trouw*, 29 september 2003). De beslissing werd gezien als aanwijzing dat Van Aartsen het politiek leiderschap van de partij intussen van Zalm had overgenomen. De partijraad sprak zich voorts uit tegen aansluiting van Turkije bij de Europese Unie en discussieerde over de 'liberale grenzen van Europa' aan de hand van een inleiding van Europees Commissaris (en oud-partijleider) Bolkestein.

G.M. de Vries, voormalig europarlementariër en vertegenwoordiger van de Nederlandse regering in de Conventie die de Europese grondwet ontwierp, betreurde de toenemende scepsis van zijn partij tegenover Europa. De VVD zou de Europese samenwerking teveel reduceren tot economie en markt, en 'in het kielzog van Fortuyn' de Europese Unie als probleem gaan zien in plaats van als oplossing voor problemen (*NRC Handelsblad*, 19 december 2003).

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

Op de algemene vergadering van 21 juni, waar was besloten om onder meer de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen direct door de partijleden te laten aanwijzen, had de zittende delegatieleider J. Maaten zich meteen kandidaat voor het lijstaanvoorderschap gesteld. Vervolgens meldden zich nog zijn fractiegenoot J. Mulder, mevr. K.T. Buchsbaum en E. Scholma. In september kozen de leden Maaten als nummer één. Ruim 7.500 leden (16% van het totaal) brachten via telefoon of internet hun stem uit, waarvan iets minder dan de helft (3.433) de voorkeur gaven aan Maaten. Een korte algemene vergadering, gekoppeld aan de partijraad op 27 september, bevestigde de keuze, waarbij ook rekening werd gehouden met tweede en derde voorkeur.

Op 6 oktober maakte het hoofdbestuur zijn voordracht bekend voor de rest van de kandidatenlijst, na advies van een commissie onder leiding van Eenhoorn. Op de tweede plaats kwam een jonge nieuwkomer, mevr. J.A. Hennis-Plasschaert, die vijf jaar in Brussel en in Riga (Letland) voor de Europese Commissie had gewerkt. Zij werd gevolgd door de zittende parlementsleden A.H. Vermeer en A.J.M. Manders. Mulder en Scholma kregen de negende respectievelijk twaalfde plaats. Oud-Tweede-Kamerlid O. Cherribi kwam op een onverkiesbaar geachte negentiende plaats. Een aantal vooraanstaande partijleden en sympathisanten zoals Bolkestein, Dijkstal en Van Baalen maar ook oud-staatssecretaris F. van der Ploeg (PvdA) riepen de VVD-leden op hem een hogere plaats te geven.

De kandidatenlijst werd eveneens in november direct aan de leden voorgelegd. De 5.916 leden die aan de verkiezingen deelnamen zorgden

voor wijzigingen van de advieslijst van het hoofdbestuur. Zo kwam Mulder op de tweede plaats, Manders op de derde, Hennis-Plasschaert op de vierde en Vermeer op de vijfde. Cherribi schoof op naar de tiende plaats, Scholma werd nummer veertien. De algemene vergadering bekrachtigde op 28 november de verkiezingsuitslag.

ELDR

Op 13 en 14 november kwam in Amsterdam het congres van de Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR) bijeen om het verkiezingsprogramma voor het Europees Parlement vast te stellen, dat was ontworpen door een commissie onder voorzitterschap van Van Baalen (zie ook in deze Kroniek onder D66). De VVD zou daar in 2004 nog een beknopt ‘puntenplan’ aan toevoegen. Van Aartsen pleitte in zijn toespraak tot het congres op 14 november voor uitbreiding van de bevoegdheden van het parlement. Hij keerde zich daarbij tegen het voorstel van de Europese ministers van Financiën – waaronder zijn partijgenoot Zalm – om de vaststelling van meerjarenbegrotingen praktisch over te laten aan besloten ministersvergaderingen.

Wilders

Het Tweede-Kamerlid G. Wilders ontving in september en oktober doodsbedreigingen, naar aanleiding van zijn suggestie om moskeeën die de openbare orde ondermijnen te sluiten. Wilders zei zich niet te laten intimideren. Hij verweet zijn partij teveel op een bejaardenhuis te lijken en pleitte vaak voor een rechtser koers, vooral inzake vreemdelingenbeleid maar ook op sociaal gebied.

fusie met D66?

De voorzitter van de JOVD, F. de Lange, opperde eind juni een fusie tussen VVD en D66, gezien de toenadering op tal van punten. De voorzitter van de Jonge Democraten, V. Verkoelen, voelde hier ook wel voor, maar partijvoorzitter Pechthold van D66 dacht er anders over. De aftredend VVD-voorzitter Eenhoorn daarentegen zag weinig bezwaren, mits beide partijen elkaar de ruimte gaven voor verschillende standpunten. Beide hadden immers intussen de directe democratie omarmd, zowel in staatkundig verband als binnen de eigen partij. Ze werkten samen in het kabinet en in het Europees Parlement. De lijstverbinding voor de Europese verkiezingen beschouwde Eenhoorn als ‘opmaat’ van de op termijn onvermijdelijke fusie (*NRC Handelsblad*, 31 oktober 2003) (zie ook in deze Kroniek onder D66).

verwante instellingen en publicaties

De in december 2002 door het hoofdbestuur ingestelde commissie-Respect onder voorzitterschap van P. van Zunderd, hoofd van het landelijk onderwijs- en kenniscentrum van de politie, presenteerde haar rapport *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, op de partijraad op 18 januari in Amersfoort. Het werd in mei opnieuw besproken op de algemene vergadering in Noordwijkerhout. De commissie bestreed de stelling dat een liberale overheid zich niet met waarden en normen bemoeien moest en behandelde een aantal voorbeelden van geslaagde overheidsbemoeienis, zoals het stadsetiquetteproject in Rotterdam.

In april publiceerde de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, *De EMU effectief. Voorwaarden voor economische dynamiek en financiële degelijkheid*, geschreven door een werkgroep onder voorzitterschap van A. Szász, oud-hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam en oud-directeur van De Nederlandsche Bank. Mede met het oog op de vergrijzing van de Europese bevolking drong de commissie aan op een evenwichtig financieel beleid en strenge handhaving van het stabiliteitspact in de Europese Unie. Op 22 september verscheen *Belangen in balans. De rol van het nationaal belang in ontwikkelingssamenwerking*, van de hand van M. van de Velde, medewerker van de Teldersstichting. Bij ontwikkelingssamenwerking zouden niet zozeer schuldgevoelens maar nationale belangen bepalend moeten zijn, zowel bij de hulpgever als bij de hulpontvanger. Nederland zou minder hulp via niet-gouvernementele organisaties moeten geven en zich meer richten op landen die voldoen aan voorwaarden van goed bestuur, een terugkeerbeleid voor vluchtelingen en het belang van Nederlandse veiligheid.

Op 25 september hield de Zweedse historicus en filosoof J. Norberg de Telderslezing in Leiden, onder de titel *In defence of open borders for immigrants*. Zijn pleidooi voor vrije toelating van immigranten zonder rechten op sociale bijstand werd door de Teldersstichting als brochure uitgegeven.

De Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD), de jongerenorganisatie van de VVD, hield een congres op 5 en 6 april in Almelo. Er werd onder meer gesproken over de vervanging van de twaalf provincies door vijf regio's. Op 28 juni congresseerde zij in Cuijk, onder meer over landbouw in de Europese Unie. Op 21 september vond in Elst een buitengewone algemene vergadering plaats, waarbij werd besloten om de regio's (de bestuurslaag tussen het hoofdbestuur en de afdelingen) op te heffen. Op 22 en 23 november kwamen de jongeren in Lisse bijeen om een nieuw hoofdbestuur te kiezen. P. van As werd de nieuwe

voorzitter. Voorts werd gesproken over 'Globalising Freedom', in samenwerking met de internationale organisatie van liberale jongeren.

Het Liberaal Vrouwen Netwerk dat in 2002 in de plaats was gekomen van de liberale vrouwenorganisatie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 179-180) werd in 2003 voorgezeten door het hoofdbestuurslid mevr. M.E. Tsoutsanis-van der Koogh. Het organiseerde een aantal workshops tijdens congressen van de VVD, onder meer over 'ondernemende liberale vrouwen'.

De Bestuurdersvereniging van de VVD hield op 5 april haar jaarvergadering in Utrecht, waar na huishoudelijke zaken de Provinciale Statenverkiezingen en het dualisme in de gemeente besproken werden. Voorts werd een wethoudersplatform geïnstalleerd. Op 7 en 8 november vond in Lunteren het congres van de Bestuurdersvereniging plaats, met als thema 'ontbureaucratisering en vermindering regelzucht'. Over dit onderwerp spraken Zalm en P. Korteweg, adviseur van het hoofdbestuur en voorzitter van de commissie die het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 had geschreven. Daarnaast kwam in verschillende deelbijeenkomsten de verkiezing van de burgemeester (opnieuw) aan de orde.

Op 2 mei werd in Nijkerk door bijna 150 ondernemers het Liberaal Ondernemers Platform opgericht.

personalia

Op 10 februari legde de burgemeester van Delfzijl, E. Haaksman, zijn functie neer in verband met de bestuurscrisis die de gemeente al enige tijd teisterde. Zijn functie werd waargenomen door zijn partijgenote mevr. A. Jorritsma-Lebbink, minister van Verkeer en Waterstaat respectievelijk van Economische Zaken in het eerste en tweede kabinet Kok (1994-2002). Met ingang van 1 augustus werd zij burgemeester van Almere, terwijl H.A.L. van Hoof, oud-Tweede-Kamerlid en staatssecretaris van Defensie in 1998-2002, haar opvolgde als waarnemend burgemeester van Delfzijl.

Op 17 september overleed L. Ginjaar, van 1991 tot 2003 lid van de Eerste Kamer, voordien voorzitter van de VVD (1986-1991). Ook was hij minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981).

Mevr. E. G. Terpstra, Tweede-Kamerlid van 1977 tot 1994 en staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 1994 tot 1998, werd op 21 oktober tot voorzitter van de sportkoepel NOC*NSF gekozen, tegen de zin van het bestuur dat de Zaanse burgemeester (en oud-voorzitter van de PvdA) R. Vreeman voorgedragen had. Ze kreeg op 28 november het erelidmaatschap van de VVD aangeboden en nam op 9

december afscheid van de Tweede Kamer, waarin ze opnieuw gekozen was in 1998.

L.M.L.H.A. Hermans werd op 17 juni gekozen tot voorzitter van de ondernemersvereniging MKB Nederland.

DE GEDAANTEWISSELING VAN POLITIEKE PARTIJEN

Een theoretisch ontwikkelingsmodel

A. Krouwel

1. Inleiding

Meer dan een eeuw van wetenschappelijk onderzoek naar politieke partijen heeft geresulteerd in een groot aantal partijmodellen en typologieën, maar al deze aandacht heeft niet geleid tot een meer algemene theorie over het ontstaan, de ontwikkeling en transformatie van politieke partijen. Algemene theorieontwikkeling wordt voornamelijk gehinderd doordat veel modellen een Angelsaksische origine hebben en zij niet altijd even goed toepasbaar zijn in de Europees-continentale context. Verder zijn de meeste modellen eendimensionaal en focussen zij uitsluitend op organisatorische aspecten. Zo stelde de Franse politicoloog M. Duverger aan het begin van de jaren vijftig bijvoorbeeld dat “present-day parties are distinguished far less by their programme or the class of their members than by the nature of their organization. A party is a community with a particular structure. Modern parties are characterized primarily by their anatomy”.¹

Deze eenzijdige focus op de organisatorische structuur negeert het belangrijkste kenmerk van één van de eerste definities van een politieke partij: “a party is a body of men united, for promoting by their joint endeavours the national interest, upon some particular principle in which they all agreed”.² Naast organisatorische structuren moeten dus ook de ideologie, de beginselen en de doelstellingen van een partij worden geanalyseerd. Wanneer meer dimensies worden meegenomen in de modellering van partijen krijgen organisatorische aspecten echter toch vaak prioriteit boven andere componenten, die bovendien nog vaak verwijzen naar zeer verschillende en inconsistente kenmerken.³ Het grote aantal partijmodellen is ook te wijten aan het feit dat veel auteurs weliswaar dezelfde partijen observeren, maar op een bijzonder moment in de ontwikkeling van een partij op zeer specifieke elementen inzoomen. Hierdoor hebben concepten een geringe precisie en is de terminologie vaak tijdsgebonden. Ook is het onmogelijk partijen op een effectieve manier te classificeren

omdat typologieën vaak zijn gebaseerd op categorieën die elkaar niet uitsluiten, of geen plaats bieden voor alle gevonden partijsoorten. Veelal bieden de partijmodellen weinig houvast voor de precieze indeling van partijen, omdat duidelijke empirische indicatoren ontbreken en er geen consensus bestaat over welke indicatoren gebruikt moeten worden om uit te maken welke partij tot welke categorie behoort.⁴

Partijen zijn complexe fenomenen die vele functies vervullen in moderne representatieve democratieën en die de verschillende elementen van het democratisch proces met elkaar verbinden. Politieke partijen creëren politieke identiteiten; zij mobiliseren en integreren burgers in het politieke systeem; zij vormen de link tussen de staat en de civiele samenleving wanneer zij de politieke elites rekruteren en selecteren, kandidaten voor publieke ambten nomineren en de uitvoerende macht of oppositie vormen; en zij structureren de electorale opties door de articulatie en afweging van maatschappelijke belangen alsmede door de formulering van beleid. Naast representatieve functies hebben politieke partijen ook procedurele functies binnen democratische stelsels: de organisatie van verkiezingen, de organisatie en structurering van het parlementaire proces en de vorming van regeringen, de regulering van het overheidsbeleid, en de controle van de uitvoerende macht. Al deze aspecten moeten worden meegenomen bij de ontwikkeling van partijmodellen en -theorieën om daadwerkelijk te kunnen analyseren hoe partijen ontstaan en zich ontwikkelen.

2. Classificatie en verbinding van partijmodellen

In de literatuur zijn ruwweg drie methoden van partijclassificatie te onderscheiden. In de eerste methode identificeren onderzoekers enkele ‘genera’ van partijtypen en brengen zij vervolgens in kaart welke typen zich hebben ontwikkeld uit iedere genus. Een voorbeeld van deze methode levert de Franse politicoloog D.-L. Seiler, die vanuit Duverger’s onderscheid tussen het externe en interne ontstaan vertrekt en vervolgens acht partijtypen groepeerde in deze twee ontwikkelingslijnen.⁵ Op vergelijkbare wijze ontwikkelen de Amerikaanse politicologen R. Gunther en L. Diamond vijf genera op basis waarvan zij vijftien partijtypen classificeren.⁶ Alhoewel er sprake is van een zekere ‘padafhankelijkheid’ in de ontwikkeling van politieke partijen, is de generamethode te deterministisch. Het is dan ook vaak niet helder op basis van welk criterium of kenmerk partijen in een bepaalde ontwikkelingslijn worden geplaatst. Ook blijkt het niet mogelijk om onomstreden en consistente genera te ontwikkelen of een algemeen aanvaarde methode op basis waarvan partijen in ontwikkelingslijnen kunnen worden gegroepeerd.

De tweede methode van classificatie is gebaseerd op meer abstracte dimensies waarop partijen kunnen verschillen. De Canadese politicooloog S.B. Wolinetz bijvoorbeeld gebruikt de dimensies van *'vote-seeking'*, *'policy-seeking'* en *'office-seeking'* om zes partijtipes te positioneren in een driehoekige ruimte op basis van hun centrale doelstelling.⁷ Een ander voorbeeld van deze methode biedt de Amerikaanse politicooloog G.M. Pomper, die acht partijtipes langs drie dimensies heeft onderscheiden (breedte van de focus, doeloriëntatie en functionele modus).⁸ Deze deductieve methode van positionering van partijen langs abstracte dimensies is eveneens problematisch omdat algemeen geaccepteerde indicatoren voor de verschillende dimensies ontbreken, waardoor de positie van verschillende partijen op deze dimensies nogal arbitrair is.

De derde methode ten slotte is om simpelweg een lijst te maken van de verschillende partijtipes en de belangrijkste kenmerken van elk type op te sommen. Zo hebben de politicologen R.S. Katz and P. Mair vier partijmodellen geanalyseerd (elite-, massa-, *catch-all*- en kartelpartij). Zij komen tot dertien aspecten waarop deze vier typen verschillen.⁹ Hun Duitse collega K. von Beyme stelt een vergelijkbare lijst voor van vier partijtipes (elite-, massa-, *catch-all* partijen en partijen van professionele politici) en noemt dan zeven aspecten op basis waarvan partijen kunnen worden onderscheiden.¹⁰ Het probleem met deze laatste methode is dat het aantal en type karakteristieken voor ieder partijtype nogal verschilt per auteur en er geen consensus is over het aantal partijtipes. Daar komt nog bij dat er verschil van mening bestaat over de periode waarin de verschillende partijtipes zich hebben ontwikkeld.¹¹

In een poging deze classificatieproblemen op te lossen zal ik in het onderstaande op een overzichtelijke wijze partijtipes onderscheiden op basis van duidelijk geoperationaliseerde kenmerken die op drie dimensies van partijverandering terug te voeren zijn: een organisatorische, een electorale en een ideologische dimensie. Om te voorkomen dat ik slechts een nieuwe partij-indeling toevoeg aan het grote aantal reeds bestaande voorstellen, zal ik allereerst alle bestaande partijmodellen clusteren. Immers, lang niet alle partijmodellen zijn uniek. De verschillende partijtipes hebben veel met elkaar gemeen, overlappen elkaar ten dele, of zijn eigenlijk herformuleringen of aanpassingen van reeds bestaande typen. Op basis van de overeenkomsten en verschillen heb ik de bijna vijftig bestaande partijmodellen geclusterd in vijf basistypen.

Tabel 1 geeft een overzicht van de partijtipes die in de literatuur aan bod komen. Alle modellen zijn geclusterd in vijf hieronder beschreven generieke partijmodellen.

Tabel 1. Clusters van partijmodellen

elite-, caucus- en kader-partijen	massapartijen	catch-all, electorale partijen	kartel-partijen	business-firm partijen
Patronage en charismatische partijen (Weber), parties of personage (Neumann), caucus (Ostrogorski), parties of parliamentary origin (Duverger), parties of individual representation (Neumann, Kirchheimer), party of notables (Weber, Neumann, Seiler), elite parties (Beyme), clientelistic parties (Rueschmeyer et al.), moderne kader-partij (Koole), local cadre party (Epstein); governing caucus (Pomper).	Mass party (Michels, Duverger, Beer), class-mass and denominational mass parties (Kirchheimer), Weltanschauung and Glaubens party (Weber), parties of external origin, branch based mass parties, cell-based devotee parties (Duverger), parties of democratic or total integration, party of principle (Neumann), amateur and party democracy model (Wright), militants party (Seiler), mass bureaucratic party (Panebianco), programmatic party (Neumann, Wolinetz), fundamentalist parties (Gunther and Diamond); cause advocate party (Pomper).	Catch-all parties (Kirchheimer), professional-electoral parties (Panebianco), stratarchy (Eldersveld), rational-efficient, professional machine model (Wright, Schumpeter, Downs, Pomper), party machine (Seiler), multi-policy party (Downs, Mintzel).	Party-cartel (Kirchheimer), cartel party (Katz and Mair).	Business-firm (Hopkin and Paolucci), franchise organisations (Carty), parties of professional politicians (Beyme), politieke entrepreneurs (Krouwel).

Veel auteurs die de opkomst van de eerste moderne politieke partijen tegen het einde van de negentiende eeuw beschrijven – nog voor de invoering van het algemeen kiesrecht – gebruiken concepten die in de kern verwijzen naar eenzelfde partijtype: een zwak gestructureerde en op een kleine elite geconcentreerde kaderpartij die werd geleid door prominente individuen, georganiseerd in tamelijk onafhankelijk van elkaar opererende lokale afdelingen (*'caucuses'*) met feitelijk een minimale buitenparlementaire partijorganisatie. Alle partijmodellen die naar dit type partij verwijzen, zijn in het eerste cluster opgenomen.

Het tweede cluster bestaat uit alle modellen die neerkomen op een beschrijving van de massapartij. Wolinetz argumenteert dat het model van de *'mass-bureaucratic party'* van de Italiaanse politicoloog A. Panebianco in de kern het equivalent is van Duverger's massapartij en de *'party of mass-integration'* van de Duitse politicoloog F. Neumann.¹² Het constituerende element van de massapartij is de grootschalige buitenparlementaire massamobilisatie met behulp van een uitgebreid netwerk van goed ontwikkelde verwante organisaties en een duidelijk gearticuleerde ideologie die stem geeft aan specifieke sociale groepen die grotendeels politiek zijn buitengesloten.

Het derde type is de catch-all partij. Panebianco's 'professioneel-electorale partij' is eigenlijk slechts een herformulering van het oorspronkelijke catch-all model van de Duits-Amerikaanse politicoloog O. Kirchheimer,¹³ terwijl het 'rationeel-efficiënte' partijmodel van W.E. Wright primair hetzelfde fenomeen beschrijft.¹⁴ Catch-all partijen ontwikkelen zich uit massapartijen die hun partijorganisatie professionaliseren en hun ideologisch profiel afzwakken om buiten hun oorspronkelijke sociale basis een breder electoraal publiek aan te trekken.

Het vierde cluster wordt gevormd door het partijkartel. De formatie van een 'staat-partij-kartel' werd reeds in 1954 beschreven door Kirchheimer, lang voordat de Duitse politicoloog G. Lehmbruch, zijn Nederlandse vakgenoot A. Lijphart en de reeds geïntroduceerde Katz and Mair hun versies van de karteldemocratie presenteerden.¹⁵ In de kern wordt dit type partij gekarakteriseerd door een fusie van de *'party in public office'* met verschillende belangengroepen, die tezamen een politiek kartel vormen dat gericht is op het verwerven en behouden van uitvoerende macht op regeringsniveau. Een kartelpartij is een professionele organisatie die in grote mate afhankelijk is van staatsmiddelen voor haar functioneren en voortbestaan. De partij trekt zich langzaam maar zeker steeds verder terug uit de samenleving en concentreert zich in toenemende mate op de bestuurs- en regeringsfunctie.

Het laatste cluster van partijtypen is van meer recente origine. Verschillende auteurs wijzen op het ontstaan van partijen die lijken op commerciële bedrijven (*'business-firms'*) en die voortkomen uit het

privé-initiatief van een politieke 'entrepreneur'. Deze partijen lijken in hun organisatorische structuur en dagelijks functioneren op een onderneming. Het imago van de partijleider wordt als product, verpakt met populaire issues, 'in de markt gezet' door middel van professionele politieke campagnes op basis van moderne marketingtechnieken.

Als tweede stap in de totstandkoming van een meer cumulatieve theorieontwikkeling op het gebied van het ontstaan en de verandering van politieke partijen zal ik de vijf generieke modellen met elkaar verbinden in de tijd. De belangrijkste reden hiervoor is dat de vijf partijmodellen geen geïsoleerde soorten zijn, maar vaak ontstaan in reactie op de bestaande partijorganisaties. Zoals de politicologen S.M. Lipset and S. Rokkan stelden: de meeste partijorganisaties zijn veel ouder dan het merendeel van het electoraat dat zij vertegenwoordigen.¹⁶ Dit betekent dat onderzoekers in verschillende perioden dezelfde politieke partijen hebben geobserveerd in verschillende stadia van hun ontwikkeling en transformatie. Veel auteurs concluderen dat de bestaande modellen niet langer voldoen om politieke partijen accuraat te beschrijven. De 'nieuwe' modellen die zij ontwikkelen, zijn feitelijk echter logische evoluties van voorgaande modellen. Omdat de meeste modellen voortkomen uit empirische observaties van dezelfde partijen in verschillende perioden, biedt de chronologische verbinding van de modellen een historisch overzicht van partijverandering toegespitst op de belangrijkste karakteristieken, hetgeen culmineert in een algemene theorie van partijtransformatie in de twintigste eeuw.

Massapartijen ontstonden als gevolg van de politieke uitsluiting van grote groepen van de bevolking door de dominante elites en hun kaderpartijen in de protodemocratieën aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Door de invoering van het algemeen kiesrecht werden kaderpartijen gedwongen de organisatorische structuur en electorale strategieën van de massapartijen over te nemen (dit fenomeen wordt wel aangeduid als 'contagion from the left') om de competitie met die partijen aan te kunnen.¹⁷ Kirchheimer's analyse vertrekt vanuit Neumann's concept van de massa-integratiepartij en stelt dat na de succesvolle integratie van grote delen van de bevolking in het politieke proces deze massapartijen langzamerhand in de late jaren vijftig en vroege jaren zestig transformeerden tot catch-all partijen.¹⁸ In het bijzonder de ongekende economische groei en de uitbreiding van de verzorgingsstaat leidden tot substantiële veranderingen in de sociale en economische structuren van Westerse samenlevingen. Om de steun van de nieuwe brede middenklasse te behouden of voor zich te verwerven professionaliseerden de massapartijen hun politieke organisaties, en zwakten zij hun eisen voor sociale en politieke verandering van de

samenleving af in een nadrukkelijke poging om ook kiezers buiten hun traditionele electoraat voor zich te winnen. Omdat het politieke programma en beleid van de catch-all partijen onderling steeds meer inwisselbaar werd en samenwerking tussen vroegere politieke vijanden eerder de norm dan uitzondering, ontstond er langzaam een politiek kartel dat steeds minder toegankelijk wordt voor nieuwe politieke actoren en groepen. Kartelpartijen monopoliseren de staatsmiddelen en creëren een staatsrechtelijke en juridische omgeving die de kartelpartijen bevoordeelt en nieuwe partijen buitensluit. In een reactie op deze monopolisering van de staat door de kartelpartijen zoeken politieke entrepreneurs hun financiële en personele middelen in de private sector, in het bijzonder de commerciële massamedia.

Zoals deze korte chronologie laat zien, zijn de vijf generieke modellen een middel om de transformatie van de politieke partij door de tijd te analyseren. Op vergelijkbare wijze stellen Katz and Mair de ontwikkeling van politieke partijen voor als een dialectisch proces, waarin elk nieuw partijtype een reactie genereert die leidt tot een nieuw partijmodel en die slechts een schakel is in een voortdurende kettingreactie.¹⁹ Katz en Mair onderscheiden verschillende modellen in verschillende perioden op basis van de verhouding tussen de partijen, de civiele samenleving en de staat.²⁰ In een poging tot aanpassing van dit model schildert Von Beyme een ontwikkelingsproces in vier opeenvolgende stadia, waarin de relatie tussen het partijleiderschap en de partijleden aan verandering onderhevig is en ook de stijl van leiderschap en de organisatiestructuur van de partij veranderen.²¹

Partijverandering is een doorlopend evolutionair proces, waarin partijen zich aanpassen aan veranderingen in de sociale, politieke en economische context. Dit is de reden waarom de partijmodellen in sequentie verbonden zijn: politicologen bouwen bestaande partijmodellen uit of herformuleren een reeds bestaand model, omdat zij de oude modellen niet langer toepasbaar achten op hedendaagse politieke partijen.

Een derde stap in de ontwikkeling van een algemene theorie over partijtransformatie is de identificatie van de belangrijkste kenmerken waarmee de verschillende partijmodellen van elkaar kunnen worden onderscheiden. Uit de literatuur komen tien cruciale kenmerken van politieke partijen naar voren die langs vier dimensies kunnen worden geordend: een organisatorische, een electorale en een ideologische dimensie, en de origine van politieke partijen.

3. Dimensies van partijmodellen

Bestaande partijtypologieën en -modellen variëren fundamenteel in hun focus en diepgang, omdat ze veelal zijn ontwikkeld op basis van een beperkt aantal observaties in een specifieke politieke en sociale context. Zoals eerder gesteld benadrukken de meeste modellen vooral *organisatorische* aspecten, zoals de mate van centralisatie of federalisatie²² of de mate van territoriale penetratie of diffusie.²³ Organisatorische vormen als de caucus,²⁴ kiesvereniging, afdeling, cel, militia,²⁵ nucleus²⁶ of kader²⁷ worden eveneens gebruikt om partijtypen te duiden. Auteurs verwijzen ook naar de mate van professionalisering, bureaucratisering, institutionalisering en de rationale efficiëntie van de partijorganisatie,²⁸ of naar hun organisatorische versmelting met de staat.²⁹ Partijmodellen refereren ook vaak aan de belangrijkste partijfuncties, zoals de selectie van parlements kandidaten of representatieve en ‘integratieve’ functies.³⁰ Een voorbeeld hiervan is het onderscheid tussen ‘parties of individual representation’, ‘parties of democratic integration’ en ‘parties of total integration’.³¹

Sommige partijmodellen behelzen ook *sociologische* of *electorale* kenmerken, zoals de representatie van sociale groepen in termen van klasse, religie of etniciteit.³² Partijmodellen als de massapartij, elitepartij en ‘amateurpartijen’³³ worden geclassificeerd op basis van karakteristieken van het ledenbestand; de meest actieve of dominante sociale groep binnen de partij; de mate van activiteit van leden; en de kenmerken van de partijleiders.³⁴ Andere partijmodellen, zoals catch-all partijen of etnische partijen, worden gekarakteriseerd op basis van de reikwijdte van hun electorale appel.³⁵

De derde classificatiemethode is op basis van de *ideologie* van partijen, zoals de ‘*Weltanschauungs*’ of ‘*Glaubens*’-partijen – in de typologie van de Duitse socioloog M. Weber.³⁶ Politicologen verwijzen eveneens vaak naar de ideologische inhoud van partijen: links en rechts, extremistisch, radicaal, fundamentalistisch of gematigd, protestpartijen of populistische partijen. Ook een internationale indeling in partijfamilies met aanduidingen als conservatief, liberaal, christen-democratisch, sociaal-democratisch, socialistisch, communistisch, of ‘groen’ zijn voorbeelden van classificaties op basis van ideologische inhoud.³⁷ Combinaties van ideologische en sociologische kenmerken leidt tot typeringen als ‘radicale massapartijen’ en ‘gematigde cliëntelistische partijen’.³⁸

Ten slotte richt de vierde dimensie zich op de *genese* van politieke partijen, waarvan Duverger’s beroemde onderscheid tussen de interne en externe oorsprong van partijen een belangrijk voorbeeld is. Later hebben auteurs gewezen op het ontstaan van catch-all partijen uit massa-

partijen. Het partijkartel zou op zijn beurt weer zijn voortgekomen uit catch-all partijen die met de staatsinstituties zijn versmolten. *Business-firm* partijen vinden hun oorsprong in het private initiatief van politieke entrepreneurs. De origine geldt als basiscriterium voor de classificatie van verschillende partijtypen, omdat het ontstaan van partijen in verregaande mate de vorm van een partij bepaalt. De daaropvolgende transformatie is padafhankelijk van deze oorspronkelijke fundamenten.³⁹

4. Een multidimensioneel partijmodel

Bestaande partijmodellen zijn vaak te reductionistisch en benadrukken slechts een enkele dimensie. Politieke partijen zijn echter complexe fenomenen met een groot aantal kenmerken die gezamenlijk een 'bounded whole' vormen. Verschillende kenmerken constitueren een ideaaltype waarvan politieke partijen in de werkelijkheid in uiteenlopende mate van zullen afwijken.⁴⁰ Aangezien er geen methode bestaat om te bepalen welke kenmerken en dimensies zouden moeten prevaleeren boven de andere, heb ik voor een veelomvattende brede analyse gekozen die de bestaande variantie van politieke partijen in kaart kan brengen (zie tabel 2 op blz. 148-149). In deze brede analyse integreer ik de dimensie van de genetische origine met de drie andere reeds genoemde dimensies: de electorale, ideologische en organisatorische. Op de electorale dimensie kunnen de vijf generieke partijmodellen onderscheiden worden op basis van het electoraal appèl en de maatschappelijke steun alsmede de sociale origine van de partijelite. De ideologische dimensie bestaat uit de basis voor partijcompetitie en de mate van inter-partijcompetitie. Op de organisatorische dimensie kunnen de vijf generieke typen worden gedifferentieerd op basis van de importantie en status van de ledenorganisatie en de positie van de parlementaire fractie en de status van de partij in publieke ambten. De relatieve machtsbalans tussen deze drie 'faces of a political party' is verschillend in ieder van de vijf generieke partijmodellen. Verder kunnen partijen worden gedifferentieerd op twee andere organisatorische kenmerken: de structuur van de personele en materiële middelen waarover de partij beschikt en het type politieke campagne die partijen voeren. In totaal kunnen de vijf generieke typen dus op tien kenmerken worden onderscheiden. Hieronder zal ik deze kenmerken kort langslopen voor ieder partijtype.

4.1 Elitaire caucuspartijen

De eerste politieke partijen ontstonden in protodemocratische systemen met censuskiesrecht, waar uitsluitend een kleine geprivilegieerde groep

mannen met een zeker bezit of inkomen politiek actief was. Wolinetz beschrijft dit type partij als '*closed caucuses*' van prominente individuen.⁴¹ Deze eerste politieke partijen kenden geen buitenparlementaire partijorganisatie. Ook structurele en geïnstitutionaliseerde coördinatie tussen de leden van de partij ontbrak. Elitepartijen werden gekenmerkt door een kleine groep politici met hun eigen lokale electorale basis en financiële middelen. Deze partijen waren niet veel meer dan losse allianties van gekozen vertegenwoordigers (parlementariërs) en hun kiesverenigingen, waarbij de coördinatie en interne besluitvorming zich aanvankelijk beperkte tot ad hoc overleg over stemgedrag.⁴² Duverger karakteriseerde deze elitepartijen dan ook op basis van hun 'interne, parlementaire origine'.⁴³

Op de electorale dimensie is het meest karakteristieke element de hoge sociale status van de leden, die al een machtige maatschappelijke en politieke positie hadden veroverd voordat zij zich bij een partij aansloten. Voor hun carrière in de politiek en het verwerven van electorale steun gebruikten deze traditionele, lokale notabelen hun persoonlijke contacten en eigen financieel vermogen.⁴⁴ Het doorgaans kleine kader van deze partijen bestond eveneens uit individuen met een hoge sociaal-economische status. Uitgebreide politieke campagnes waren niet nodig, omdat electorale stelsels voornamelijk gebaseerd waren op geografisch beperkte kiesdistricten en het electoraat veelal beperkt bleef tot een gering percentage gefortuneerde mannen. Hierdoor konden kandidaten persoonlijk vrijwel alle kiesgerechtigden bereiken.⁴⁵ De langdurige politieke uitsluiting van met name de lagere sociale strata resulteerde in een dominantie van zeer elitaire liberale en conservatieve partijen in Europa.

Langzame uitbreiding van het kiesrecht veranderde deze elitepartijen in caucuspartijen. De Russische liberaal M. Ostrogorski is de eerste die in zijn gedetailleerde vergelijking van de opbouw van 'caucuses' (rudimentaire buitenparlementaire organisaties) in Britse en Amerikaanse steden het ontstaan van moderne politieke partijen beschrijft.⁴⁶ Met name in de Verenigde Staten, waar het electoraat groter was dan in Europa, zag Ostrogorski lokale partijorganisaties uitgroeien tot 'machines' die uitsluitend gericht waren op het winnen van verkiezingen door middel van een uitgebreid stelsel van patronage en cliëntelisme. Van een meer permanente intermediaire organisatie tussen staat en civiele samenleving is nog geen sprake bij deze eerste partijvormen.⁴⁷

Tabel 2. Overzicht van partijmodellen

	kenmerk	elite-, caucus- of kaderpartij	massapartij
genetische dimensie	<i>Origine</i>	Parlementaire origine	Buitenparlementaire origine
electorale dimensie	<i>Electoraal appèl en sociale steun</i>	Beperkt electoraat uit hogere sociale klassen via persoonlijke contacten	Appèl op specifieke sociale, religieuze of etnische groepen op basis van sociale scheidslijnen als klasse en religie
	<i>Sociale basis en type van elite-rekrutering</i>	Zelfrekrutering, privé-initiatief. Kandidaten uit hogere sociale klassen	Interne rekrutering via partij-scholing gebaseerd op klasse en/of religie op basis van ideologische en organisatorische toewijding
ideologische dimensie	<i>Basis voor partijcompetitie</i>	Traditionele status van individuele kandidaten	Ideologie en representatie van een specifieke sociale groep
	<i>Mate van partijcompetitie</i>	Beperkte competitie op basis van persoonlijke status en bezit	Gepolariseerde en ideologisch gebaseerde competitie (centrifugale competitie)
organisatorische dimensie	<i>Belang van ledenorganisatie ('party on the ground')</i>	Niet-bestaand of minimaal	Ledenorganisatie met vrijwilligers is de kern van de partijorganisatie
	<i>Positie van de buiten-parlementaire partijleiding</i>	Minimaal. Buiten-parlementaire partij staat in dienst van parlementariërs	Symbiose tussen de buiten-parlementaire partijleiding en ledenorganisatie
	<i>Positie van de partijleiding in parlement (en regering)</i>	Kern van de partij organisatie	Ondergeschikt aan de buiten-parlementaire partijleiding
	<i>Middelenstructuur</i>	Persoonlijke middelen en bezit	Contributies van leden, inkomsten uit partijkrant, steun van verwante organisaties
	<i>Aard politieke campagne</i>	Persoonlijke contacten	Arbeidsintensieve massamobilisatie

Tabel 2. Overzicht van partijmodellen (vervolg)

	catch-all partij	kartelpartij	business-firm partij
genetische dimensie	Ontstaat uit massa-partij door versterking van banden met belangengroepen	Fusie van parlementaire fractie met het staats-apparaat (en belangengroepen)	Privé-initiatief van politieke entrepreneurs
electorale dimensie	Appèl op brede middenklasse, buiten een kernelectoraat	‘Reguliere clientèle’ die politieke steun levert in ruil voor gunstige beleidsbeslissingen	‘Electorale markt’ met een hoog niveau van electorale volatiliteit. Kiezers als consument.
	Externe rekrutering uit verschillende belangengroepen	Rekrutering voornamelijk vanuit het staatsapparaat (ambtenaren)	Zelf-rekrutering, privé-initiatief
ideologische dimensie	De kwaliteit van het management van de publieke sector	Behoud van verworven macht door machtsdeling op regeringsniveau	Issues en persoonlijkheden als politiek product
	Centripetale competitie op basis van technische details.	Diffusie van politiek conflict: ‘conflicten’ worden symbolisch. Kunstmatige competitie op basis van issues	Permanente strijd om media aandacht (of controle over media)
organisatorische dimensie	Marginalisatie van de ledenorganisatie en -activiteiten	Leden zijn uitsluitend een rekruterings-‘pool’ voor politiek personeel	Minimaal en irrelevant
	Ondergeschikt aan de partijleiding in parlement en regering	Symbiose tussen parlementaire fractie en partijleiding in regering.	Minimaal en irrelevant
	Concentratie van macht en middelen bij de parlementaire fractie	Concentratie van macht bij de parlementaire leiding en regeringsleden (‘party in public office’)	Hoog niveau van autonomie voor individuele politieke entrepreneurs binnen de partij om zichzelf te ‘promoten’
	Belangengroepen en staatssubsidies	Staatssubsidies	Bedrijfskapitaal en commerciële activiteiten
	Professionele en kapitaalintensieve organisatie	Professionele permanente campagneorganisatie om beleid te verkopen (via staatsorganen)	Ad-hoc gebruik van experts: ‘contracting-out’. Meer gebruik van marketing technieken

Deze caucuspartijen werden volgens Duverger gekenmerkt door een zeer embryonale organisatiestructuur, die uitsluitend gericht was op het rekruteren van kandidaten en het voeren van verkiezingscampagnes.⁴⁸ Op het organisatorische niveau hadden elitepartijen slechts twee lagen: in de districten en in het parlement.⁴⁹ De extraparlamentaire partij bestond uit onderling zwak verbonden lokale organisaties op districtsniveau, die hun eigen middelen genereerden en aanwendden; van centrale sturing of controle was dan ook geen sprake. Katz and Mair stellen dat de elitepartij eigenlijk een agglomeraat was van lokale partijen met als essentie “a small core of individuals with independent and personal access to resources able to place either one of their number or their surrogate in Parliament as their representative”.⁵⁰ Neumann karakteriseerde deze elitepartijen als ‘*parties of individual representation*’, typisch behorend bij een samenleving met beperkte politieke participatie en een exclusief politiek domein.⁵¹

Ten aanzien van de organisatorische elementen argumenteerde Neumann dat hun “membership activity is, for all practical purposes, limited to balloting, and the party organization (if existent at all) is dormant between election periods. Its main function is the selection of representatives, who, once chosen, are possessed of an absolute ‘free mandate’ and are in every respect responsible only to their own consciences”.⁵² Elitepartijen legden weinig of geen nadruk op een meer permanente binding met hun aanhangers en de ideologieën van deze partijen bleven diffuus. De gekozen (parlementaire) vertegenwoordigers bleven hierdoor de kern van de organisatie.⁵³ Eerst onder invloed van de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw worden langzaam maar zeker de buitenparlementaire politieke activiteiten van de partijen belangrijker.

Over het ideologische karakter van de elitepartijen kan men kort zijn: weliswaar hielden verschillende parlementariërs er “widely diverging views” op na wat het nationale belang was,⁵⁴ maar de competitie tussen partijen was beperkt en centripetaal.⁵⁵ Aangezien alle partijen bestonden uit leden uit de hogere sociale strata en alle dezelfde beperkte groep vertegenwoordigden, bestond het politiek conflict vooral uit onenigheid over de mate van unificatie en centralisatie van de staat en het niveau van staatsinterventie in het economisch proces.

4.2 Ideologische massapartijen

Waar politieke machtsvorming voorafging aan de formatie van een elitepartij, is de vorming van massapartijen het spiegelbeeld hiervan. Massapartijen werden juist gevormd om politieke macht te verwerven. Buiten de politieke arena gehouden, organiseerde een groot deel van de

maatschappelijke onderklasse zich in buitenparlementaire politieke massaorganisaties op basis van hun sociale positie of religieuze overtuiging.⁵⁶ Deze partijen zijn door Neumann getypeerd als '*parties of social integration*', aangezien zij buitengesloten groepen integreerden in het politieke systeem.⁵⁷ Omdat zij streefden naar een radicale herverdeling van sociale, economische en politieke macht, verlangden zij een sterk *commitment* van hun leden. Massapartijen worden gekenmerkt door een maatschappelijk diep ingebedde ledenorganisatie, die grote bevolkingsgroepen mobiliseert voor een specifiek politiek project. Volgens Duverger drongen massapartijen in hoge mate tot het leven van de achterban door. Leden waren bijna permanent actief binnen de partij zelf en de vele verwante organisaties, ook in de periodes tussen verkiezingen. Door deze veelvuldige betrokkenheid bij partijactiviteiten en de verspreiding van partijkranten en andere geschriften trachtten massapartijen hun ideologie te verspreiden en burgers aan zich te binden. Deze mobilisatie begon vanuit de samenleving: massapartijen waren allereerst maatschappelijke bewegingen met een duidelijke representatieve functie. Neumann stelt het zo: "Modern parties have steadily enlarged their scope and power within the political community and have consequently changed their own functions and character. In place of a *party of individual representation*, our contemporary society increasingly shows a *party of social integration*... It demands not only permanent dues-paying membership (which may be found to a smaller extent within the loose party of representation too) but, above all, an increasing influence over all the spheres of the individual's daily life."⁵⁸

Deze buitenparlementaire origine was van grote invloed op het organisatorische en ideologische karakter van de partij.⁵⁹ Met name de sociaaldemocratische en christen-democratische partijen behoorden tot deze categorie partijen die wordt gekenmerkt door een min of meer coherente wereldvisie en een stringente interne hiërarchie en partijdiscipline. Om de politiek buitengesloten groepen politiek te organiseren, beschikten de massapartijen over een samenhangende visie op een betere toekomst die op overtuigende wijze werd uitgedragen. Panebianco verwijst ook naar de nadruk op ideologie en op de 'geloven' die een grote rol speelden in massapartijen.⁶⁰ Paradoxaal genoeg integreerden massapartijen hun volgelingen door hen zoveel mogelijk te isoleren in een sociale *niche* die onbereikbaar was voor andere invloeden.⁶¹ Deze afzondering werd bewerkstelligd en gerechtvaardigd met een ideologie die via propaganda in de hoofden van de volgelingen werd gegraveerd gedurende allerlei partijactiviteiten die alle levenssferen bereikten.⁶² Partijorganisaties hielden zich bezig met onderwijs, werk, huisvesting, sport, vrije tijd, bankieren, verzekeringen enzovoorts, zodat alle sociale, economische en culturele werkzaamheden in overeenstemming waren met de ideologie. Tussen de ideo-

logieën van deze massapartijen bestonden aanzienlijke verschillen, hetgeen leidde tot een gepolariseerd publiek domein en een principieel getoonzette, centripetale competitie tussen de partijen.

Deze ideologische verschillen kwamen ook tot uitdrukking in de organisatie van massapartijen, zodat er verschillende typen massapartijen zijn. Duverger onderscheidt twee typen: de '*branch-based mass parties*' en de '*cell-based devotee parties*', waarvan de laatstgenoemde wat betreft de ideologie en organisatie meer totalitair van karakter was.⁶³ Dit onderscheid wordt ook gemaakt door Neumann als hij spreekt over 'the party of social integration' en 'the party of total integration'. Dit laatste partijtype is 'all inclusive' en "demands the citizen's total surrender. It denies not only the relative freedom of choice among the voters and followers but also any possibility of coalition and compromise among parties. It can perceive nothing but total seizure and exercise of power, undisputed acceptance of the party line, and monolithic rule."⁶⁴ De Russische bolsjewiek V.I. Lenin beschreef een dergelijke massapartij als een kleine en coherente partij van professionele en totaal toegewijde revolutionairen, die grote massa's onkritische volgelingen leidde.⁶⁵ Er bestaat ook een religieuze variant van de massapartij volgens Kirchheimer, welke moet worden onderscheiden van de totalitaire en de democratische massapartij.⁶⁶ Zowel de religieuze als de democratische massapartij pogen te appelleren aan een specifieke sociale of religieuze groep en die te mobiliseren om zodoende hun toekomstvisie via regeringsdeelname te verwezenlijken.⁶⁷ Gunther en Diamond stellen dat massapartijen ook kunnen worden aangetroffen in nationalistische en fundamentalistische varianten, die meer 'protohegemonistisch' zijn in hun ideologie en meer tenderen naar de militiavorm van partijorganisatie.⁶⁸

Wat betreft de organisatie worden alle typen massapartijen gekenmerkt door een uitgebreide en gecentraliseerde nationale bureaucratie. De democratische variant van de massapartij wordt gekarakteriseerd door een gekozen en collectief leiderschap, vaak gecombineerd met een statutair machtig nationaal congres bestaande uit afgevaardigden van alle afdelingen die de leden vertegenwoordigen.⁶⁹ Formeel zijn massapartijen democratische organisaties, maar de ideologische rigiditeit en de interne scholing en rekrutering van de elite (door middel van intensieve socialisatie in lokale afdelingen en het interne onderwijssysteem) maken een echte interne competitie onwaarschijnlijk. Over de interne machtsstructuur van dergelijke partijen heeft de Duitse socioloog R. Michels zijn beroemde these van de 'ijzeren wet van de oligarchie' geformuleerd, waarin de tendens naar machtsconcentratie bij een kleine, niet-representatieve elite binnen massaorganisaties wordt benadrukt.⁷⁰ Michels legt eveneens het accent op een 'bureaucratische rationalisering' van de partijorganisatie. Hierbij krijgt de niet-representatieve elite in toenemende mate macht over de

interne communicatiemiddelen, hetgeen resulteert in repressieve en ondemocratische structuren. Partijen werden in toenemende mate een 'methodische organisatie van het electoraat'.⁷¹ Ondanks deze negatieve visie van Michels worden massapartijen veelal gezien als het prototype van een democratische organisatie.⁷²

De machtsbalans tussen de drie 'gezichten' van de partij ('party on the ground', 'party in central office' en the 'party in public office') slaat duidelijk door in het voordeel van de buitenparlementaire nationale partijorganisatie, die de partij als geheel domineert en de parlamentsfractie uitsluitend ziet als de 'uitvoerders' van het centraal vastgestelde politieke programma. Het zwaartepunt en de kern van de partij wordt gevormd door de buitenparlementaire ledenorganisatie, waarin de leden op vrijwillige basis een veelheid van taken uitvoeren en tegelijkertijd de financiële middelen genereren door middel van lidmaatschapsbijdragen. Met name politieke campagnes zijn zeer arbeidsintensief door het directe persoonlijke contact tussen actieve leden en mogelijke kiezers.⁷³ Massapartijen zijn hiërarchisch in hun structuur en alle activiteiten van de lokale afdelingen en de verschillende nevenorganisaties worden gecoördineerd door het landelijke partijbureau.

In tegenstelling tot de elitepartijen, waar de lokale 'caucussen' of kiesverenigingen zich op vrijwillige basis aansluiten bij een nationale organisatie, heeft de landelijke bureaucratie van een massapartij een *top-down* benadering. Vanuit het nationale centrum worden lokale afdelingen of cellen en nevenorganisaties opgericht om de maatschappelijke penetratie van de partij te vergroten. Karakteristiek voor de ontwikkeling van de massapartij is het ontstaan van een buitenparlementaire bureaucratie en ledenorganisatie voordat de 'party in public office' gestalte krijgt. Door deze ontwikkeling via territoriale en functionele penetratie worden de gekozen vertegenwoordigers in de legislatieve en uitvoerende macht aangestuurd en gecontroleerd door de nationale buitenparlementaire partij. Alle vertegenwoordigers worden geacht hetzelfde mandaat te hebben.⁷⁴ De 'party in public office' is simpelweg instrumenteel in de implementatie van de ideologie van de partij.⁷⁵

4.3 Professionele catch-all partijen

Massapartijen waren dus niet de democratische *bottom-up* organisatie zoals vaak wordt voorgesteld in de literatuur. Michels toonde zoals vermeld al aan dat politieke massaorganisaties intern weinig democratie kenden. Hieruit blijkt al dat het pluralistische ideaal van representatie door massapartijen niet altijd opgaat. Onder invloed van de ongeken- de economische groei en de uitbreiding van de welvaartsstaat na de Tweede Wereldoorlog vervlakten de scherpe klassentegenstellingen en

confessionele scheidslijnen, met name door het actieve ingrijpen in het economisch proces door christen-democratische en sociaal-democratische partijen die het naoorlogse partijlandschap in Europa domineren. Als gevolg van deze sociale veranderingen ontstaat er volgens Kirchheimer een nieuw type partij: de catch-all volkspartij.⁷⁶ Kirchheimer kenschetst de transformatie van massapartij tot catch-all partij met de volgende ontwikkelingen:

- a) een drastische reductie van het ideologische karakter van de partij;
- b) een versterkte positie van politieke leiders, die eerder worden beoordeeld op hun betekenis voor het totale politieke en sociale systeem dan op de mate waarin zij de specifieke doelen van de partij bevorderen;
- c) een zwakker wordende positie van gewone partijleden;
- d) een verminderde nadruk op specifieke sociale of confessionele kiezersgroepen: catch-all partijen trachten kiezers te winnen uit alle bevolkingsgroepen;
- e) een verminderde loyaliteit van leden en kiezers, die partijen dwingt samen te werken met een groot aantal belangengroeperingen om zich op deze manier van permanente electorale steun te verzekeren.

Kortom: de oude, sterk ideologisch geladen doelstelling van representatie van bepaalde sociale groepen wordt gematigd, met als oogmerk de gunst van zoveel mogelijk kiezers te winnen. De catch-all partijen gaan zich meer richten op een breder deel van de bevolking en verbreken de binding met hun traditionele achterban.

Over de ideologie van catch-all partijen stelt Kirchheimer dat zij identieke beleidsposities in het midden van het politieke spectrum zouden innemen en dezelfde issues zouden benadrukken.⁷⁷ Deze centripetale politieke competitie maakt het voor partijen mogelijk een klasse-overstijgend appèl te doen.⁷⁸ De oude ideologie wordt als overvloedige bagage beschouwd. Het programma van deze partijen wordt niet langer gebaseerd op een specifieke ideologie of op de noden van een sociale groep. Hierdoor worden partijprogramma's alsmaar minder samenhangend en visionair.⁷⁹ Regeringswisselingen betekenen niet langer een wijziging van beleid, omdat de programmatische verschillen tussen partijen nagenoeg zijn verdwenen. Hierdoor kunnen alle grote partijen probleemloos deelnemen aan een regering en is er niet langer sprake van daadwerkelijke oppositie. Omdat identieke programma's worden opgesteld, zullen catch-all partijen competitie voeren op basis van de kenmerken van hun leiders. Deze focus op kandidaten bij verkiezingscampagnes en op gepersonaliseerd leiderschap zijn ook de belangrijkste kenmerken van de electoraal-professionele partijen van Panebianco.⁸⁰

Ook op een andere manier betekent de verandering van massapartijen in catch-all partijen de ondergang van 'fundamentele oppositie'. Volgens

Kirchheimer worden politieke partijen en de staat in toenemende mate afhankelijk van elkaar. De staat legitimeert zijn acties door middel van de politieke partijen in het parlement, terwijl deze partijen afhankelijker worden van de staat voor hun (financiële) middelen. De catch-all partij leidt dan ook tot vervaging van de democratische machtenscheiding. De wetgevende, uitvoerende en ook rechterlijke macht vormen tezamen een kartel, in plaats van een wederzijds controlemechanisme. Politieke partijen trekken zich verder terug uit de samenleving en machthebbers misbruiken de wetgeving voor hun eigen politieke doeleinden.⁸¹ De consequentie van deze ontwikkeling is dat burgers een zeer beperkte en passieve rol hebben in de politiek en hun partijkeuze meer en meer laten afhangen van het charisma van partijleiders. Deze leiders worden meer bepalend voor het electorale succes van de partij. Dit hangt samen met de veranderende functie van politieke partijen. Catch-all partijen integreren niet langer nieuwe groepen in de politieke samenleving en articuleren niet langer de belangen van deze groepen. In plaats daarvan is de rekrutering van politieke kandidaten verreweg de belangrijkste functie van een moderne catch-all partij geworden. Kirchheimer vond dit een zorgwekkende ontwikkeling, omdat hij er van overtuigd was dat een regime alleen legitiem kan zijn wanneer de sociale structuur in de politieke arena wordt gerepresenteerd.

In de Verenigde Staten wezen politicologen als S.J. Eldersveld en J.A. Schlesinger ook al op het bestaan van partijorganisaties die meer gericht waren op het rekruteren van kandidaten en het winnen van verkiezingen dan op de representatie van sociale groepen.⁸² Deze duidelijk kandidaat-georiënteerde en professionele electorale machines zijn steeds minder consistent in hun beleidsopvattingen en politiek steeds opportunistischer. Eldersveld schetst een beeld van lokale afdelingen die vrij autonoom opereren ten opzichte van de nationale partijorganisatie wat betreft het selecteren van lokale kandidaten en het vaststellen van lokale verkiezingsprogramma's. De verschillende autonome niveaus bestaan naast elkaar, waarbij de landelijke partijorganisatie slechts een minimum aan controle op het lokale niveau kan uitoefenen. Op centraal niveau kennen deze partijen nauwelijks permanente ledenorganisaties en activiteiten. De nationale partij heeft op haar beurt eveneens een hoge mate van autonomie ten opzichte van de lokale afdelingen en vertegenwoordigers. Eldersveld typeert deze partijen als een '*stratarchie*' – een uitgespreide, meerlagige organisatievorm met een hoge mate van autonomie voor iedere laag. Deze partijen hebben een 'poreus' karakter: iedereen die voor deze partijen wil werken, doneren, hun stem wil geven of zich kandidaat wil stellen is welkom. Schlesinger beschrijft politieke partijen als louter een kern die als enige taak heeft om kandidaten te rekruteren.⁸³ Alle partijactiviteiten zijn gericht op de

verkiezingscampagne van een individuele kandidaat. Verschillende kernen binnen een partij kunnen zelfs met elkaar concurreren om personele en financiële middelen en stemmen.

Op het gebied van de organisatie is de transformatie van massapartijen tot catch-all partijen ook te zien in de interne machtsverhoudingen. De ledenorganisaties raken in verval en de macht wordt meer en meer geconcentreerd bij het leiderschap, terwijl partijleden nog slechts reliëkwieën zijn.⁸⁴ Zij worden door de partijleiding als hinderlijk ervaren bij de steeds minder ideologisch geïnspireerde machtsvorming. Binnen politieke partijen zien we een paradoxale ontwikkeling op het gebied van de interne machtsverhoudingen en besluitvorming. De partijleiding tracht het actieve en goed geïnformeerde partijkader te omzeilen door over de inhoud van verkiezingsprogramma's en de selectie van kandidaten rechtstreekse ledenraadplegingen te houden.⁸⁵ Partijleiders trachten partijpolitiek volledig te elimineren en te vervangen door 'governance' – door bestuur –, hetgeen resulteert in een gedepolitiseerde democratie. Daar komt bij dat de invoering van plebiscitaire technieken en de decentralisering van macht wel democratisch oogt, maar nog ruime mogelijkheden laat voor centrale regie door de partijleiding. Door de tegenstander af te schilderen als 'partijdig' en de eigen positie als rationeel, gematigd en neutraal; door het controleren van de informatiestromen; en door middel van propaganda tracht het leiderschap de steun te verwerven van het overgrote deel van minder actieve (en minder geïnformeerde) leden. Leden wordt uitsluitend gevraagd ja of nee te zeggen tegen een pakket maatregelen; er is geen uitgebreide publieke discussie over de voor- en nadelen van verschillende beleidsopties. Partijcongressen zijn daarom in afnemende mate besluitvormende organen waarop discussies worden gevoerd over het toekomstig beleid, maar verworden vaak tot 'media-events' waarop aan de buitenwereld kan worden getoond dat de partij 'regierungsfähig' is. Door de marginalisatie van de interne en publieke discussie en de terugloop van het ledenaantal verliezen politieke partijen hun tentakels in de samenleving. Partijen worden in toenemende mate gekenmerkt door een gebrek aan inhoudelijke profilering en voeren vooral strijd over de vraag wie de beste bestuurders kan leveren.

Deze politieke professionalisering, waarin experts en managers langzamerhand de taken overnemen van vrijwilligers en bureaucraten, wordt ook beschreven in Panebianco's model van de electoraal-professionele partij.⁸⁶ In plaats van het publieke debat te stimuleren, ontwikkelen politieke partijen een communicatiestrategie waarin steeds vaker gebruik wordt gemaakt van woordvoerders, media-consultants en reclamebureaus, die politieke informatie op een zelfde manier vormgeven als de verkoop van een commercieel product. Daarnaast wordt ook steeds

vaker gebruik gemaakt van zogeheten ‘focusgroepen’. Partijen ontwikkelen en verdedigen niet langer hun visie op de samenleving in een publiek debat tegenover andersdenkenden, maar gebruiken nu zorgvuldig geselecteerde personen die naar hun mening wordt gevraagd. Deze ‘metingen’ dienen vervolgens als basis voor de uit te dragen politieke boodschap.⁸⁷ Alhoewel het onwaarschijnlijk is dat de oude politieke partijen hun traditionele ideologie en sociale profiel in hun geheel zullen kwijtraken, is het wel duidelijk dat politieke partijen de onderlinge verschillen steeds minder benadrukken, waardoor de belangrijkste politieke tegenstellingen ‘verdampen’ en de onderlinge partijcompetitie zich vernauwt tot specifieke (technische) issues en strijd tussen persoonlijkheden die op een professionele manier aan de kiezer worden gepresenteerd.

4.4 De partijdige staat: een kartel van sociaal ontwortelde partijen

Deze afname van de partijcompetitie kan uiteindelijk uitmonden in een partijkartel.⁸⁸ Al in zijn catch-all these stelde Kirchheimer dat sommige politieke partijen, kapitaalkrachtige private bedrijven en belangengroepen zo nauw gaan samenwerken dat zij een ‘machtskartel’ vormen en dat fundamentele politieke oppositie tot het verleden gaat behoren.⁸⁹ Dit betekent dus niet uitsluitend ‘het einde van de ideologie’, maar ook ‘het einde van de oppositie’.⁹⁰ Dit concept van een partijkartel is verder uitgewerkt door Katz en Mair. Dit tweetal definieert een partijkartel als “colluding parties (that) become agents of the state and employ the resources of the state (the party state) to ensure their own collective survival”.⁹¹ In dit partijmodel staat de verhouding tussen staat en samenleving centraal: in de ontwikkeling tot kartelpartijen versmelten partijorganisaties met staatsinstituties in een wederzijds proces waarbij aan de ene kant partijen steeds meer middelen aan de staat onttrekken en de staatsinstituties ‘koloniseren’, terwijl aan de andere kant de staat in toenemende mate partijorganisaties en hun gedrag wettelijk reguleert.⁹² Deze versmelting van staat en partijen betekent een radicale omkering van de logica van de partijdemocratie: kartelpartijen representeren niet langer bevolkingsgroepen in de staat, maar zij vertegenwoordigen de staat tegenover de samenleving. De staat wordt partijdig en burgers kunnen niet langer het onderscheid maken tussen het optreden van hun politieke vertegenwoordigers en het handelen van de staat.⁹³ Het kartel is dus een systeemkenmerk geworden, omdat alle relevante politieke partijen een identieke strategie volgen. Volgens Katz en Mair voeren kartelpartijen geen echte strijd meer met elkaar, maar trekken zij zich collectief terug in het bastion van de staatsmacht. Men bedient een vaste electorale clientèle door middel van een uitgebreid systeem van patro-

nage en nepotisme. Kartelpartijen handhaven een beperkt niveau van partijcompetitie door middel van informele overeenkomsten, zodat de organisatorische overleving van alle betrokken partijen kan worden gewaarborgd.⁹⁴ Ongebruikelijke patronen van machtsdeling en coalitievorming en de opname van bijna alle grote partijen in regeringen duiden op een vermindering van politieke competitie. In een democratische rechtstaat kunnen nieuwe politieke partijen natuurlijk niet verboden worden, maar de kartelpartijen spannen samen tegen de nieuwkomers door zichzelf een disproportioneel deel van de staatssteun toe te kennen en nieuwe partijen buiten de uitvoerende macht te houden totdat ze zich 'aanpassen' aan het systeem.⁹⁵

Op organisatorisch terrein is de metamorfose van catch-all partijen tot kartelpartijen waar te nemen in de totstandkoming van een bepaalde institutionele context. Partijen kunnen zich hierdoor steeds verder terugtrekken uit de samenleving en steeds meer gebruik maken van door de staat gefinancierde en gereguleerde communicatiekanalen met de bevolking. Lange perioden van regeringsdeelname veranderen de interne structuur van partijen in het voordeel van de 'party in public office'.⁹⁶ De accumulatie van middelen op het niveau van de parlementaire fractie en de partijleiders in de uitvoerende macht betekent dat deze steeds minder afhankelijk zijn van de ledenorganisatie. Daarnaast leidt de toenevende professionalisering tot verdere machtsaccumulatie en dominantie van de partijleiders die zich binnen de staatsinstituties bevinden.⁹⁷ Kartelpartijen zijn voornamelijk aangewezen op staatssubsidies en gebruiken deze middelen om een professionele (niet-democratische) organisatie op te bouwen. De organisatie van de kartelpartij gaat steeds meer lijken op het 'stratarchische' model waarbij de autonomie van de verschillende partijgremia toeneemt.⁹⁸ Niet de buitenparlementaire ledenorganisatie profiteert van deze nieuwe rijkdom, maar een groot aantal consultants, experts en *pollsters* die nauw verbonden zijn met de partijtop in het parlement en de regering.

Op het electorale niveau trachten kartelpartijen een nog breder publiek aan te boren, zo meent Wolinetz: "in contrast to more entrepreneurially oriented catch-all parties, cartel parties appeal to an even broader or more diffuse electorate, engage primarily in capital-intensive campaigns, emphasise their managerial skills and efficiency, are loosely organised, and remote from their members. Even more important, rather than competing in order to win and bidding for support wherever it can be found, cartel parties are content to ensure their access to the state by sharing powers with others".⁹⁹

De ontwikkeling van het partijkartel is op het ideologische vlak zichtbaar door de toenemende nadruk op de managementkwaliteiten van bestuurders (in plaats van ideologische verschillen tussen politici).

Partijen voeren de onderlinge competitie op basis van de vermeende bestuurskwaliteiten van partijleiders. Katz en Mair stellen dat kartelpartijen convergeren op de links-rechts dimensie en slechts een zeer beperkt niveau van beleidsinnovatie toestaan.¹⁰⁰ De Duitse politicoloog H.J. Puhle wijst op andere effecten van deze structurele verstrengeling van staatsinstituten en politieke partijen.¹⁰¹ Politiek verwordt tot ‘het managen van de staat’ door een professionele politieke klasse, die niet langer als intermediair of representant van bevolkingsgroepen kan optreden. De personele belangenverstrengeling binnen deze elite leidt tot patronage, cliëntelisme en corruptie, omdat de loyaliteit van kiezers niet langer is gebaseerd op een ideologie of programma, maar op het feit dat specifieke belangengroepen beleidsafspraken afdwingen in ruil voor politieke, electorale en financiële steun. De staat en de politieke partijen raken steeds verder met elkaar verweven – zowel in persoonlijke zin als in organisatorisch opzicht – en de binding met de samenleving vernauwt zich tot de samenwerking met kapitaalkrachtige belangengroepen en bedrijven. Deze symbiose tussen publieke en private belangen en de verregaande samenspanning van politieke partijen onderling heeft tot gevolg dat nieuwe partijen een ‘antisysteem’- en ‘antikartel’-strategie ontwikkelen om het kartel op te blazen.¹⁰² Collusie van de traditionele partijen is dus een directe aanleiding voor het ontstaan van (rechtse) neopopulistische antisysteem-partijen, die vaak een ideologische mengeling laten zien van weerzin tegen het functioneren van de traditionele partijpolitiek en de representatieve democratie enerzijds en een afkeer van de dominante moraal van de (links-liberale) politieke en culturele elite anderzijds.

4.5 ‘Politics Incorporated’: business-firm partijen

De monopolisering van de staat door de politieke partijen creëert een context waarin een nieuw soort politieke elite naar voren treedt: de politieke entrepreneurs. Deze entrepreneurs stellen zich niet op als een vertegenwoordiger van een specifieke groep of van bepaalde belangen, maar als een goed bestuurder, een manager van de publieke sfeer. Zij zullen hun best doen om de politieke steun te krijgen van brede lagen van de bevolking, en legitimeren hun optreden aan de hand van de kwaliteit van het overheidsbeleid.¹⁰³

Terwijl in de Verenigde Staten deze tendens naar een meer personalistische en kandidaatgerichte politiek al veel langer zichtbaar is, zien we nu in Europa ook vaker kandidaten opkomen buiten de traditionele partijorganisaties om of zelfs geheel zonder partijorganisatie.¹⁰⁴ In Europa kunnen deze kandidaten en hun politieke organisaties worden gekenmerkt als ‘business-firm’ partijen. In feite zijn er twee typen

business-firm partijen: de een is gebaseerd op een reeds bestaande commerciële onderneming waarvan de structuren worden ingezet voor een politiek project, terwijl bij het tweede type een nieuwe en zelfstandige organisatie wordt opgezet om politieke macht te veroveren. De politologen J. Hopkin and C. Paolucci beschrijven Forza Italia van de Italiaanse premier S. Berlusconi als een voorbeeld van het eerste type: “In Forza Italia the distinctions between analogy and reality are blurred: the ‘political entrepreneur’ in question is in fact a businessman, and the organisation of the party is largely conditioned by the prior existence of a business firm”.¹⁰⁵ De Lijst Pim Fortuyn kan worden gezien als een voorbeeld van het tweede type business-firm partij. Berlusconi in Italië en president V. Poetin in Rusland hebben laten zien dat in een situatie waarin het partijstelsel in ontbinding is of zich nog in een rudimentair stadium bevindt, het mogelijk is om in een paar maanden een nieuwe, professionele organisatie te ontwikkelen waarmee regeringsmacht kan worden veroverd. Alles wat benodigd is, is een flinke som geld en – nog belangrijker – een vrijwel ongelimiteerde toegang tot de massamedia. Op de organisatorische dimensie kenmerkt een business-firm partij zich door het genereren van middelen via de private sector, omdat kartelpartijen de staatsmiddelen monopoliseren. De buitenparlementaire partijorganisatie stelt praktisch weinig voor en zal ook nauwelijks tot ontwikkeling komen. Wel worden aanhangers gemobiliseerd om het partijleiderschap toe te juichen op nationale congressen. In de woorden van Hopkin and Paolucci: business-firm partijen hebben uitsluitend “a lightweight organisation with the sole basic function of mobilising short-term support at election time”. “Party bureaucracies are kept to a bare minimum, with technical tasks often ‘contracted out’ to external experts with no ties to the party.” Dit is de organisatorische kern van de business-firm partij: vele partijactiviteiten worden uitgevoerd door externe instanties en op een commerciële basis. De enige ‘werknemers’ met een enigszins vaste dienstbetrekking zijn de vertegenwoordigers van de partij in de wetgevende en uitvoerende macht. “Grassroots membership is also limited, with a high proportion of party members being officeholders who see the party as a vehicle for acquiring political positions, rather than an end in itself.”¹⁰⁶

Net als bij catch-all partijen is er bij de business-firm partijen een onduidelijke en flexibele ideologische oriëntatie. De politieke entrepreneurs werken in deze partijen steeds meer ‘vraaggericht’, zonder een vooraf ontwikkelde ideologie. Beleidsposities worden ontworpen op basis van moderne marketing- en surveytechnieken, aan de hand waarvan de meest populaire voorstellen worden gedestilleerd. Deze worden daarna in goed ‘verkoopbare’ slogans gegoten, die grote groepen van het alsmaar vluchtiger electoraat aanspreken. De partijorgansatie noch de ideo-

logie zijn doelen op zich: “instead of being a voluntary organisation with essentially social objectives, it becomes a kind of ‘business firm’, in which the public goods produced are incidental to the real objectives of those leading it; in Olson’s terminology, policy is a ‘byproduct’”.¹⁰⁷ Het ‘beleidsproduct’ moet verpakt worden in de meest attractieve verpakking in de vorm van populaire kandidaten – vaak de partijleider zelf – zodat de marketing kan worden beperkt tot het ‘verkopen’ van één persoon. Dit verklaart waarom business-firm partijen zich vooral oriënteren op *free publicity* of zelfs het directe bezit of de controle van commerciële massamedia. Het is geen verrassing dat diegenen die het best geëquipeerd zijn voor deze ‘gemediatiseerde’ politieke arena individuen zijn uit de amusementssector. Televisie- en filmsterren zullen daarom ook te vinden zijn op de kandidatenlijsten van business-firm parties. Deze extreme focus op individuele personen leidt tot een ingebouwde zwakte van business-firm partijen (met het verdwijnen van de leider raakt ook de partij buiten beeld) en tot een hoge mate van centralisatie van macht bij de partijleider. Er is geen sprake van interne competitie tussen partijleiders; er zijn geen ideologie of duidelijke uitgangspunten waarover interne strijd kan plaatsvinden; er is geen partijorganisatie waarin nieuwe leiders ervaring kunnen opdoen en hun machtsbasis kunnen opbouwen. Het democratisch proces raakt verengd tot een electoraal proces waarin de burger vooral toeschouwer en consument is in plaats van een actieve participant.

5. Een rudimentaire theorie van partijtransformatie

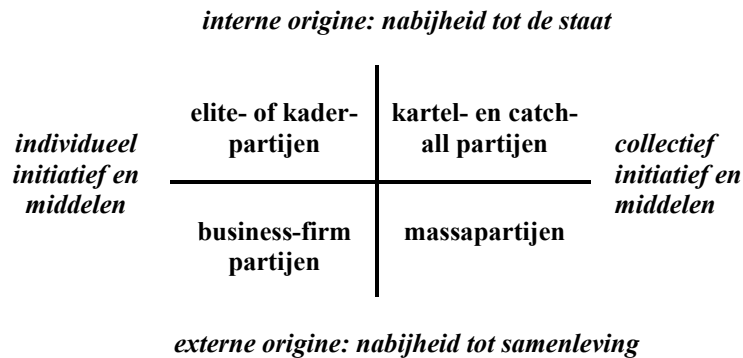
Achter elkaar gezet zijn de vijf generieke partijmodellen het begin van een alomvattende theorie over partijverandering op basis van tien essentiële elementen op vier dimensies (zie tabel 2). Wanneer we deze complexiteit van partijverandering proberen te reduceren, kunnen de vijf generieke partijtypen worden afgezet tegen de vier dimensies zoals weergegeven in de figuren hieronder.

5.1 Veranderingen in de genese van politieke partijen

Het meest basale onderscheid tussen de vijf generieke partijtypen is hun genetische oorsprong. Deze modellen laten twee assen zien waarlangs de partijorigine kan worden gepositioneerd: ten eerste de nabijheid tot de staat versus de ontwikkeling vanuit de civiele samenleving, en ten tweede de actor die de partijvorming initieert. Op deze tweede as zijn de polen een individueel initiatief van een politieke entrepreneur die privaat kapitaal gebruikt versus een collectief initiatief met behulp van publieke staatsmiddelen (zie figuur 1).

Elite- of kaderpartijen vinden hun oorsprong in het initiatief van individuele parlementaire vertegenwoordigers die reeds machtige posities binnen de staat bezetten, maar wel privaat kapitaal gebruiken voor hun politieke activiteiten. De massapartij ontstaat uit een collectief initiatief vanuit de civiele samenleving om politiek buitengesloten groepen te mobiliseren die nog geen toegang hebben tot de middelen van de staat.

Figuur 1. Origine van politieke partijen

Succesvolle massapartijen die erin slaagden hun achterban in het politieke systeem op te nemen, kregen toegang tot de staat. Hierdoor veranderden zij langzaam in catch-all partijen en werd hun verankering in de samenleving steeds zwakker. De extraparlamentaire ledenorganisaties die de massa's mobiliseren verdwijnen langzamerhand. De catch-all partijen komen steeds dichterbij de staat te staan en steeds verder van de samenleving. De parlementaire top van de partij raakt steeds meer verknoopt met de staatsinstituties en het verdwijnen van ideologische en programmatische verschillen tussen partijen maakt het mogelijk om lange perioden deel uit te maken van de regering. De verschillende partijen versmelten met de staatsinstellingen tot een groot kartel, dat voornamelijk staatsmiddelen gebruikt voor zijn activiteiten. Als een reactie op deze kolonisatie van de staat en monopolisering van de staatsmiddelen komen nieuwe politieke actoren voort uit private initiatieven van politieke entrepreneurs, die gebruik maken van private en commerciële personele en financiële middelen.

5.2 De transformatie van het electoraal appèl van partijen

Wat betreft het electoraal appèl laten de vijf generieke partijmodellen een negatief verband zien tussen de sociale heterogeniteit van het electoraat van een partij enerzijds en de sterkte van de partijbinding

anderzijds. Partijen met een breed electoraal appèl zullen slechts een zwakke band met hun kiezers kunnen bewerkstelligen, terwijl partijen met een smalle sociale basis een veel sterkere binding met hun electoraat kunnen aangaan. Op deze electorale dimensie blijkt verder dat de vijf generieke partijmodellen ook naar het karakter van de elite-rekrutering verwijzen. De ene partij kan opteren voor een open systeem van elite-rekrutering, terwijl de andere moeilijk toegankelijk is voor diegenen die interesse hebben in een politieke carrière. Deze typering is schematisch weergegeven in figuur 2.

Figuur 2. De electorale dimensie van partijmodellen

<i>open en inclusieve patronen van elite-rekrutering</i>			
<i>smal electoraal appèl met sterke partijbinding</i>	massapartijen	catch-all partijen en entrepreneurs	<i>breed electoraal appèl met zwakke partijbinding</i>
	elitepartijen	kartelpartijen	
<i>gesloten en exclusieve patronen van elite-rekrutering</i>			

Elitepartijen hadden een zeer beperkt electoraal appèl, omdat het kiesrecht was voorbehouden aan de hogere sociale klassen. Met de uitbreiding van het kiesrecht moesten elitepartijen hun electoraal appèl verbreden om de concurrentie aan te gaan met de breder mobiliserende massapartijen. Ook de politiek-actieven werden binnen de elitepartijen gerekruteerd uit de smalle sociale niche van de hogere klassen. Terwijl de massapartijen zich electoraal richtten op hun kernelectoraat – een specifieke sociale of religieuze groep – was hun elite-rekrutering meer open en breder dan de elitepartij en reikte tot de midden- en onderklasse van de samenleving. Catch-all partijen doen daarbij een breed electoraal appèl over de grenzen van afgebakende sociale groepen heen. Zij pogen de hele breedte van het sociale spectrum te bereiken met een minder ideologisch geprononceerd programma en met kandidaten uit alle lagen van de bevolking. Eenzelfde brede mobilisatie van kiezers en elite-rekrutering is terug te vinden bij politieke entrepreneurs. Ook bij hen is iedereen welkom die onder het label van de partij actief wil worden. De kartelpartij daarentegen heeft een meer gesloten structuur van elite-rekrutering, waarbij men binnen het kartel van belangengroepen en

ambtenaren blijft om het kartel en de macht in stand te houden. Kartelpartijen pogen zelfs langs juridische weg – zoals wetgeving op het gebied van politieke partijen – formele en financiële horden op te werpen voor politici die buiten het kartel om een politieke carrière ambiëren.

5.3 Vervagende ideologieën en verschillende typen partijcompetitie

Op de ideologische dimensie variëren de vijf generieke partijtypen van zeer ideologische, gepolariseerde tot zeer gematigde, pragmatische competitie. Partijen concurreren met elkaar aan de hand van een coherent principieel politiek programma (zoals de massapartijen) of meer op basis van flexibele en strategische beleidsposities. De tweede as van de ideologische dimensie van partijverandering onderscheidt partijen die georiënteerd zijn op de representatie van bepaalde belangen van partijen die zich meer richten op de verovering van regeringsmacht op basis van de belofte van ‘good governance’ door competente managers van de staat. Figuur 3 zet deze verschillende strategieën in schema.

Figuur 3. De ideologische dimensie van partijmodellen

		<i>strategische beleidsflexibiliteit</i>		
<i>‘vote-seeking’ strategie door representatie van belangen</i>	pragmatische catch-all strategie	elite- en karteltype, business-firm		<i>‘office-seeking’ strategie door nadruk op management- kwaliteiten</i>
	principeel- ideologische massapartijen	programma- tische massapartijen		
		<i>ideologisch fundamentalisme</i>		

Elitepartijen voeren competitie op basis van de traditionele status van hun kandidaten, zonder al te veel nadruk op ideologische verschillen. Op dezelfde wijze minimaliseren kartelpartijen hun ideologische en programmatische verschillen om als pragmatische en programmatisch flexibele partijen brede regeringscoalities te kunnen bouwen. Elite- en kaderpartijen zijn beide voornamelijk gericht op het verwerven van de uitvoerende macht, ongeacht het beleid dat zal worden geïmplementeerd. Zij presenteren zichzelf als de ‘natuurlijke’ bestuurders en managers van de staat. Massapartijen daarentegen zijn gericht op het ver-

tegenwoordigen van de belangen van specifieke sociale groepen en leggen dan ook principieel de nadruk op de uitvoering van een ideologisch geprofileerd politiek program. Na hun relatieve succes richten de massapartijen zich steeds minder op de specifieke representatie van sociale groepen en steeds meer op het verwerven van de uitvoerende macht. Met behoud van een zekere programmatische identiteit voeren zij strijd voor het veroveren van regeringsmacht. Sommige massapartijen verloren hun coherente ideologische houding en veranderden in ideologisch meer flexibele en pragmatische catch-all partijen.

Aan de rechterkant van figuur 3 wordt partijcompetitie gevoerd op basis van de managementkwaliteiten van het politieke leiderschap van partijen. Meer recente partijmodellen, zoals het business-firm model, lijken er op te wijzen dat het verwerven van regeringsmacht nu de belangrijkste drijfveer is van het moderne politieke ondernemerschap. Competitie vindt plaats op basis van steeds wisselende populaire issues in plaats van een coherent politiek programma en met aantrekkelijke kandidaten.

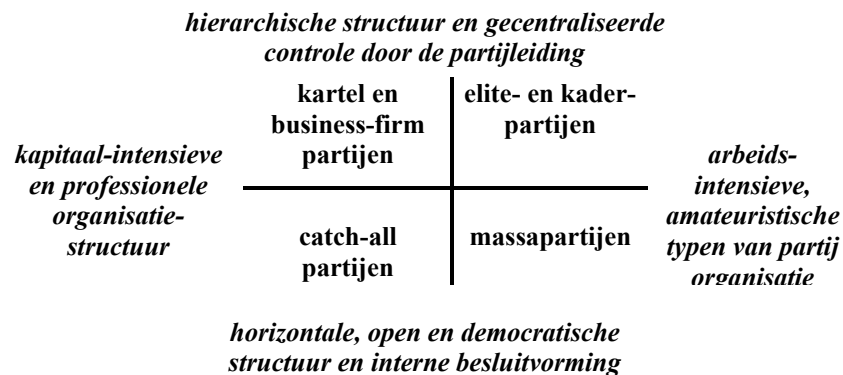
5.4 Veranderende machtsstructuren in de organisatie van politieke partijen

Omdat de meeste partijmodellen grote nadruk leggen op de organisatorische dimensie, zien we op dit punt de meest complexe structuur opduiken uit de vijf generieke partijtypen. In de kern komt het neer op het verschil tussen meer gecentraliseerde en hiërarchische structuren en besluitvormingswijzen waarbij de partijleiding de volledige controle behoudt, versus meer open, horizontale en democratische interne structuren en besluitvormingsprocessen binnen politieke partijen. Daarnaast benadrukken de vijf generieke partijmodellen het verschil tussen meer professionele en kapitaalintensieve partijorganisaties versus meer amateuristische en arbeidsintensieve organisaties waarin leden vrijwilligerswerk doen voor de partij. Deze aspecten zijn grafisch weergegeven in figuur 4.

In de afgelopen eeuw zijn politieke partijen getransformeerd van amateuristische en non-permanente elitepartijen naar meer uitgebreide en bureaucratische buitenparlementaire organisaties zoals de massapartij. De uitgebreide organisatie van de massapartij werd gedragen door de vrijwillige inzet van partijleden, die vele partijtaken op zich namen. De transformatie in de catch-all en de kartelpartij wordt gekenmerkt door een proces van professionalisering en kapitaalintensivering van partijactiviteiten. De ledenorganisatie wordt langzamerhand overbodig en heeft vooral nog bestaansrecht als wervingsreservoir voor politiek talent. Met het ontstaan van de massapartij verschuift intern de macht

allereerst in de richting van het buitenparlementaire leiderschap. Maar de langdurige deelname aan de regering betekent dat massapartijen gaan lijken op elitepartijen, waarbij de parlementaire fractie de kern van de organisatie vormt. Langzamerhand verschuift de macht steeds verder naar de vertegenwoordigers van politieke partijen die in de wetgevende en uitvoerende organen benoemd zijn. Daardoor kunnen zij steeds meer beslag leggen op staatsmiddelen bij de door henzelf gecontroleerde ‘party in public office’. Bij de vorming van het partijkartel en het ontstaan van business-firm partijen zien we dat steeds meer kapitaal en expertise geconcentreerd worden rondom het partijleiderschap. Het verschil tussen kartel- en business-firm partijen is dat deze laatsten met name hun middelen genereren uit de private sector, terwijl het partijkartel zwaar leunt op staatsmiddelen.

Figuur 4. De organisatorische dimensie van partijmodellen

Bij elitepartijen was het voornamelijk de persoonlijke rijkdom die politiek te gelde werd gemaakt, hetgeen parlementariërs een hoge mate van autonomie gaf. De komst van de massapartij betekende een zekere mate van democratisering van politieke partijen, omdat grote groepen vrijwilligers gezamenlijk het personele en financiële kapitaal moesten opbrengen voor de partijactiviteiten. Catch-all partijen waren in staat de besluitvorming te centraliseren, omdat zij hun inkomsten verkregen van een klein aantal machtige belangengroepen en – in hun transformatie naar kartelpartijen – ook van de staat. Door de toename van de inkomsten konden catch-all en kartelpartijen zichzelf vergaand professionaliseren. Politieke entrepreneurs in business-firm partijen lijken weer op de oude elitepartijen in hun inkomstenstructuur, want opnieuw wordt privaat kapitaal aangewend voor een politiek project. Het is echter niet altijd privé-kapitaal maar vooral gelden uit commerciële bedrijven en media-agglomeraten, die soms de campagnes van kandidaten sponsoren.

Deze politieke campagnes zijn veranderd van lokale spreekbeurten van kandidaten van elitepartijen in meer massale en arbeidsintensieve mobilisatie door de vrijwilligers van de massapartij. De ontwikkeling van de catch-all en kartelpartijen met meer kapitaalintensieve en professionele campagnes was het begin van een trend waarbij steeds meer partijactiviteiten door professionals en experts worden uitgevoerd, of zelfs door business-firm partijen worden uitbesteed.

6. Conclusie

Dit overzicht van bestaande partijmodellen laat zien dat de complexiteit van politieke partijen kan worden gevangen in vijf generieke partijmodellen, die op basis van tien cruciale kenmerken kunnen worden afgezet op vier dimensies. Dit betekent echter niet dat partijtransformatie een eenzijdige of lineaire ontwikkeling te zien geeft. In de veelheid van factoren en dimensies is een grote variantie in partijverandering waar te nemen. Binnen de electorale, organisatorische, ideologische dimensies en in de origine van partijen zien we soms tegengestelde bewegingen, zonder dat één partijtype nu overheerst in partijstelsels in Europa of daarbuiten. Ook kunnen – zowel theoretisch als empirisch – cirkelbewegingen worden waargenomen. De overeenkomsten tussen de oude elitepartijen en de moderne business-firm partijen voor wat betreft hun interne structuur zijn hiervan een voorbeeld. Zij verschillen echter enorm in hun electorale gedrag.

Het in dit artikel uiteengezette vierdimensionale model, met zijn tien cruciale elementen, is een middel om partijtransformatie op een veelomvattende wijze te analyseren zonder de partijen in het keurslijf van één model te willen gieten. Politieke partijen binnen een partijstelsel kunnen verschillende ontwikkelingen vertonen ten aanzien van de verschillende elementen en de diverse dimensies, waardoor verschillende partijtypen naast elkaar kunnen bestaan. Bovenstaand theoretisch raamwerk is een poging om een bredere en meer nauwkeurige analyse te maken van het karakter en functioneren van de meest cruciale organisaties in moderne democratieën: politieke partijen.

noten

¹ M. Duverger, *Political parties. Their organization and activity in the modern state*, Londen, 1954, XV.

² E. Burke, *Edmund Burke on Government, Politics and Society*, selected and edited by B.W. Hill, Hassocks, 1975 [1770], 113.

³ R. Gunther en L. Diamond, 'Species of Political Parties. A New Typology', in: *Party Politics*, 9 (2003), no. 2, 167-199.

- ⁴ A. Krouwel, *The catch-all party in Western Europe 1945-1990. A study in arrested development*, Amsterdam, 1999; *idem*, 'Otto Kirchheimer and the Catch-all Party', in: *West European Politics*, 26 (2003), no. 2, 23-40.
- ⁵ D.-L. Seiler, 'De la classification des partis politiques', in: *Res Publica*, 27 (1984), no. 1, 59-86; *idem*, 'Une généalogie des organisations de partis', in: *Res Publica*, 27 (1984), no. 2, 119-141; *idem*, *Les Partis Politiques*, Paris, 1993.
- ⁶ Gunther en Diamond, *op.cit.*
- ⁷ S. Wolinetz, 'Beyond the Catch-All Party: Approaches to the Study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies', in: R. Gunther, J. Montero en J. Linz, red., *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*, Oxford, 2002, 161.
- ⁸ G.M. Pomper, 'Concepts of Political Parties', in: *Journal of Theoretical Politics*, 4 (1992), no. 2, 143-159.
- ⁹ R.S. Katz en P. Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party', in: *Party Politics*, 1 (1995), no. 1, 18.
- ¹⁰ K. von Beyme, 'Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State?', in: *Government and Opposition*, 31 (1996), 150.
- ¹¹ Von Beyme, *op.cit.*, 141.
- ¹² Wolinetz, *op.cit.*, 146; zie ook Gunther en Diamond, *op.cit.*, 179.
- ¹³ Wolinetz, *op.cit.*, 146; R.S. Katz, 'Party Organizations and Finance', in: L. LeDuc, R. Niemi en P. Norris, *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*, Thousand Oaks, 1996, 118; Gunther en Diamond, *op.cit.*, 185.
- ¹⁴ W.E. Wright, red., *A Comparative Study of Party Organization*, Columbus, 1971; Katz, *op.cit.*, 118.
- ¹⁵ O. Kirchheimer, 'Parteistruktuur und Massendemokratie in Europa', in: *Archiv des Öffentlichen Rechts*, 79 (1954), 301-325; G. Lehmbruch, 'A non-competitive pattern of conflict management in liberal democracies: the case of Switzerland, Austria and Lebanon', in: K. McRae, red., *Consociational Democracy. Political Accommodation in Segmented Societies*, Toronto, 1974, 97; A. Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*, Berkely, 1968; *idem*, 'The Netherlands: The Rules of the Game', in: McRae, *op.cit.*, 137-149; Katz en Mair, *op.cit.*; Krouwel, 'Otto Kirchheimer'.
- ¹⁶ S.M. Lipset en S. Rokkan, red., *Party Systems and Voter Alignments, Cross-National Perspectives*, New York/London, 1967, 50.
- ¹⁷ Duverger, *op.cit.*; Seiler, *Les Partis Politiques*.
- ¹⁸ Kirchheimer, *op.cit.*; O. Kirchheimer, 'The Transformation of West-

ern European Party Systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, New Jersey, 1966, 177-200; S. Neumann, red., *Modern Political Parties. Approaches to Comparative Politics*, Chicago, 1956.

¹⁹ Katz en Mair, *op.cit.*, 6.

²⁰ *Ibidem*, 12-18.

²¹ Von Beyme, *op.cit.*, 140-151.

²² V.I. Lenin, 'What Is To Be Done. Burning Questions of Our Movement', in: *V.I. Lenin Collected Works*, vol. 5, Moscow, 1961 [1902], 347-530; R. Michels, *Political parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, New York, 1962 [1911]; J. Samuel, *Political Parties in American Society*, New York, 1982; S. J. Eldersveld, *Political Parties. A Behavioral Analysis*, Chicago, 1964; H. Kitschelt, *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge, 1994.

²³ K.A. Eliassen en L. Svåsand, 'The Formation of Mass Political Organizations: An Analytical Framework', in: *Scandinavian Political Studies*, 10 (1975), 95-121.

²⁴ M. Ostrogorski, *La Démocratie et l'Organisation des Partis Politique*, Paris, 1903.

²⁵ Duverger, *op.cit.*

²⁶ J.A. Schlesinger, 'The Nucleus of Party Organization', in: J.G. March, *Handbook of Organizations*, Chicago, 1965, 775-786.

²⁷ Duverger, *op.cit.*; R. Koole, 'Cadre, Catch-all or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party', in: *Party Politics*, 2 (1996), no. 4, 507-524.

²⁸ Wright, *op.cit.*; A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957; A. Panebianco, *Political Parties. Organization and Power*, Cambridge, 1988.

²⁹ Kirchheimer, 'Parteistruktur'; R.S. Katz en P. Mair, 'The Evolution of Party Organizations in Europe: The Three Faces of Party Organization', in: W. Crotty, red., *Political Parties in a Changing Age* (speciale editie *American Review of Politics*), 14 (1993), 539-617; Katz en Mair, 'Changing Models'.

³⁰ L. Bryce, *Modern Democracies*, London, 1929; J.A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1942.

³¹ Neumann, *op.cit.*

³² Duverger, *op.cit.*; Kirchheimer, 'Parteistruktur'.

³³ Wright, *op.cit.*

³⁴ M. Weber, *Grundriss der Sozialökonomik. III Abteilung Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1925; Neumann, *op.cit.*; O. Kirchheimer, 'Notes on the Political Scene in Western Germany', in: *World Politics*, 6

(1954), no. 3, 306-321; Kirchheimer, 'Transformation'; A.B. Wildavski, 'A Methodological Critique of Duverger's Political Parties', in: *Journal of Politics*, 21 (1959), 303-318.

³⁵ Kirchheimer, 'Transformation'.

³⁶ Weber, *op.cit.*

³⁷ P. Mair en C. Mudde, 'The Party Family and its Study', in: *Annual Review of Political Science*, 1 (1998), 211-229.

³⁸ D.S. Rueschemeyer, E. Huber en J.D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy*, Oxford, 1992.

³⁹ Duverger, *op.cit.*, XXIII; Panebianco, *op.cit.*

⁴⁰ G. Sartori, *The Theory of Democracy Revisited*, Chatham NJ, 1987, 182-185.

⁴¹ Wolinetz, *op.cit.*, 140.

⁴² J. LaPalombara en M. Weiner, 'The Origin and Development of Political Parties', in: *idem*, *op.cit.*

⁴³ Duverger, *op.cit.*; zie ook Kirchheimer, 'Notes'.

⁴⁴ Duverger, *op.cit.*, 62-67.

⁴⁵ R. Gunther en L. Diamond, 'Types and Functions of Parties', in: L. Diamond en R. Gunther, *Political Parties and Democracy*, Baltimore, 2001, 3-39.

⁴⁶ Ostrogorski en andere 'klassieke' studies naar het ontstaan van de eerste politieke partijen schetsen veelal een negatief beeld en benadrukken het disfunctioneren van politieke partijen; Ostrogorski, *op.cit.*, 170; Michels, *op.cit.*; Weber, *op.cit.*; C. Schmitt, *Legalität und Legitimität*, Berlin, 1932; C. Schmitt, *The Concept of the Political*, New Jersey, 1976.

⁴⁷ H. te Velde, 'De spiegel van de negentiende eeuw. Partij, representatie en geschiedenis', in: *Jaarboek 2000 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2001, 19-40.

⁴⁸ Duverger, *op.cit.*, 1-2 en 62-67.

⁴⁹ Ostrogorski, *op.cit.*, VIII-IX; Duverger, *op.cit.*, XXIV; R.S. Katz en P. Mair, 'The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies', in: Gunther, Montero en Linz, *op.cit.*, 114.

⁵⁰ Katz en Mair, 'The Ascendancy of the Party', 115; zie ook Ostrogorski, *op.cit.*, I.

⁵¹ Neumann, *op.cit.*

⁵² *Ibidem*, 404.

⁵³ Katz en Mair, 'The Ascendancy of the Party'.

⁵⁴ Katz, 'Party Organizations', 116.

⁵⁵ Wildavski, 'A Methodological Critique', 313.

⁵⁶ Duverger, *op.cit.*; Kirchheimer, 'Transformation'.

⁵⁷ Neumann, *op.cit.*

- ⁵⁸ *Ibidem*, 404.
- ⁵⁹ Duverger, *op.cit.*, XXIII.
- ⁶⁰ Panebianco, *op.cit.*, 264.
- ⁶¹ Katz, 'Party Organizations', 118.
- ⁶² Neumann, *op.cit.*, 405.
- ⁶³ Duverger, *op.cit.*, 63-71.
- ⁶⁴ Neumann, *op.cit.*, 405.
- ⁶⁵ Lenin, *op.cit.*, 464-465.
- ⁶⁶ O. Kirchheimer, 'The Political Scene in West Germany', in: *World Politics*, 9 (1957), no. 3, 437; Kirchheimer, 'Parteistruktur'; *idem*, 'Transformation', 184.
- ⁶⁷ Kirchheimer, 'Parteistruktur'.
- ⁶⁸ Gunther en Diamond, 'Species'.
- ⁶⁹ Wolinetz, *op.cit.*, 146.
- ⁷⁰ Michels, *op.cit.*, 72 en 364-365.
- ⁷¹ *Ibidem*, 334-338.
- ⁷² E.E. Schattschneider, *Party Government*, New York, 1942; Schumpeter, *op.cit.*; S. Neumann, 'Toward a Comparative Study of Political Parties', in: *Modern Political Parties. Approaches to Comparative Politics*, Chicago, 1956, 395-421.
- ⁷³ A. Ware, *The breakdown of democratic party organization*, Oxford, 1985; *idem*, red., *Political Parties. Electoral Change and Structural Response*, Oxford, 1987; *idem*, *Political Parties and Party Systems*, Oxford, 1996.
- ⁷⁴ Katz, 'Party Organizations', 118.
- ⁷⁵ Katz en Mair, 'The Ascendancy of the Party', 118.
- ⁷⁶ Kirchheimer, 'Parteistruktur'; *idem*, 'Transformation', 184; Krouwel, 'Otto Kirchheimer'.
- ⁷⁷ Kirchheimer, 'Transformation', 195.
- ⁷⁸ A. Mintzel, *Die Volkspartei. Typus und Wirklichkeit*, Opladen, 1984, 66.
- ⁷⁹ A. Krouwel, 'Het CDA als *catch-all* partij?', in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. Ten Napel, red., *Geloven in macht. De christen democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 61-77.
- ⁸⁰ Panebianco, *op.cit.*, 266.
- ⁸¹ O. Kirchheimer, *Political Justice. The Use of Legal Procedure for Political Ends*, Princeton, 1961.
- ⁸² Eldersveld, *op.cit.*, Schlesinger, *op.cit.*
- ⁸³ Schlesinger, *op.cit.*
- ⁸⁴ Kirchheimer, 'Transformation', 185.
- ⁸⁵ P. Mair, 'Partyless Democracy. Solving the Paradox of New Labour?', in: *New Left Review*, 2 (2000), 21-35.

- ⁸⁶ Panebianco, *op.cit.*, 222-235.
- ⁸⁷ H. Anker, 'Politieke representatie en electoraal onderzoek door politieke partijen', in: *Jaarboek 2000 DNPP*, Groningen, 2001, 60-74. Met als gevolg dat partijen zich met min of meer identieke populistische slogans op dezelfde groepen richten.
- ⁸⁸ Kirchheimer, 'Parteistruktuur'; *idem*, 'The Waning of Opposition in Parliamentary Regimes', in: *Social Research*, 24 (1957), 127-156.
- ⁸⁹ Zie ook A. Krouwel en L. Meeuwssen, *Political Cartelisation. Collusion of political parties, the state and interest groups*, paper NOB/NIG Congres, Rotterdam, 2002.
- ⁹⁰ O. Kirchheimer, 'Majorities and Minorities in Western European Governments', in: F.S. Burin en K.L. Shell, red., *Politics, law and social change. Selected essays of Otto Kirchheimer*, New York, 1969, 269-291.
- ⁹¹ R.S. Katz en P. Mair, red., *How Parties Organise. Change and Adaptation in Party Organisations in Western Democracies*, London, 1994; Katz en Mair, 'Changing Models', 5 (citaat).
- ⁹² Katz, 'Party Organizations'; A. Krouwel, *Partisan States. Legal regulation of political parties in France, Germany, The Netherlands and the United Kingdom*, Nijmegen, 2004.
- ⁹³ Krouwel, *Partisan States*.
- ⁹⁴ Katz en Mair, 'Changing Models', 19-20.
- ⁹⁵ *Ibidem*, 19-20; Katz, 'Party Organizations', 119-121; Katz en Mair, 'The Ascendancy of the Party', 124.
- ⁹⁶ Katz en Mair, 'The Ascendancy of the Party', 124.
- ⁹⁷ *Ibidem*, 123; Katz en Mair, 'The Evolution'.
- ⁹⁸ Katz en Mair, 'Changing Models', 21; zie ook: L. Young, 'Party, State and Political Competition in Canada: The Cartel Model Reconsidered', in: *Canadian Journal of Political Science*, 31 (1998), no. 2, 342.
- ⁹⁹ Wolinetz, *op.cit.*, 148.
- ¹⁰⁰ Katz en Mair, 'Changing Models', 19; Wolinetz, *op.cit.*, 148.
- ¹⁰¹ H.J. Puhle, 'Still the Age of Catch-allism? Volkspartijen and Partijstaat in Crisis and Re-equilibration', in: Gunther, Montero en Linz, *op.cit.*, 58-83.
- ¹⁰² Katz en Mair, 'Changing Models', 24.
- ¹⁰³ J. Hopkin en C. Paolucci, 'The business firm model of party organisation: Cases from Spain and Italy', in: *European Journal of Political Research*, 35 (1999), 315.
- ¹⁰⁴ R.K. Carty, *Political Parties as Franchise Organizations*. Paper voor ECPR-conferentie in Canterbury, 6-8 september 2001.
- ¹⁰⁵ *Ibidem*, 320.
- ¹⁰⁶ *Ibidem*, 315 en 333.
- ¹⁰⁷ *Ibidem*, 311.

DE NOMENKLATOERA IN NEDERLAND

Over het verschijnsel van partijpolitieke benoemingen

N. Baakman

1. Inleiding

De Nederlandse grondwet laat er in het huidige artikel 3 geen twijfel over bestaan: alle Nederlanders zijn op gelijke voet in openbare dienst benoembaar. Dat is al sinds 1815 de grondwettelijke norm, in 1983 nog versterkt met een discriminatieverbod in artikel 1. Maar wat was aan het einde van de twintigste eeuw de praktijk geworden? Een adviesorgaan van de regering, de Raad voor het openbaar bestuur (Rob), schreef daarover dat “de facto het lidmaatschap van een der (grote) politieke partijen een noodzakelijke voorwaarde is voor benoeming in een openbare functie”.¹ De (schaarse) wetenschappelijke literatuur over het onderwerp rept van enkele ‘clear’ en “publicly admitted cases”,² maar de omvang van het verschijnsel is niet exact bekend. Enkele landelijke dagbladen brengen echter regelmatig berichten over partijpolitiek gemotiveerde benoemingen, waarna de verantwoordelijken er steevast op wijzen dat toch echt de beste kandidaat benoemd is, en dat de partijkleur toeval is.³ Maar volgens sommige politicologen richten de politieke partijen zich juist in toenemende mate op functies binnen de overheid om het verlies aan maatschappelijke binding dat zij geleden hebben – blijkend uit dalende ledenaantallen, lagere opkomsten bij verkiezingen en steeds meer zwevende kiezers – te compenseren.⁴

Die stand van zaken vraagt om empirisch onderzoek. Dat onderzoek (over de periode 1900-2000) is intussen ver gevorderd, maar nog niet zo ver dat er al afsluitend over gerapporteerd kan worden.⁵ De geanalyseerde data laten echter al wel zien dat de Rob er in elk geval niet ver naast zat, want de beleidssectoren waarin ook partijlozen een reële kans hadden op een openbare functie zijn op de vingers van één hand te tellen. Het minst geïnfecteerd met partijpolitieke motieven lijken benoemingen in de diplomatieke dienst, de rechterlijke macht en de krijgsmacht, al zijn ook in die sectoren verdachte gevallen bekend. In andere sectoren blijkt het verschijnsel echter schering en inslag, of het nu gaat

om burgemeesters, commissarissen van de Koning(in), secretarissen- en directeuren-generaal, griffiers en plaatsvervangende griffiers van de Eerste en de Tweede Kamer, leden van de Raad van State en van de Algemene Rekenkamer, bestuurders van de publieke omroep en zijn voorgangers, kroonleden van de Sociaal-Economische Raad, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, het Commissariaat voor de Media en allerlei andere zelfstandige bestuurs- en adviesorganen. Dat had de Rob, die overigens zelf ook met alle égards voor de partijpolitieke verhoudingen is samengesteld, dus tamelijk goed gezien. Anderzijds betrof het alleen de hogere functies, en het criterium was niet – zoals de Rob meende – de grootte van een partij, maar haar gouvernementele status. Pas tijdens en na regeringsdeelname blijkt een partij serieus in aanmerking te zijn gekomen voor belangrijke functies. De niet-gouvernementele partijen kregen hooguit een paar kruimels die van tafel vielen.

Wie als niet-jurist de grondwet leest, kan nauwelijks anders dan hierover de wenkbrauwen optrekken. Een snelle veroordeling voert echter al gauw tot beschouwingen over de bedenkelijke moraal van sommige politici, of het kwalijke gedrag van bepaalde partijen. Maar er is ook de in 1994 in werking getreden Algemene Wet Gelijke Behandeling (AWGB), waarin het grondwettelijke discriminatieverbod is uitgewerkt en die in artikel 5 lid 4 een uitzondering maakt voor bestuursorganen en adviesorganen. Bij een benoeming daarin mogen van de wetgever ‘in redelijkheid’ eisen aan de politieke gezindheid worden gesteld.⁶ Het ‘mag’ dus, tot op zekere hoogte. Maar daar staat weer tegenover dat ‘wettig’ niet per definitie billijk of rechtvaardig is. En is de Nederlandse wetgever niet uitsluitend samengesteld uit vertegenwoordigers van politieke partijen, die zichzelf via een uitzondering in de AWGB boven de grondwet geplaatst hebben? Een normatieve beoordeling is minstens complex, en verklaart bovendien maar weinig. Daarom stellen we hieronder de vraag: is er een niet-morele, dus structurele verklaring voor het feit dat aan het einde van de twintigste eeuw in Nederland de belangrijkste openbare functies vrijwel alleen nog maar openstonden voor leden van gouvernementele partijen?

Zo’n verklaring zou, om te beginnen, moeten laten zien dat politieke partijen er per definitie belang bij hebben dat hun leden openbare functies opgedragen krijgen. We zoeken, zoals in iedere *Krimi*, eerst een *motief*. Ten tweede moet blijken dat politieke partijen ook in staat waren hun wensen te verwerkelijken. Dan gaat het er dus om aan te tonen dat zij de *middelen* hadden en in de *gelegenheid* waren het opdragen van openbare ambten aan partijgenoten te bevorderen. Omdat aan het einde van de negentiende eeuw politieke partijen nog nauwelijks in het stuk voorkwamen, en er dus ook vrijwel geen partijleden benoemd werden,

moet er in de loop van de afgelopen eeuw sprake zijn geweest van een behoorlijke *dynamiek*. En dus moeten we ten derde de drijvende krachten achter die dynamiek identificeren. Als, ten slotte, vooral bepaalde partijen op dit gebied succesvol zijn geweest en de verdeling over alle partijen dus disproportioneel is, moet ook aan het *distributed* aspect aandacht besteed worden.

Die vier aspecten – motief, middel en gelegenheid, dynamiek en distributie – moeten dus in een structurele verklaring aan bod komen. We zullen zo'n verklaring in het onderstaande stapsgewijs ontwikkelen aan de hand van enkele aannames over het gedrag van politieke partijen in het algemeen, aan de hand van kenmerken en de logica van het Nederlandse stelsel, en ten slotte door te refereren aan de ontwikkeling van de staatsrechtelijke en politieke verhoudingen hier te lande sinds 1848.

2. Naar een meervoudig motief

Over politieke partijen wordt in de literatuur gezegd dat zij belangrijke functies in ons staatsbestel vervullen. De politicoloog R.A. Koole bijvoorbeeld noemt in een overzicht een rekruterings- en selectiefunctie, een articulatie-, een aggregatie-, een mobilisatie- en een socialisatiefunctie.⁷ De rekrutering en selectie van kandidaten voor verkiezingen wordt veelal als de meest kenmerkende functie beschouwd.⁸ Dat mag echter niet doen vergeten dat, voor zover politieke partijen de genoemde functies vervullen, ze dat doen als bijproduct van het nastreven van inhoudelijke politieke doelen. Die kunnen per partij sterk verschillen, maar ze zijn moeiteloos op één noemer te brengen: invloed op de inhoud van de wetten en het overheidsbeleid. Daarvoor, en voor niets anders, werden en worden partijen opgericht. In die zin is een partij dus een middel, een samenwerkingsverband dat primair tot doel heeft invloed op wetgeving en overheidsbeleid uit te oefenen. En aangezien daarover binnen het openbaar bestuur beslist wordt, is men daartoe het beste in staat als men betrokken is bij de werkzaamheden daarvan.

De voor de hand liggende vervolgvraag is dan hoe die betrokkenheid in de Nederlandse context gestalte kan krijgen. Bevoegdheden op dat gebied zijn verbonden aan verschillende ambten, die echter vervuld worden door natuurlijke personen. Personen die, voor de duur dat ze het ambt bekleden, ambtsdrager zijn. Zij worden ondersteund door ambtenaren aan wie zij bevoegdheden kunnen delegeren of mandateren. Formeel is bij dat alles geen enkele rol voor politieke partijen weggelegd. Het Nederlandse geschreven staatsrecht kent ze zelfs nergens een bijzondere status of positie toe. Partijen worden “door het recht... beschouwd als vrij gevormde en vrij opererende maatschappelijke organisaties, waarop in beginsel slechts de regels van het privaatrecht van

toepassing zijn”.⁹ In principe mogen ambtsdragers en ambtenaren wel, zolang de organisatie niet verboden is, lid van een partij zijn en daar functies in bekleden, maar alleen als privé-persoon en op basis van sinds 1848 in de grondwet verankerde individuele grondrechten.

Het bovengenoemde structuurkenmerk van het stelsel, namelijk dat ambten aan natuurlijke personen en niet aan vertegenwoordigers van organisaties worden opgedragen, impliceert dat politieke partijen alleen op indirecte wijze invloed op wetten en beleid kunnen uitoefenen. Zij zijn daarvoor afhankelijk van ambtsdragers die zich weliswaar onafhankelijk kunnen betonen voor hun wensen en verlangens, maar die formeel niet in een gezagsverhouding tot de partij staan.

Dat is een ongemakkelijke positie. Want hoe kan een partij bewerkstelligen dat personen waarmee een gezagsrelatie ontbreekt en die zij dus ook geen bindende opdrachten kan geven, zich in hun ambtsgedragingen laten leiden door het gedachtegoed van de partij? En hoe kan, als een ambtsdrager dat wel zou doen, dat als een door de partij behaald succes begrepen worden? Men kan natuurlijk proberen van geval tot geval de betrokken ambtsdragers te bewegen het partijstandpunt over te nemen, maar dat is een bewerkelijke methode, die bovendien weinig garantie op duurzaam succes biedt. Structurele en herkenbare invloed heeft een partij pas als de natuurlijke persoon die het ambt bekleedt, het gedachtegoed van de partij uit zichzelf, uit overtuiging, tot leidraad wil nemen en dat ook laat blijken door zich bij de partij aan te sluiten. Vanzelfsprekend hoeft ook een partijlid niet alle partijstandpunten te onderschrijven, maar bij een lidmaatschap er is tenminste een titel om de ambtsdrager op zijn of haar opstelling aan te spreken. Men sluit zich tenslotte niet bij een ideële organisatie aan als men zich niet verbonden voelt met die organisatie en met hetgeen waar zij voor staat.

Met andere woorden: in het Nederlandse stelsel hebben politieke partijen structureel optimale invloed als zoveel mogelijk van de voor beleid en wetgeving relevante ambten bekleed worden door personen die zich met het gedachtegoed van de partij identificeren, en die, als blijk van die identificatie, ook lid van de partij geworden zijn. Alle voor beleid en wetgeving relevante ambten opgedragen aan trouwe leden van de eigen partij, dat is – gegeven de aard van het stelsel – het hoogst haalbare.

Een partij kan natuurlijk dat optimum proberen te benaderen door leden te werven onder de zittende ambtsdragers. Veel efficiënter en effectiever zou het echter zijn als vrijkomende ambten opgedragen worden aan personen die al trouw lid van de partij zijn. En beter nog, als zij hun ambt met steun of op voorspraak van de partij verkregen zouden hebben. Dat maakt voor de partijleiding een zekere selectie mogelijk door aan minder verkieslijke partijleden steun te onthouden, en het voegt aan de ideologische verbondenheid met de partij nog een morele verplichting

ting toe. Men heeft dan immers zijn ambt met alles wat daar aan vast zit (bezigheden, maatschappelijke status, inkomen) mede aan de partij te danken. Daarom is het voor iedere partij wenselijk dat zij een zo groot mogelijke greep heeft op de toegangswegen tot de betreffende ambten. Aldus heeft iedere politieke partij, opgevat als een middel om invloed op de wetten en het beleid uit te oefenen, onmiskenbaar een ‘doelrationeel’ motief om de toegang tot die openbare ambten waarvan de drager de door de partij gewenste invloed kan uitoefenen, te willen controleren.

Gaandeweg komen er echter meer motieven in het spel. Op sociologische gronden moeten we aannemen dat politieke partijen, als alle organisaties, in de loop van de tijd onderworpen zijn aan een proces van institutionalisering. Aspecten daarvan komen (zonder daar als zodanig benoemd te zijn) tot uitdrukking in de beroemde these van de Duitse socioloog R. Michels over de tendens tot oligarchisering¹⁰ en de stelling van de Duits-Amerikaanse politicoloog O. Kirchheimer dat de vooroorlogse Europese partijen, die oorspronkelijk opkwamen voor de verlangens van specifieke religieuze of sociale groepen, zich ontwikkelen tot *catch all* partijen, wat onder andere gepaard zou zijn gegaan met een drastische reductie van het ideologische karakter van de partij en voorts tot ingrijpende veranderingen op organisatorisch en electoraal vlak zou hebben geleid.¹¹

In het proces van institutionalisering wordt het *middel* organisatie verzelfstandigd ten opzichte van het oorspronkelijke doel en wordt zij, de organisatie, (mede) *een doel op zichzelf*. Dat proces is door de socioloog J.A.A. van Doorn, voortbouwend op het werk van N. Luhmann, als volgt omschreven. “Met en door het proces van verzelfstandiging krijgt de staande organisatie een reeks van nieuwe functies, met name voor de organisatieleden en voor de maatschappij: identificatieobject, kader voor het ontstaan en voortbestaan van sociale relaties, bron van waarden en normen, en basis voor zekerheid en stabiliteit. Met andere woorden: in plaats van een louter rationele constructie wordt de organisatie een institutioneel verband”.¹² Dit dwingt ons tot de aanname dat politieke partijen, eenmaal gevestigd, naast doelrationele constructies óók institutionele verbanden worden. Als zodanig krijgen zij belangen en strevingen die los staan van hun oorspronkelijke doelen en die daar zelfs strijdig mee kunnen zijn, maar die wel alles te maken hebben met de partij als organisatie. Een eenmaal gevestigde partij zal daarom niet alleen doelstellingen op het gebied van de inhoud van wetgeving en beleid nastreven, maar ook de eigen institutionele belangen willen behartigen.

Die institutionele belangen – dat “web van andere normen en waarden... die ten minste concurrerend zijn voor de doelgerichtheid” van de orga-

nisatie¹³ – kunnen in beginsel van alles omvatten, maar in het geval van politieke partijen kunnen we daar wat preciezer over zijn. Ten eerste mag men aannemen dat – juist omdat het om politiek gaat – een gunstige beeldvorming van de partij, met name het imago invloedrijk en aanzienlijk te zijn, deel zal gaan uitmaken van de nieuwe strevingen die het proces van institutionalisering met zich mee brengt. Dat zal er toe leiden dat het doelrationele streven om invloedrijke ambten opgedragen te willen zien aan partijgenoten, verbreed wordt naar andere ambten. Ambten die zich door hun aard helemaal niet hoeven te lenen om invloed op de wetten en het beleid uit te oefenen, maar die wel prestigieus zijn. Het aanzien van het ambt dat door een prominente partijgenoot vervuld wordt, straalt immers ook af op de partij.

Een tweede institutioneel motief kunnen we afleiden uit het feit dat de politieke partijen in de twintigste eeuw financieel niet zeer draagkrachtig waren en daarom sterk steunden op de onbetaalde inzet van vrijwilligers.¹⁴ Politieke steun kan men werven met een campagne en met een aansprekend programma. Voor de kiezer zijn de kosten van het steunen van de partij in het stemlokaal relatief gering, maar van de mensen die de campagne voorbereiden en voeren en ook verder de partij draaiende moeten houden – zeg maar: het kader – wordt aanmerkelijk méér geleverd dan de tocht naar de stembus. De partij zelf kan hen echter, bij gebrek aan middelen, maar in zeer beperkte mate compenseren voor hun inspanningen.

Partijen krijgen aldus te maken met de ‘logic of collective action’, zoals die geconstrueerd is door de econoom M. Olson.¹⁵ Zij willen een collectief goed aanbieden, namelijk invloed op wetten en beleid, en daarvoor hebben ze twee zaken nodig: steun van de kiezer en – om die steun te verwerven en te behouden – de inzet van kader, dat ze niet of nauwelijks financieel kunnen belonen. De meeste kosten van het collectieve goed dat de partij aanbiedt, worden dus op vrijwillige basis opgebracht. Liftersgedrag – dat wil zeggen: niet bijdragen in de kosten, wel genieten van de baten – ligt dan op de loer. En aangezien een partij geen stok heeft om ‘*free riders*’ te dwingen, moet zij haar leden een wortel kunnen voorhouden om ze te bewegen hun steentje bij te dragen. Zij moet dus, in de termen van Olson, ‘positive selective incentives’ hebben.

Een voor de hand liggende selectieve prikkel is natuurlijk het uitzicht op een zetel in het parlement, de Staten of een gemeenteraad. Is een verdienstelijk partijlid eenmaal volksvertegenwoordiger, dan is er ook een financiële tegemoetkoming uit dien hoofde – en niet uit de partijkas, maar uit de algemene middelen. Maar niet alle actieve partijleden kunnen verkozen worden. Sommigen zullen er ook niet geschikt of gepoorterd voor zijn, en ook die leden moeten redenen hebben om zich voor

de partij in te zetten. Daarom is het evenzeer van belang dat partijen ook steun kunnen verlenen bij het verwerven van andere interessante functies in of rond het openbaar bestuur.

Een derde institutioneel motief volgt uit de aard van het politieke bedrijf. Aan een loopbaan in de politiek kleven grote onzekerheden. Een volksvertegenwoordiger kan ambteloos burger worden bij de volgende verkiezingen, of om nog andere redenen de politieke luwte moeten zoeken. En hebben volksvertegenwoordigers nog de relatieve zekerheid van een vaste zittingsperiode, een minister of staatssecretaris kan bij wijze van spreken iedere dag zonder emplooi komen te zitten. Dan moet er perspectief geboden kunnen worden. In de woorden van de politico-loog J.W. Janssens: "Zowel ter linker als ter rechterzijde is men daarvan doordrongen. Dit is de basis voor een zekere onderlinge solidariteit. Die komt er op neer dat men over het algemeen bereid is zich tegemoetkomend op te stellen wanneer een collega in het politieke metier, die om wat voor reden dan ook zijn politieke carrière beëindigd heeft en emplooi zoekt, een 'passend' vervolg op die carrière wordt geboden".¹⁶ De gevoelde noodzaak "iets te moeten kunnen doen" voor partijleden die zich in de vuurlinie voor de partij verdienstelijk hebben gemaakt en vervolgens de politieke luwte zoeken, is het derde institutionele motief voor politieke partijen om hun belangstelling voor openbare ambten niet tot de voor invloed op beleid en wetgeving relevante functies te beperken.

Het is gemakkelijk voorstelbaar dat het weloverwogen inzetten van een middel om de eigen politieke doelen te kunnen dienen dan wel institutionele belangen van de partij te kunnen behartigen, na verloop van tijd een organisationele reflex wordt. Dan wordt vanzelfsprekend met een begerig oog naar iedere nieuwe of vrijkomende post van enig gewicht gekeken, ook al zou het vervolgens moeilijk zijn er in de eigen gelederen een geschikte kandidaat voor te vinden. Deze gedachtegang is zeker niet onrealistisch. De gang van zaken bij de kabinetsformaties in het laatste deel van de twintigste eeuw, waarbij men eerst posten claimt en daarna – soms tevergeefs – in eigen gelederen de 'poppetjes' zoekt, is er een uiting van. Een andere aanwijzing voor het bestaan van zo'n 'claimcultuur' is het feit dat bijna alle fracties in de Tweede Kamer al sinds jaar en dag (in elk geval sinds het aantreden van het kabinet-Den Uyl in 1973) een fractielid aangewezen hebben tot wiens takenpakket het behoort informele gesprekken over de burgemeesterbenoemingen te voeren. Die gesprekken gaan, aldus zo'n voormalig fractielobbyist, in de eerste plaats over de gewenste kleur van een in een bestaande vacature te benoemen persoon.¹⁷ Invloed uitoefenen op benoemingen wordt dus beschouwd als een reguliere taak van de fractie.¹⁸

Het tot ontwikkeling komen van een claimcultuur kan natuurlijk getemperd worden door de ideologie van de partij, bijvoorbeeld als die sterk individualistisch (dus weinig organisatie-*minded*) is. Maar veel meer dan een tempering is er niet van te verwachten.¹⁹ Daarvoor is de logica van het systeem te dwingend. En bovendien zijn er nog de andere partijen waarmee men in een concurrentieverhouding staat en die in dit opzicht wellicht minder door hun opvattingen geremd worden. Andersom mag men er zeker wel van uitgaan dat het ontstaan van een claimcultuur bevorderd zal worden door de mate waarin een partij succes heeft gehad bij eerdere doelbewuste pogingen om partijgenoten een bepaalde plaats in het openbaar bestuur te laten bezetten. Het behaald hebben van successen veronderstelt echter dat men in de gelegenheid was en de middelen had om de afstand tussen droom en daad te overbruggen. Met het onderzoeken of die er in de twintigste eeuw ook feitelijk waren, zijn we aangekomen bij de constructie van de tweede trap van de verklaring.

3. De gelegenheid en de middelen

Op welke manier konden de politieke partijen in de twintigste eeuw hun wens in vervulling doen gaan? Bij hun ontstaan in het laatste kwart van de negentiende eeuw moesten zij zich invecchten in een al decennialang functionerend stelsel, waarin voor hen geen plaats gereserveerd was. Dat stelsel kende en kent drie wegen naar een openbaar ambt: verkiezingen, benoemingen en geboorte. Sinds 1848 reguleren directe verkiezingen de toegang tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De leden van de Eerste Kamer worden gekozen door de Provinciale Staten, die zelf weer door de kiesgerechtigden uit de eigen provincie afgevaardigd zijn. Toegang tot de andere Hoge Colleges van Staat en ook tot de ambtelijke posten, burgemeestersposten en de commissariaten van de Koning krijgt men via een benoeming. In feite geeft sinds 1848 een benoeming toegang tot alle posities in het openbaar bestuur waarvoor men niet verkozen kan worden, op één ambt na. Die uitzondering betreft het Nederlandse staatshoofd, dat via erfopvolging aan zijn positie komt. Afgezien van de toegang tot het allerhoogste ambt was er na 1848 formeel sprake van een zeer open stelsel. Om verkozen te kunnen worden moest men het passief kiesrecht hebben, en dat recht had men als men Nederlander was, in het volle genot van zijn burgerlijke rechten en tenminste dertig jaren oud. En voor een benoeming golden nog minder formele beletselen. Aan de andere kant gold die formeel ruime toegankelijkheid natuurlijk niet exclusief voor partijleden. En dus is de vraag hoe de partijen konden bevorderen dat juist hun leden gekozen en benoemd zouden worden, en vervolgens hoe zij konden bewerkstelligen

dat het vooral om die leden zou gaan die de partij daartoe naar voren zou schuiven. Het antwoord op die vraag werd gevonden door rekening te houden met een belangrijk kenmerk van het in 1848 gevestigde stelsel, namelijk de codificatie van de heerschappij van de wet. Het meest gereede aangrijpingspunt voor het uitoefenen van invloed was dus de wetgevende macht. Zij is in 1848 opgedragen aan Staten-Generaal en Kroon gezamenlijk. En dus waren er voor invloed op de wetgeving vier ambten van belang: dat van Koning, minister, en lid van de Eerste, respectievelijk de Tweede Kamer. Door de acceptatie van de vertrouwensregel is na 1868 het zwaartepunt binnen de wetgevende macht bij de Staten-Generaal komen te liggen en begon een tijdvak dat door de staatsrechtgeleerde A.M. Donner als de *belle époque* van het parlement aangeduid is.²⁰ Dit is ook de periode waarin de eerste politieke partijen in Nederland op het toneel verschenen. Allicht dat hun volle aandacht uitging naar het veroveren van zetels in de Staten-Generaal, en dan met name in de Tweede Kamer, want vooral daar kon invloed op de wetten en het overheidsbeleid worden uitgeoefend.

De uitgangssituatie was echter niet eenvoudig. Nederland was door de zogeheten 'kiestabel' verdeeld in districten. Een lid der Tweede Kamer werd gekozen als de afgevaardigde van een kiesdistrict, de leden van de Eerste Kamer door de leden van de elf Provinciale Staten, terwijl een Statenlid zelf direct gekozen werd door de kiesgerechtigden van zijn district in de betreffende provincie. Eenieder die het passief kiesrecht had, kon kandidaat zijn in het district of de districten waar hij dacht kansen te hebben.

In de districten waren kiesverenigingen actief die zich beijerden voor een bepaalde kandidaat. Daarbij werd lang niet altijd uit het eigen district gerekruteerd, en het kandideren in meer dan één district kwam ook veelvuldig voor. Zo is bijvoorbeeld J.R. Thorbecke tegelijkertijd de kandidaat geweest van een Leidse en een Zutphense kiesvereniging (en toen hij in beide districten won, aanvaardde hij de afvaardiging namens Leiden waar hij woonde), maar hij heeft ook al eens (in 1853), toen hij in zijn woonplaats geen steun kreeg, het mandaat van Maastricht aangenomen nadat hij zowel daar als in Breda verkozen was.²¹

Een andere vorm van politieke organisatie ontstond doordat verkozen kamerleden zich aaneensloten tot zogeheten 'kamerclubs'. Al vóór 1848 werd er gesproken van een 'Thorbeckiaanse kamerclub', maar dat was een informeel, los verband met als katalysator de persoon Thorbecke. Van gedeelde beginselen, laat staan van een program, was nog geen sprake.²² Het sterk van samenstelling wisselende gezelschap kwam bijeen bij een van de leden thuis of in een etablissement – vooral niet in het Kamergebouw – en besprak in algemene zin de politieke toestand, al zou de gedachtewisseling ook wel eens over de concrete standpuntbe-

paling in de Kamer gegaan zijn.²³ Kamerclubs van andere signatuur volgden in de loop van de tijd, zoals een katholieke en een antirevolutionaire. De laatstgenoemde organiseerde zichzelf van meet af aan strak. Zij had in 1879 al een soort fractiereglement en vroeg zelfs om een eigen vergaderruimte in het Kamergebouw, wat vermoedelijk rond 1887 werd toegestaan.²⁴

De eerste moderne politieke partijen in Nederland ontstonden – samenvattend – onder een districtenstelsel en ontwikkelden zich uit de twee bestaande vormen van politieke organisatie: in de Kamer uit kamerclubs die na de verkiezingen en op vrijwillige basis gevormd werden, en in het land uit de per district opererende autonome kiesverenigingen, die tijdens de verkiezingen een bepaalde kandidaat steunden. Uit deze betrekkelijk losse samenwerkingsverbanden konden pas nationale politieke partijen ontstaan toen men zich ging realiseren dat deze wijze van organiseren onder het geldende kiesstelsel maximale machtsontplooiing in de Staten-Generaal in de weg stond. De logica van de situatie dicteerde namelijk dat – wilde men een (districtsoverstijgende) politieke opvatting zo luid mogelijk in het parlement laten horen – de kiezer zijn stem niet primair moest geven aan een persoon, maar aan een aanhanger van die opvatting, en die moest dus in zoveel mogelijk districten door verschillende kandidaten uitgedragen worden. Maar ook weer niet door meer dan een per district, want anders verzwakte de stroming zichzelf. En dus moest in een optimale situatie de kandidaatstelling namens en tussen de districten onderling afgestemd worden. Het liberaal voelende volksdeel had er – om maar bij het al eerder gegeven voorbeeld te blijven – weinig aan dat Thorbecke in meer dan één district kandideerde. Het vergrootte wel zijn persoonlijke kansen op een mandaat, maar het best haalbare resultaat bleef toch maar één zetel voor Thorbecke in de Kamer. In termen van machtsontplooiing had het er om moeten gaan niet de kansen van Thorbecke zelf te vergroten, maar om in zoveel mogelijk districten de kansen van één Thorbeckiaan te verbeteren.

Het waren echter niet de liberalen die dat alles als eerste begrepen en er naar gingen handelen, maar juist hun politieke tegenstanders, de antirevolutionairen. In die kringen althans pakte men als eerste de districts-overstijgende organisatie grondig aan. A. Kuyper gaf de ‘kleine luyden’ in 1879 *Ons program* en zette een door hem met straffe hand geleide centrale partijorganisatie – de Antirevolutionaire Partij (ARP) – op die zowel de aangesloten kiesverenigingen als de geestverwante afgevaardigden op één lijn moest brengen. Ook in de andere stromingen ging men dat doen, al had men daar meer – en soms veel meer – tijd nodig. Met name bij de liberalen en de katholieken lag het tempo veel lager, maar onmiskenbaar zetten ook zij in de loop van de tijd stappen op de

door de ARP gewezen weg, al was het soms *contre cœur* en met vallen en opstaan.

Het uiteindelijke resultaat van dat alles was dat steeds meer kamerleden met een dubbele loyaliteit en – als spiegelbeeld daarvan – met een dubbele afhankelijkheid voor hun herverkiezing te maken kregen. Men was en bleef formeel de afgevaardigde van een district, maar daarnaast was een kamerlid steeds vaker ook de representant van een van de nationale politieke stromingen, die langzaam maar zeker gekanaliseerd werden in nationaal georganiseerde partijen. Aan het einde van Donners belle époque, en in elk geval na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1913, had een meerderheid van de afgevaardigden banden met een georganiseerde nationale politieke partij. Daarmee werd de basis gelegd voor een *plus belle époque* van de politieke partijen. Het overwicht van partijleden in de Kamer bood immers de gelegenheid het kiesstelsel aan de behoeften van de partijen aan te passen. En hoezeer de partijen het onderling en ook intern oneens waren over de uitbreiding van het kiesrecht, het districtenstelsel werd vrij algemeen als een sta in de weg voor hun verdere ontplooiing beschouwd. Een ARP-propagandist drukte het in 1906 als volgt uit: “het (districtenstelsel) dwingt tot combinaties, concentraties en coalities... welke moeilijk te verdedigen zijn” en die “de partijstrijd bederven”.²⁵ Dit laatste sloeg op de geregeld voorgekomen situatie dat in de eerste ronde geen kandidaat de volstreekte meerderheid behaalde. De kieswet schreef dan een herstemming voor tussen de twee kandidaten die de meeste stemmen behaald hadden. In zo’n geval konden de (kiesverenigingen van de) al afgefallen kandidaten weinig meer doen dan partij trekken voor een van de twee overgebleven concurrenten, en wel voor de kandidaat die zij het minst onverkieslijk vonden – maar waartegen in de eerste ronde natuurlijk wel strijd geleverd was. Zo zag men volgens de parlementair historicus P.J. Oud bij de herstemmingen in 1905 sociaal-democraten zich sterk maken “ook voor den meest conservatieven liberaal, als zij daardoor den gehaten kuyperiaan” zijn mandaat konden onthouden.²⁶ Mede daardoor leed de rechtse coalitie in dat jaar een traumatische verkiezingsnederlaag, hetgeen de populariteit van het districtenstelsel in rechtse kringen natuurlijk geen goed deed.²⁷

Kortom: de georganiseerde partijen wilden af van het districtenstelsel, omdat zij dachten dat het hun zetels kostte,²⁸ het veel coördinatieproblemen met zich meebracht en ten slotte de partijen bij de herstemmingen soms dwong tot het innemen van inhoudelijk moeilijk verdedigbare standpunten. De leden van de antirevolutionaire kamerclub hadden zich al in 1887 tegen het districtenstelsel uitgesproken,²⁹ en de andere kamerleden moeten naar dat standpunt toegegroeid zijn in de mate

waarin hun loyaliteit aan en afhankelijkheid van een landelijke partijorganisatie toenam. En omdat aan het eind van Donners belle époque de meerderheid van de gekozen afgevaardigden zich minstens óók als partijvertegenwoordiger was gaan presenteren, moeten de middelen voor het wijzigen van het kiesstelsel vanaf dat moment daar geweest zijn en was het wachten nog slechts op een goed moment.

Dat brak aan bij het invoeren van het algemeen mannenkiesrecht in 1917. Nu was het kiesrecht al vaker verruimd zonder het stelsel te veranderen en dat had in beginsel heel goed nogmaals kunnen gebeuren, maar de verruiming van 1917 ging functioneren als voertuig voor het invoeren van een stelsel dat voor georganiseerde partijen veel gunstiger was dan het oude. Heel Nederland werd één groot district, en de kiezer ging stemmen op een kandidaat die op een door zijn partij opgestelde lijst stond. Wie éénhonderdste van het aantal uitgebrachte stemmen haalde, had de kiesdeler gehaald en kon een van de honderd zetels in de Kamer gaan bezetten.³⁰ Maar iedere stem méér ging naar de volgende kandidaat op de lijst, en werd daarmee in feite een stem voor de lijst. Viel een gekozen kandidaat uit, dan kwam er ook geen tussentijdse verkiezing meer, zoals onder het oude stelsel het geval was geweest, maar ging de zetel naar de opvolgende kandidaat op de lijst.

Aan het afgeschafte stelsel kleefde vanuit representatief oogpunt een groot bezwaar, en dat werd door de nieuwe kieswet ondervangen. Het lijstenstelsel introduceerde echter een nieuw fenomeen: de mogelijkheid van ‘gekozen’ kandidaten waar geen kiezer op gestemd had – een logisch gevolg van het principe dat de lager geplaatste kandidaat het stemmenoverschot van een hogergeplaatste krijgt.

Een tweede kenmerk van het nieuwe stelsel was dat het veroveren van een zetel voor een individuele kandidaat praktisch veel moeilijker werd. Voorheen kon men kandideren en campagne voeren in het district waar men dacht de beste kansen te hebben en dan had men aan de helft plus één van de uitgebrachte stemmen genoeg. Nederland had honderd districten, en dus woonde in één district gemiddeld één procent van de kiezers, en dat kwam neer op een gemiddelde kiesdrempel van 0,5%. Door het lijstenstelsel werd die drempel twee keer zo hoog: nu moest een kandidaat éénhonderdste, dus één volle procent van de stemmen zien te verkrijgen om een zetel te verwerven. En de campagne tot één (voormalig) district beperken ging nu ook praktisch niet meer, want dan zou men daar *alle* uitgebrachte stemmen moeten krijgen. Partijloze, individuele kandidaten keken dus na 1917 tegen een twee keer zo hoge kiesdrempel aan en werden ook nog eens gedwongen in een veel groter gebied campagne te voeren.

We kunnen dus veilig vaststellen dat het in 1917 tegelijk met de evenredige vertegenwoordiging ingevoerde lijstenstelsel de toegang tot de

Kamer in hoge mate onder controle van georganiseerde politieke partijen heeft gebracht. Wie niet onder het juk van de kandidaatstelling van een gevestigde partij door wilde gaan en met een eigen lijst uitkwam, bleek inderdaad weinig kans te hebben gehad. Tijdens de verkiezingen tussen 1917 en 1939 en die tussen 1946 en 1999 werden in totaal 3.925 Eerste- en Tweede-Kamerzetels vergeven, en 98% van die zetels ging naar kandidaten op de lijsten van al gevestigde politieke partijen.

Door het lijstenstelsel is een van de twee algemeen begaanbare toegangswegen tot een openbaar ambt in Nederland, namelijk verkiezingen, onder controle van georganiseerde partijen gebracht. Zij zijn hierdoor optimaal in de gelegenheid partijleden die zij daartoe naar voren schuiven, te laten verkiezen. Dat brengt ons bij de tweede toegangsweg: een benoeming. Er is een tijd geweest dat voor alle benoemingen in de rijksdienst een Koninklijk Besluit geslagen werd, maar dat is in de loop van de tijd sterk afgezwakt. Het was aanvankelijk ook inhoudelijk een besluit van de Koning, maar ook dat is niet zo gebleven. Sinds 1850 kan de minister op eigen initiatief een persoon voor benoeming voordragen en daarna groeide de huidige situatie dat de Koning geacht wordt het hem voorgelegde ontwerp-Koninklijk Besluit gewoon te tekenen.

Sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn dus ministers de cruciale factor bij benoemingen – zij het dat de Kamer in schaarse gevallen (voor leden van de Hoge Raad der Nederlanden en de Algemene Rekenkamer) een bindende voordracht van drie doet (waaruit het kabinet er een kiest) of zelf benoemt (Griffier, Nationale Ombudsman). De omvangrijkste rol op dit gebied is weggelegd voor de bewindsman van Binnenlandse Zaken, aangezien de benoemingen tot burgemeester en commissaris tot zijn portefeuille behoren. Wie invloed op benoemingen wil uitoefenen moet dus invloed hebben op het gedrag van de ministers, de bewindsman van Binnenlandse Zaken voorop.

Daarbij doet zich echter het al eerder genoemde probleem voor dat ook ministers niet in een gezagsverhouding tot een partij staan en dat het een moeizame en omslachtige methode is hen per kwestie naar het partijstandpunt pogen over te halen. Veel gemakkelijker zou het zijn als een bewindsman eigener beweging de ‘goede’ personen voor een benoeming voordraagt dan wel bereid is zich via de zijlijn door een partij wat te laten influisteren. De voorwaarden daarvoor zijn optimaal vervuld als ministers zelf ook loyale partijleden zijn die hun positie ook (mede) aan hun partij te danken hebben. Dat gegeven maakt de greep op de toegang tot het ministersambt een cruciale factor voor invloed op alle andere benoemingen in de rijksdienst.

De politieke partijen kregen echter in het begin van de twintigste eeuw een nog belangrijker motief om ‘eigen’ ministers te willen. Dat motief

had alles te maken met hun primaire doelstelling: invloed op de wetten en het beleid. Het zwaartepunt in de wetgevende macht, dat tot dan bij het parlement had gelegen, was namelijk gaan verschuiven in de richting van het kabinet. De staatsrechtgeleerde A.A.H. Struycken zag al in 1910 die ‘terugtrek der wetgever’.³¹ Donner legt het omslagpunt iets later, namelijk bij het kabinet-Cort van der Linden dat van 1913 tot 1917 regeerde.³² Het precieze tijdstip doet er hier niet zo veel toe; waar het hier om gaat is dat ‘eigen’ ministers nog belangrijker werden voor de politieke partijen.

Volgens de grondwet van 1848 benoemde en ontsloeg de Koning de ministers ‘naar welgevallen’. Maar na de acceptatie van de vertrouwensregel, die impliceert dat een minister die het vertrouwen van het parlement verspeeld heeft niet kan aanblijven, ontslaat de Koning de ministers *materieel* naar welgevallen van een meerderheid in de Staten-Generaal. En bij een benoeming moet hij er sindsdien van uit kunnen gaan dat het parlement de ambtsdrager niet op voorhand wantrouwt, want dan kan deze onmiddellijk heengezonden worden. De Staten-Generaal hebben dus op dit gebied hindermacht verworven, en toen fracties van politieke partijen in het parlement de toon gingen aangeven, was die parlementaire hindermacht de basis waarop zij konden voortbouwen.

Dat hebben de partijen met succes gedaan, maar zonder dat het zijn weerslag gekregen heeft in het geschreven staatsrecht dat op de formatie betrekking heeft. Een duidelijk omslagpunt – zoals de wijziging van de kieswet in 1917 het formele keerpunt in de toegang tot het parlement vormt – ontbreekt bij de toegang tot het kabinet. Hier was sprake van een cumulatie van kleine en minder kleine veranderingen in het gedrag van de betrokkenen – veranderingen die in een bepaalde formatie nuttig of nodig leken en die dan bij de daaropvolgende formaties als verworven rechten van de partijen beschouwd werden. De voornaamste stappen duiden we hier kort aan.

Het begon er mee dat een verkiezingsuitslag niet langer door een duidelijke meerderheid van vrijzinnige (liberale) of rechtse (conservatieve, later confessionele) afgevaardigden in de Kamer, als vanzelf de politieke richting van het nieuwe kabinet aangaf. De globale richting ging er minder toe doen. De kamerleden begonnen zich in toenemende mate als leden van een fractie op te stellen, zonder dat er een fractie was die de meerderheid had. Zelfs als er een linkse of een rechtse meerderheid was, dan nog moesten fracties bereid zijn samen te werken. En omdat het niet op voorhand duidelijk was of zij dat wilden – en zo ja, onder welke voorwaarden – zag de Koning zich genoodzaakt fractieleiders te gaan consulteren. Dat gebeurde voor het eerst in 1905 en op nog beperkte schaal. Maar de omvang van het verschijnsel groeide en sinds 1946 worden alle fractieleiders geraadpleegd.

Bij een consultatie kan men natuurlijk niet alleen steun toezeggen of weigeren, maar die steun ook afhankelijk maken van voorwaarden. De logische vervolgstap op het verbinden van voorwaarden aan het steunen van een nieuw kabinet is het gaan voeren van onderhandelingen. Die zijn in de loop van de tijd over een steeds groter scala van onderwerpen gegaan. In 1948 werd voor het eerst gesproken over het aantal ministers dat iedere partij zou krijgen. Is eenmaal aanvaard dat de zetelverdeling onderwerp van onderhandelingen is, dan is dat het begin van wedijver om ministerszetels – en die onderlinge wedijver maakt de kans op een post voor een partijloze kandidaat in de loop van de tijd steeds kleiner. De laatste partijloze minister (J.W. Beyen van Buitenlandse Zaken) is in 1956 afgetreden, en de twee laatste partijloze staatssecretarissen (H. Schaper en G.H.J.M. Peijnenburg, beiden van Defensie) deden dat in 1967. De zetelverdeling is een cruciaal onderdeel van de coalitieonderhandelingen geworden en dat maakte dat na 1967 alleen nog partijleden, en dan natuurlijk alleen leden van een der coalitiepartijen, een kabinetspost gekregen hebben. Is een partij een enkele maal gedwongen buiten de eigen gelederen te rekruteren, dan moet sedertdien de kandidaat eerst partijlid worden voor hij of zij benoemd kan worden.

Daarmee was echter de ontwikkeling niet ten einde. In 1965 had een formateur voor het eerst met de fractieleiders overleg gevoerd over de personen die hij een ministerspost wilde aanbieden. Daardoor werd ongewild het speelveld voor de volgende formateur verkleind. Twee jaar later namelijk vroeg formateur B.W. Biesheuvel de fractievoorzitters om de vrije hand bij het aanzoeken van de kandidaat-ministers uit hun partij. Dat hij meende dat te moeten vragen is al veelzeggend, maar het antwoord zei nog veel meer: de fractieleiders weigerden het in ronde bewoordingen. Daarmee kwam vast te liggen dat een kandidaat-bewindsman het fiat van zijn partijleider behoeft. Een kandidaat die niet de steun van zijn partij heeft, kan geen kabinetspost gaan bekleden, óók niet als de formateur hem of haar graag zou willen hebben. Toen formateur J.A.W. Burger dat principe bij de formatie van het kabinet-Den Uyl aan zijn laars poogde te lappen, heette dat een ‘inbraak’ en was de verontwaardiging groot. Het eindresultaat was dat de voor het blok gezette partijen het nieuwe kabinet slechts wilden gedogen, al kwam dat niet alleen door de poging tot inbraak. In diezelfde formatie van 1972-1973 kreeg Burger van KVP-fractievoorzitter F.H.J.J. Andriessen twee lijstjes met personen waaruit hij mocht kiezen: een lijstje voor de ministersposten, en een ander voor de staatssecretarissen. De laatste stap in deze ontwikkeling is dat de partijleiders zelf met kandidaten komen en dat de formateur als beoogd premier hooguit hindermacht heeft: hij kan proberen een onwelgevallige kandidaat te weren.

De politieke partijen zijn dus door een combinatie van hindermacht, het opvatten van eenmaal gedane concessies als verworven rechten en door hun onderlinge naijver erin geslaagd om in grofweg de tweede helft van de twintigste eeuw het formatieproces geheel naar zich toe te trekken. Daarmee hebben zij niet alleen de toegang tot het kabinet onder hun controle gebracht, maar in het voorbijgaan ook greep gekregen op de toegang tot andere ambten in de rijksdienst die men via een benoeming kan verwerven. De ministers spelen daarbij immers een cruciale rol en – zoals wij eerder opmerkten – is de minister een loyaal partijlid dat zijn functie zonder de steun van zijn partij niet gekregen zou hebben, dan zijn de voorwaarden voor partij-invloed op benoemingen, gegeven de kenmerken van het stelsel, optimaal vervuld.

Daarmee is de constructie van de tweede trap van de verklaring voltooid. We kunnen vaststellen dat politieke partijen in de twintigste eeuw inderdaad de middelen hadden en in de gelegenheid geweest zijn het laten verkiezen dan wel het benoemen van door hen naar voren geschoven partijleden ten eerste te bevorderen. Die middelen kregen zij in handen nadat zij erin geslaagd waren de zetels in het parlement in meerderheid door partijleden te laten bezetten. De gelegenheid grepen zij, voor wat verkiezingen betreft, in 1917 via het lijstenstelsel. Voor wat de benoemingen betreft kwamen zij voor het eerst in de gelegenheid toen zij invloed op de kabinetsformatie begonnen te krijgen en konden afdwingen dat partijmannen tot minister benoemd werden. Maar de greep op de toegang tot het kabinet is pas na 1967 volkomen geworden. Voor wat de overige benoemingen betreft, dat wil zeggen benoemingen waarbij een of meer ministers een centrale rol spelen, kunnen we dus eveneens vaststellen dat die middelen – als onderdeel van hetzelfde proces – er zijn gekomen. Maar daar hoort een clausule bij: alleen partijen die deelnemen aan de regering zijn in de gelegenheid er gebruik van te maken.

4. De dynamiek

We zijn nu toe aan de derde stap: de dynamiek van het verschijnsel. Dynamiek moet er logischerwijs geweest zijn, omdat aan het eind van de negentiende eeuw de politieke partijen nog maar net op het toneel verschenen waren, en zij een eeuw later de toegang tot de belangrijkste openbare ambten onder hun controle hadden gebracht. Wat zijn de drijvende krachten achter die proliferatie?

De veronderstelling dat politieke partijen invloed willen uitoefenen op de inhoud van de wetten en het overheidsbeleid, dwingt tevens tot de aanname dat zij zich zullen richten op die ambten waarin die invloed

ook daadwerkelijk uitgeoefend kan worden. Dat verklaart waarom de politieke partijen zich in eerste instantie op de Staten-Generaal en het kabinet geconcentreerd hebben, want daar heeft men optimale invloed op zowel de wetgevende als de uitvoerende macht. Dat verklaart echter nog niet waarom de partijen steeds verder zijn gegaan en de belangstelling hebben verbreed naar zo goed als alle aanzienlijke openbare ambten. Het vinden van een verklaring daarvoor is in hier aan de orde.

Wie een machtsstrategie volgt, dient zich rekenschap te geven van verschuivingen in de machtsverhoudingen. We hebben al op die gedachte gepreludeerd toen we er op wezen dat door het veranderen van de machtsbalans tussen regering en parlement de toegang tot het kabinet voor politieke partijen aan gewicht won. De regering is echter niet alleen medewetgever, maar ook drager van de uitvoerende macht. Doordat de departementen steeds groter werden, namen de mogelijkheden van bewindslieden af om het doen en laten van hun ambtenaren te controleren. De ambtelijke bureaucratieën werden daardoor langzaam maar zeker een niet te veronachtzamen machtsfactor in zowel de voorbereiding en de implementatie van beleid, als in het ontwerpen en uitvoeren van wetten. Door de jurist en bestuurskundige R. Crinice le Roy is in dat verband de term 'de vierde macht' geïntroduceerd.³³

Deze situatie dwingt doelrationele politieke partijen hun strategie bij te stellen en ook belangstelling te hebben voor sleutelposities in het ambtelijk apparaat. Hetzelfde argument gaat op voor de buiten de departementen ontstane machts- en invloedscentra, in de vorm van allerlei adviesinstanties en zelfstandige bestuursorganen – gezamenlijk wel 'de vijfde macht' genoemd. Ook daarvan kan men zeggen dat zij een belangrijke factor zijn geworden in zowel de voorbereiding van beleid en wetgeving als in de uitvoering daarvan.

In de loop van de twintigste eeuw kon dus op veel meer plaatsen dan alleen in het parlement invloed op wetgeving en beleid worden uitgeoefend. Van politieke partijen die zich doelrationeel gedragen, mag men daarom verwachten dat zij op het ontstaan van die nieuwe machts- en invloedscentra reageren door ook daar de sleutelposities te willen laten bezetten door hun leden. Ten tweede zijn er zoals hierboven reeds vermeld de institutionele belangen van de gevestigde politieke partijen die hen er toe dwingen ook belangstelling te hebben voor ambten die voor de invloed op wetgeving en beleid weliswaar minder relevant zijn, maar overigens wel prestigieus, op zichzelf interessant, of passend zijn voor een politicus die zijn carrière een andere wending moet of wil geven.

De verspreiding van het verschijnsel van de partijpolitieke benoemingen is dus in feite gegeven met de motieven die politieke partijen hebben en met het opkomen van nieuwe machts- en invloedscentra in het openbaar

bestuur. Die rationele motieven van de politieke partijen worden nog versterkt door doodgewone naijver. Illustratief in dat verband is de volgende passage uit een hagiografische geschiedschrijving van de ARP, waarin Kuypers voorkeur voor het benoemen van partijgenoten verdedigd wordt:

“Het liberalisme had een poging gedaan heel Nederland te liberaliseren... Het deed dit... door alle belangrijke plaatsen door liberalen te doen bezetten. Aan dit eenzijdig en partijdig werk maakte Kuyper onmeedogend een eind. Vandaar, dat van liberale zijde nooit een staatsman zo fel... is bestreden als Kuyper. Maar deze ging onverstoord verder en doorbrak voorgoed het bevoorrechtingsstelsel dat tientallen jaren toegepast was. Natuurlijk heeft hij wel eens benoemingen moeten doen van mannen, die niet de nodige vooropleiding hadden gehad, maar de praktijk heeft geleerd, dat de Rijksadministratie en de gemeentebesturen daarvan geen nadelige gevolgen hebben ondervonden”.³⁴

Hier wordt uit onverdachte hoek toegegeven dat het bij voorrang benoemen van partijgenoten bij Kuyper (die van 1901 tot 1905 minister-president was) de praktijk was, zelfs als het ging om partijgenoten “die niet de nodige vooropleiding hadden gehad”. Belangrijk is het mechanisme dat hier gedemonstreerd wordt. Politieke partijen zijn met elkaar in een concurrentiestrijd gewikkeld. Nadat er één begonnen is met het benoemen van partijgenoten in een bepaalde functie – of in elk geval het beeld ontstaan is dat dit gebeurd is –, gaan andere partijen zodra zij daartoe in de gelegenheid zijn die ‘eenzijdigheid’ corrigeren, waardoor de kansen op die functie voor niet-partijgebonden kandidaten uiteindelijk zullen verdampen. Een partijpolitieke variant van de bekende wet van de Engelsman Th. Gresham: “bad money drives out good money”. Als een bepaald soort ambt eenmaal volledig in handen van partijleden is, en een partij meent in vergelijking met een andere partij onderbedeeld te zijn, kan bij gebrek aan (voldoende) vacatures in dat bepaalde ambt compensatie gezocht worden in aanpalende ambten, die dan vervolgens weer voorwerp van onderlinge strijd kunnen worden. Een (vermeende) ‘achterstand’ op het gebied van bijvoorbeeld de burgemeesters kan zo goedge maakt worden met een post van commissaris van de Koningin voor de onderbedeelde partij, waarna andere partijen, als er al niet om commissarisposten gestreden zou worden, ook de benoeming in dat ambt tot inzet kunnen maken van de partijpolitieke strijd. Op die manier kan het verschijnsel als een besmettelijke ziekte overspringen van het ene naar het andere gebied.

5. Het distributieve aspect

We zijn nu toe aan het vierde en laatste aspect: de verklaring voor de klaarblijkelijk disproportionele verdeling van de posten over de partijen. Waarom een gouvernementele partij wel en een partij die nog nooit in de regering zat niet? Staatskundige beginselen of democratische principes passen niet goed in een structurele verklaring, en dus blijft pragmatisme – in dit geval dus een pragmatische omgang met de politieke werkelijkheid – als mogelijke verklaring over. Laten we daarom om te beginnen de relevante feiten en omstandigheden op een rij zetten.

We nemen aan dat politieke partijen er belang in stellen dat openbare ambten opgedragen worden aan de partijgenoten die zij daartoe naar voren schuiven. Omdat ze dat allemaal willen, ontstaat er uiteindelijk wedijver om vrijkomende ambten in een *zero sum game*. Als alle ambten van een bepaalde soort door partijleden bezet zijn, kan geen partij er immers meer op vooruitgaan zonder dat een andere partij er slechter van wordt. Openlijk ijveren voor het benoemen van een partijgenoot maakt al gauw een slechte indruk; het maakt partijen kwetsbaar voor verwijten als vriendjespolitiek en baantjesjagerij. Daar komt bij dat slag leveren om iedere concrete benoeming – ook als het achter de schermen gebeurt – weinig aantrekkelijk is, want het belast de onderlinge verhoudingen en iedere partij heeft in Nederland altijd minstens één andere partij nodig gehad om een meerderheid ten gunste van welk standpunt dan ook te verwerven. Een minimum aan samenwerking tussen althans enkele partijen is dus gegeven de bestaande verhoudingen onvermijdelijk. Voor kabinetsdeelname moet zelfs voor langere tijd samengewerkt worden met minstens één andere partij. In zo'n coalitie verkeert de partij waar de minister van Binnenlandse Zaken lid van is natuurlijk in de meest voordelige positie, maar ook daar zijn grenzen aan. Veel benoemingen moeten in de ministerraad aan de orde komen, en de minister die niet ook de coalitiepartners hun portie gunt, kan daar weerstand en uiteindelijk conflicten verwachten.

Die conflicten zijn potentieel gevaarlijk, want ze kunnen de samenwerking in de regering in gevaar brengen en regeringsdeelname is een hoger belang dan een baantje voor een partijgenoot. Ook de partij die in de meest gunstige positie verkeert, zal zich dus wat moeten inhouden en ook de coalitiegenoten wat gunnen. Die houding kan versterkt worden door de overweging dat wie vanuit een positie van overwicht een ander ook wat gunt, zichzelf een basis voor een legitieme claim verschaft als in een volgend kabinet de bordjes verhangen zouden zijn. Dat zijn ons inziens de hier van belang zijnde feiten en overwegingen. De vraag is dan: hoe gaat men daar pragmatisch mee om?

In deze context lijkt het eerste gebod van pragmatisch handelen: aanvaard het onvermijdelijke en demp en reguleer de onderlinge strijd over althans de meeste benoemingen. Hoog oplopende conflicten over benoemingen moeten zoveel mogelijk tot de uitzonderingen gaan behoren, want ze zijn disfunctioneel. En dat kan alleen maar bereikt worden door te overleggen en onderling afspraken over een verdeling te maken. Afspraken waaruit op den duur stilzwijgend geaccepteerde regels kunnen groeien, zoals bijvoorbeeld de regel dat de burgemeestersposten grosso modo proportioneel over de gouvernementele partijen verdeeld worden. De partijen veranderen dan hun competitieve opstelling in een coöperatieve strategie. De resultaten van speltheoretisch onderzoek ondersteunen die gedachtegang. M. Taylor heeft namelijk laten zien dat als een *zero sum game* in de loop van de tijd met dezelfde spelers herhaald wordt en de deelnemers onderling kunnen communiceren, zij steeds vaker een coöperatieve strategie kiezen.³⁵

Daarmee hebben we een antwoord gevonden op de vraag waarom de politieke partijen over zouden zijn gegaan tot het maken van afspraken en het accepteren van regels over de onderlinge verdeling van openbare ambten. Maar dat verklaart nog niet waarom sommige partijen, zoals wij dat eerder uitdrukten, alleen maar de kruimels krijgen die van de tafel vallen. Daarmee wordt de vraag opgeworpen naar de grondslag waarop een verdeling gemaakt kan worden.

Welnu, een voor de hand liggende grondslag wordt natuurlijk gevormd door de verkiezingsuitslag. Tenslotte zijn de zetelaantallen in het parlement de primaire machtsbasis van een politieke partij. Maar naarmate er meer partijen meedoen aan het overleg, wordt de spoeling dunner en het maken van afspraken moeilijker. Daarom is het in het belang van iedere politieke partij dat zijzelf wel betrokken is bij het maken van afspraken, maar daarnaast zo weinig mogelijk anderen. Alle in het parlement vertegenwoordigde partijen naar rato van hun zetelaantal laten méédelen, zou een handelwijze zijn die absoluut niet strookt met het permanent antagonistische karakter van de samenwerking tussen partijen. Dat antagonisme is permanent omdat er steeds weer nieuwe verkiezingen en formaties komen, en het brengt met zich mee dat een partij alleen mee mag doen als andere partijen er de noodzaak van inzien.

Die noodzaak kennen we inmiddels: omdat geen enkele partij ooit de meerderheid had, moest er altijd tussen althans enige partijen samengewerkt worden. *Enige* partijen, maar zeker niet *alle* in het parlement vertegenwoordigde partijen, omdat zij niet allemaal nodig zijn om tot meerderheidscoalities te komen. Met de belangen van partijen die weinig kans hebben een relevante factor te zijn bij het vormen van een werkbare regeringsmeerderheid, hoeft niet per se rekening gehouden te worden. En dus zal dat ook maar weinig gebeuren. Zij krijgen een postje

hier of daar, bijvoorbeeld om zonodig het verwijt te kunnen ontkrachten dat zij helemaal over het hoofd gezien worden. Maar een partij wordt pas betrokken bij het maken van afspraken nadat zij bewezen heeft gouvernementeel te zijn. Dat maakt de kring van in aanmerking komende partijen al beduidend kleiner, en dus de spoeling minder dun en het maken van afspraken gemakkelijker.

Binnen dat selecte ‘gouvernementele’ gezelschap heeft natuurlijk niet iedere partij een even sterke positie ten opzichte van de andere. Het aantal zetels dat een partij in het parlement heeft zal nu wel een rol gaan spelen, al was het alleen maar omdat – in elk geval in het laatste deel van de twintigste eeuw – de parlementaire krachtsverhoudingen in de samenstelling van het kabinet weerspiegeld worden. Een zuiver evenredige verdeling van de vrijkomende ambten over de gouvernementele partijen is echter ook weer niet te verwachten. Een partij die pas recent de status van gouvernementele partij verworven heeft, zal toch nog regelmatig genadebrood moeten eten. Zij zal, als zij voor het eerst mee mag doen op een moment dat de pot al grotendeels verdeeld is, niet in één of twee kabinetsperioden haar hele ‘achterstand’ inlopen, omdat andere gouvernementele partijen daarvoor moeten ‘inleveren’ en die zullen dat slechts schoorvoetend willen doen. Een partij die al langer gouvernementeel is maar tijdelijk in de oppositie verkeert, worstelt met een vergelijkbaar probleem. Ook zij zal allicht minder dan haar evenredige aandeel krijgen, maar omdat zij niet in het kabinet vertegenwoordigd is, heeft zij geen enkel middel om van binnenuit druk uit te oefenen.

Uitgaande van een pragmatische opstelling van de politieke partijen kan dus, met behulp van dezelfde aannames die we eerder gebruikten, een plausibele verklaring gegeven worden voor zowel het bestaan van afspraken en gegroeide regels over de verdeling van ambten als voor de disproportionaliteit van de tot stand gekomen verdeling. Daarmee is ook de vierde en laatste trap van de verklaring geconstrueerd.

6. Conclusie

In het voorgaande hebben we laten zien dat het mogelijk is een verklaring te geven voor de stand van zaken aan het einde van de twintigste eeuw zonder te hoeven refereren aan de opvattingen of de moraal van specifieke politici of partijen. Enkele plausibele aannames over politieke partijen als organisaties, hun antagonistische coöperatie en enkele kenmerken van het Nederlandse stelsel, volstonden.

Natuurlijk zijn er altijd partijen en politici geweest die het hanteren van partijpolitieke criteria bij benoemingen openlijk veroordeeld hebben. Dat waren in het begin van de twintigste eeuw onder anderen veel

liberalen en de vrij-antirevolutionairen, opgegaan in de Christelijk-Historische Unie (CHU), en later bijvoorbeeld D66, GroenLinks en de SP. De liberalen huldigden het beginsel van de scheiding der machten en hechtten dus aan gescheiden verantwoordelijkheden van regering en Staten-Generaal; zij hadden bovendien ideologisch moeite met zaken als politieke organisatie en interne discipline of partijbelang. Binnen de CHU hechtte men eveneens aan gescheiden verantwoordelijkheden; tenslotte was een politiek conflict over de verhouding tussen fractie en partijleiding mede debet aan de afsplitsing van de vrij-antirevolutionairen van de ARP in 1894. Daarnaast was de Unie royalistisch ingesteld en koesterde zij de prerogatieven van de Kroon. In haar ogen waren het de ministers en de formateur *des Konings* en niet die van een partij. De liberalen noch de christelijk-historischen konden echter de regels van het spel dicteren in een situatie waarin zij stonden tegenover georganiseerde katholieken, socialisten en antirevolutionairen, die in dit opzicht veel minder door hun ideologie geremd werden. De concurrentie dwong met andere woorden de eerstgenoemden op straffe van marginalisering zich op termijn over hun tegenzin heen te zetten en zich geleidelijk aan te passen. In het huidige gedrag van het CDA of de VVD vindt men van deze opvattingen dan ook niet veel terug.

Van enige van de meer recente tegenstanders van partijpolitiek gemotiveerde benoemingen kan men zeggen dat zij, zoals dat heet, *moral luck* gehad hebben. Zij namen weliswaar een ‘zuiver’ standpunt in of trokken – zoals de SP herhaaldelijk deed – van leer tegen het verschijnsel, maar konden dat ook gemakkelijk doen omdat zij sowieso niets te verwachten of te vrezen hadden. GroenLinks, voor wie de gouvernementele status al enkele keren wat minder illusoir leek, had in 2003 alvast een ‘scouting-commissie’ ingesteld. Haar opdracht was “er voor te zorgen dat er meer GroenLinkers op invloedrijke posities komen... Het gaat om meer dan burgemeesters en wethouders”, maar ook om “leden van adviesorganen, bestuurlijke functies, noem maar op”, al blijft men voorstander van een nette sollicitatieprocedure. Interessant in het licht van wat wij hiervoor over de onderlinge naijver als drijfveer gezegd hebben is een opmerking in het begin van het betreffende artikeltje in het partijblad: “D66 heeft 31 burgemeesters, wij 5”.³⁶ Dat strookt inderdaad niet met de verhoudingen in het parlement.

Illustratiever nog is ten slotte de opstelling van D66 ten opzichte van burgemeestersbenoemingen. De partij die bij uitstek met de gekozen burgemeester geassocieerd wordt, heeft na haar eerste regeringsdeelname in 1973 de stelling betrokken dat het benoemingsstelsel weliswaar afgeschaft zou moeten worden, maar dat de partij – totdat het zo ver is – wel naar evenredigheid in aanmerking moet komen voor burgemeestersposten.

Deze voorbeelden laten precies zien wat er aan de hand is: ook voor politici en partijen die wel anders zouden willen, is de structuur waarbinnen zij moeten functioneren in zo hoge mate dwingend, dat hun opvattingen er maar weinig toe doen. In dat verband zou men Michels' 'IJzeren Wet van de Oligarchisering' voor georganiseerde politieke partijen kunnen herformuleren tot de 'IJzeren Wet van de Claims op Openbare Ambten voor Partijgenoten'.

noten

¹ Raad voor het openbaar bestuur, *Tussen staat en electoraat. Politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving*, s.l., 1998, 125.

² R.B. Andeweg, 'The Netherlands', in: J. Blondel en M. Cotta, red., *Party and government. An inquiry into the relationship between governments and supporting parties in liberal democracies*, London, 1996, 128-152; 149.

³ Zie bijvoorbeeld: 'Staatssecretaris regelt benoeming partijgenoot', in: *NRC-Handelsblad*, 14 januari 2004.

⁴ Zie bijvoorbeeld P. Mair, 'Politieke partijen en hun privileges', in: *Socialisme & Democratie*, 52 (1995), no. 9, 395-401.

⁵ Het – naar het zich laat aanzien lijvige – boek zal te zijner tijd verschijnen bij de Sdu. De werktitel luidt: *Politieke partijen als sluiswachters van het openbaar bestuur. De toegang tot openbare ambten in Nederland tijdens de twintigste eeuw*.

⁶ J.H. Gerards en A.W. Heringa, *Wetgeving gelijke behandeling*, Deventer, 2003, 65.

⁷ R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992.

⁸ Zie daarover G. Sartori, *Parties and party system. A framework for analysis*, Cambridge, 1976; K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München, 1982; I. Lipschits, 'Functies van politieke partijen', in: R.A. Koole, *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, 13-22; H.W. Nijzink, 'Politieke partijen in Nederland. Hun plaats in de representatieve democratie en het recht', in: *Acta Politica*, 27 (1992), 3 (juli), 261-296.

⁹ D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, 23.

¹⁰ R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*, Nachdruck der zweiten Auflage, Stuttgart, 1970 (eerste druk: 1911), *passim*.

¹¹ A. Krouwel, 'Partijverandering in Nederland. De teloorgang van de traditionele politieke partij?', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum*

Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1996, 168-191; 168-170.

¹² J.A.A. van Doorn, *Rede en macht. Een inleiding tot beleidswetenschappelijk inzicht*, Alphen aan den Rijn, 1988, 171.

¹³ *Ibidem*, 171-172.

¹⁴ R.A. Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen? Financiën van de Nederlandse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief', in: *Jaarboek 1996 DNNP*, Groningen, 1997, 156-182; 156. In dat opzicht is de op 1 juli 1999 in werking getreden Wet subsidiëring politieke partijen een breukpunt gebleken door de op stapel staande verhoging van de subsidie met vijftig procent. Een verhoging die in het licht van de huidige overheidsfinanciën wel spectaculair genoemd mag worden.

¹⁵ M. Olson, *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups*, Cambridge, 1965, *passim*.

¹⁶ J.W. Janssens, *De commissaris van de koningin. Historie en functioneren*, Den Haag, 1992, 91.

¹⁷ H.M. Franssen, *Tweede Kamer en Binnenlandse Zaken. Een verkennend onderzoek naar parlementaire invloed onder het kabinet-Den Uyl*, Assen, 1982, 82-84.

¹⁸ En er wordt ook niet geheimzinnig over gedaan. Op de per e-mail respectievelijk per telefoon gestelde vraag welk fractielid 'de benoemingen' in portefeuille had, gaven de voorlichters van de fracties onbekommerd antwoord ("Oh, u bedoelt de burgemeesters en zo?"). Staatsrechtelijk correct was alleen de reactie van de ChristenUnie: "De fractie gaat niet over benoemingen. Dat is voorbehouden aan het betreffende ministerie" (bron: e-mail J.J. de Haan namens de Christenunie aan schrijver dezes, 1 mei 2001).

¹⁹ Zie het klassieke werk van Michels, *op.cit.* Hij liet zien dat zelfs een politieke partij die de democratisering van de samenleving tot het hoogste politiek doel had verheven, zich intern om organisatorische redenen tot een oligarchie ontwikkelde.

²⁰ A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, Zwolle, 1977, 320.

²¹ P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, Assen, 1954 (tweede druk), 4.

²² K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem, 1933, 103.

²³ D.J. Elzinga en C. Wisse, *De parlementaire fracties*, Groningen, 1988, 29.

²⁴ *Ibidem*, 35-39.

²⁵ Aangehaald bij H. Spoormans, 'Met uitsluiting van voorregt'. *Het ontstaan van liberale democratie in Nederland*, Amsterdam, 1988, 176.

²⁶ Oud, *op.cit.*, 213.

²⁷ “Volkomen gegrond was daarom de opmerking, dat het eigenlijk niet zoozeer de natie was die het Rechtsche bewind in dat jaar ten val bracht, maar dat de ongunst van het districten-stelsel dit had bewerkt. Bij de eerste stemming waren trouwens slechts 280.000 stemmen op de kandidaten van Links uitgebracht over het geheele land, tegenover 340.000 op die der Rechtsche partijen. Had er toen reeds evenredige vertegenwoordiging bestaan, de uitslag zou een geheel andere zijn geweest. Nu zegevierde de Concentratie der vrijzinnige partijen... met behulp der sociaal-democraten over de Coalitie van Rechts”, aldus een officiële publicatie van de RKSP. Zie P.H.J. Steenhoff, *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke Staatspartij, haar stichting en haar voltooiing*, Den Haag, 1939, 31.

²⁸ Spoormans, *op.cit.*, 190.

²⁹ *Ibidem*, 150.

³⁰ Alleen voor een voorkeurszetel, waarmee de door de partij vastgestelde volgorde op de lijst wordt doorbroken, gold aanvankelijk dat de kandidaat slechts de helft van de kiesdeler gehaald behoefde te hebben. Later werd dat percentage verhoogd tot uiteindelijk 100% en (veel) later weer verlaagd tot 25% thans.

³¹ A.A.H. Struycken, *Administratie of rechter?*, Arnhem, 1910, 21.

³² Donner, *op.cit.*, 321.

³³ R. Crinice le Roy, *De vierde macht*, Utrecht, 1969.

³⁴ J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij*, Groningen, 1949, 195.

³⁵ M. Taylor, *Anarchy and cooperation*, London, 1976.

³⁶ H. Kleijburg, ‘Commissie start lobby voor talentvolle GroenLinkers’, in: *GroenLinks Magazine*, 2003, 8 (okt.), 6.

EX ORIENTE LUX

Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten

A.P.M. Lucardie¹

Inleiding

Ex oriente lux: het licht der wijsheid komt uit het Oosten. Meestal doelt men hierbij op de wijsheid van godsdienstleraren en wijsgeren, maar in dit artikel gaat het om politieke inzichten uit Duitsland die mogelijk inspiratie leverden voor nieuwe partijen in Nederland.

Dit is geen nieuw verschijnsel. Nederlands eerste politieke partij, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) onderging (zij het vooral indirect, via haar voorloper G. Groen van Prinsterer) invloed van Duitse conservatieve denkers als F.J. Stahl.² De bijna gelijktijdig opgerichte Sociaal-Democratische Bond nam in zijn programma van 1882 veel over van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD).³ Dat deed vervolgens ook de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1895.⁴ Liberalen en radicalen ondergingen de invloed van de Duitse *Verein für Sozialpolitik*.⁵ De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) liet zich in 1931 alleen in haar naam inspireren door de *National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP), maar nam na 1935 steeds meer opvattingen van haar naamgever over.⁶ Na de Tweede Wereldoorlog onderging de Centrumpartij '86 vooral in de jaren negentig de invloed van de *Nationaldemokratische Partei Deutschlands* (NPD).⁷ Groen-Links liet zich volgens sommigen inspireren door *Die Grünen*, al moet die invloed niet overdreven worden.⁸ Soms was de inspiratie juist negatief: zo oefende het voorbeeld van de Duitse *Christlich Demokratische Union* (CDU) op Nederlandse christen-democraten in de jaren vijftig en zestig vooral een afschrikwekkende invloed uit, vanwege haar conservatieve en pragmatische imago.⁹

Gezien deze voorbeelden lijkt het niet onaannemelijk dat ook in de huidige tijd nieuwe partijen in Nederland zich soms door Duitse soortgenoten hebben laten inspireren. Daarnaast kunnen oprichters van nieuwe partijen in beide landen ook beïnvloed zijn door voorbeelden of ontwikkelingen elders in de wereld, of door maatschappelijke verande-

ringen die zich in beide landen voltrokken. Een derde mogelijkheid is dat de ontwikkeling in Nederland volstrekt autonoom en uniek verliep, zonder noemenswaardige invloed van of parallellen in het grote buurland. Ten slotte is het mogelijk dat de beïnvloeding andersom plaatsvond, van west naar oost.

Doel van dit artikel is niet alleen om de wisselwerking tussen nieuwe partijen in Duitsland en Nederland in kaart te brengen, maar ook om de verschillende partijen aan de rand van het partijstelsel te portretteren en hun ontwikkeling te verklaren. ‘Nieuw’ wordt hier overigens ruim opgevat: partijen die anno 2002 nog niet in de Tweede Kamer (respectievelijk de Duitse *Bundestag*) vertegenwoordigd waren, maar wel deelnamen aan de verkiezingen van 2002 en/of 2003. Het merendeel ontstond in de jaren negentig of nog later, maar een enkeling bestond al langer. Om het terrein enigszins te ordenen, worden vijf typen partijen onderscheiden op grond van de rol die ze zichzelf toedichten:

1. als een profeet of revolutionaire voorhoede (nieuwe of vergeten) ideologieën aan het volk verkondigen;
2. als ‘extern geweten’ of zweep een gevestigde partij in een bepaalde (meestal: radicalere) richting proberen te sturen;
3. als belangenpartij aandacht vragen voor groepsbelangen die door gevestigde partijen verwaarloosd of miskend lijken te worden;
4. als populistische ‘zuiveraar’ het politiek bestel en de politieke cultuur zuiveren van corruptie en achterkamertjespolitiek om de macht ‘terug aan het volk’ te geven;
5. als idiosyncratische of persoonlijke partijen de persoonlijke opvattingen of belangen van hun oprichter vertegenwoordigen, zonder duidelijke band met groepsbelangen, gevestigde partijen of ideologieën.¹⁰

1. Profetische partijen: de spoeling wordt dun

Profetische partijen worden schaars in Nederland; zij doen althans niet meer vaak mee aan Tweede-Kamerverkiezingen. In 1994 en 1998 werden nog nieuwe of vergeten ideologische boodschappen verkondigd door De Groenen, Jij en de Idealisten, de Natuurwetpartij, de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) en de Nieuwe Communistische Partij (NCPN). In 2002 nam geen van deze groeperingen deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen, in 2003 alleen de NCPN. De Socialistische Partij (SP) zou mogelijk ook tot dit type gerekend kunnen worden, maar beter tot het volgende type.

Nieuwe Communistische Partij

De Nieuwe Communistische Partij (NCPN) ontstond in 1992 uit een fusie tussen het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) – afgescheiden van de Communistische Partij van Nederland (CPN) in 1985 toen die partij afstand nam van het marxisme-leninisme – en andere groepen afkomstig uit de CPN die weigerden op te gaan in GroenLinks.¹¹ De NCPN baseerde zich op het “wetenschappelijk socialisme, de wetenschappelijke wereldbeschouwing waarvan Marx en Engels de grondleggers zijn en die door Lenin en anderen verder ontwikkeld is”.¹² De Socialistische Partij (SP) heeft in de ogen van de NCPN niet alleen het marxisme-leninisme overboord gezet maar ook het socialisme onherkenbaar verwaterd.¹³ De NCPN hield onomwonden vast aan het socialisme, dat wil zeggen: socialisatie van alle belangrijke productiemiddelen en planning van de productie.

Deelname aan Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 en 1998 leverde de NCPN geen zetels op; in 1994 kreeg ze 11.701 stemmen, in 1998 5.620. Wel won ze in beide verkiezingsjaren tien respectievelijk negen zetels in de gemeenteraden van Lemsterland, Reiderland en Scheemda. De zetels in Scheemda gingen in 2002 vanwege een lokale afsplitsing verloren, maar in Lemsterland en Reiderland bleven zij behouden en in het Noord-Hollandse Heiloo wist de partij ook een zetel in de wacht te slepen.

De NCPN bereidde zich aan het begin van 2002 voor op de Tweede-Kamerverkiezingen door een ontwerpprogram te schrijven, een kandidatenlijst op te stellen en ruim 10.000 euro in te zamelen. Het partijbestuur besloot echter toch van deelname af te zien.¹⁴ Met het oog op het rechtse klimaat achtte men de kans op electoraal succes onvoldoende. De volgende keer zou men wel weer van de partij zijn. Op een verkiezingsconferentie op 16 november 2002 in Amsterdam werd het verkiezingsprogram op enkele punten aangepast en vastgesteld, evenals de kandidatenlijst. Lijstaanvoerder werd A. de Mello, die begin jaren zeventig met zijn ouders uit Chili naar Nederland was gevlucht en werkzaam was als welzijnswerker in Roosendaal.¹⁵ Men wilde naast de SP toch ook een echt communistisch geluid laten horen. In het verkiezingsprogramma pleitte de NCPN tegen privatisering van overheidstaken en voor wederopbouw van de sociale zekerheid, en meer zeggenschap voor bewoners over voorzieningen in hun wijken.¹⁶ De partij steunde ook actief het verzet tegen de oorlog in Irak. Met 4.854 stemmen (0,05%) viel het resultaat in januari 2003 iets lager uit dan in 1998. De campagne had ongeveer 10.000 euro gekost (in 1998 omgerekend ongeveer 22.500 euro).¹⁷

Men zou hieruit kunnen afleiden dat het aantal (betalende) leden was gedaald. De rede van partijvoorzitter J. Pruijser op het vierde partijcongres (in mei 2001) duidde daar ook op: de oudere generatie viel langzaam

weg, zo merkte hij op, de partij moest meer leden werven.¹⁸ Aan de andere kant scheen de partij wel een belangrijk aantal jongeren aan te trekken, al werden die niet meteen als lid ingeschreven. Volgens partijbestuurder en internationaal secretaris W. van der Klift zou de NCPN begin 2003 een kleine 1.000 leden tellen, maar exacte getallen werden niet gegeven.¹⁹

In Nederland mocht de NCPN een enigszins geïsoleerd bestaan leiden, ze onderhield wel contacten met vele zusterpartijen elders in de wereld. De Belgische Partij van de Arbeid organiseerde regelmatig internationale ‘seminaren’ waar partijen uit heel Europa aan deelnamen, naast de NCPN onder meer de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD).²⁰ Deze KPD was in 1990 opgericht door leden van de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) die de hervorming van deze marxistisch-leninistische staatspartij tot de min of meer sociaal-democratische *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS) afwezen.²¹ De KPD beschouwde zich als rechtmatige erfgenaam van de oude KPD, die in 1946 in het door de Russen bezette oostelijke deel van Duitsland gefuseerd was met de SPD tot de SED. De Sovjet-Unie onder Stalin en de Duitse Democratische Republiek (DDR) waren haar grote voorbeelden; onteigening van bedrijven en grond, productie onder ‘arbeiderscontrole’ en herstel van de ‘dictatuur van het proletariaat’ onder leiding van de ‘marxistisch-leninistische partij van de arbeidersklasse’ (dat wil zeggen: haarzelf) waren haar belangrijkste doelstellingen.²² De KPD trok bij verkiezingen voor de Bondsdag in 2002 slechts 1.624 stemmen (0,003%), absoluut en relatief dus nog minder dan haar Nederlandse zusterpartij.²³ Andere marxistisch-leninistische partijen in Duitsland hadden hun electorale activiteiten al eerder gestaakt. Van enige invloed van Duitse partijen op de NCPN lijkt dan ook geen sprake. Voorzover zij invloed uit het buitenland heeft ondergaan, zal die eerder uit België zijn gekomen. Belangrijker lijkt echter de eigen traditie van het Nederlandse communisme en de maatschappelijke ontwikkeling in bepaalde (economisch zwakke) delen van Nederland.

2. ‘Zweeppartijen’: in het parlement, maar niet meer daarbuiten

Nederland heeft een rijke traditie van partijen die zich afsplitsten van een gevestigde partij, omdat die in hun ogen haar beginselen teveel verwaterd had.²⁴ Een deel van deze ‘zweeppartijen’ (zoals ze in België genoemd worden) is in de Tweede Kamer doorgedrongen, en in een enkel geval hebben ze zich daar duurzaam gevestigd. Zo zijn het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) – sinds 2000 verenigd in de ChristenUnie – voornamelijk ontstaan uit

onvrede met de koers van de ARP en haar erfgenaam, het CDA. De SP kwam indirect voort uit de CPN, maar hanteerde in de loop der jaren steeds meer de zweep op de rug van de PvdA.²⁵

Terwijl deze partijen een vaste plaats in het parlement wisten te verwerven, verdwenen andere zweeppartijen van het politieke toneel. De Katholieke Politieke Partij (KPP), die in 1998 het CDA tot een meer katholiek beleid trachtte op te zwepen, vertoonde geen activiteit meer in 2002.²⁶ Geen enkele nieuwe zweeppartij meldde zich in 2002. In 2003 namen twee afsplitsingen van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) deel aan de verkiezingen; deze zou men als zweeppartijen kunnen betitelen, maar dan zou men ietwat voorbarig de LPF al tot de gevestigde partijen rekenen. In de Bondsrepubliek kwamen anno 2002 meer zweeppartijen voor, voornamelijk gericht op de CDU, in één geval op *Die Grünen*.²⁷

3. Belangenpartijen: oud en nieuw

Partijen die opkomen voor in hun ogen door de gevestigde partijen verwaarloosde belangen, zijn in Nederland veelvuldig opgericht en meestal weer snel verdwenen. Ze ontstonden veelal uit verzet tegen groeiende staatsbemoeienis met het sociaal-economisch leven. Dankzij de invoering van algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging wisten in 1918 vier belangenpartijen een zetel in de Tweede Kamer te winnen. In verschillende vormen hielden boeren- en middenstandspartijen tot in de jaren dertig één of meer zetels bezet.²⁸ Na de Tweede Wereldoorlog richtten boeren en middenstanders opnieuw eigen partijen op, met wisselend succes.²⁹ Boer Koekoek wist met zijn Boerenpartij soms veel aanhang te mobiliseren om die vervolgens door allerlei conflicten en schandalen weer van zich te vervreemden. Al met al bleef hij lid van de Tweede Kamer van 1963 tot 1981. Ouderenpartijen dongen vanaf 1971 naar de kiezersgunst, maar alleen in 1994 met succes. Een automobilistenpartij, Nederland Mobiel, won in 1998 net géén zetel.³⁰ Sinds 1989 hebben voorts verschillende etnische minderheden eigen partijen opgericht, echter zonder kamerzetels te behalen.

Nederlandse Middenstandspartij/Nieuwe Middenpartij

De Nederlandse Middenstandspartij (NMP) is verreweg de oudste van de hier besproken partijen: ze werd opgericht in september 1970 door drie ondernemers, M.P.W.M. Dessing, A.W. te Pas en H. Kamping. De NMP wilde in de eerste plaats “een betere, rechtvaardiger en aanvaardbare lastenverdeling voor Ondernemers, Zelfstandigen en Middenstanders”.³¹ Daarbij keerde ze zich vooral tegen ‘staatsdirigisme’ en bureaucratie, inflatie en anarchie. In 1971 won ze reeds twee zetels in de Tweede

Kamer, maar binnen een jaar brak een hevig conflict uit tussen de twee kamerleden, Te Pas en J.H. de Jong.³² De Jong scheidde zich af en voerde bij de vervroegde kamerverkiezingen van 1972 de Democratische Middenpartij aan. Noch deze partij, noch de NMP haalde daarbij een zetel. Binnen de NMP brak vervolgens ruzie uit tussen Te Pas en Kamping enerzijds en Dessing anderzijds, waarbij de rechtbank in Amsterdam Dessing in het gelijk stelde.³³ Van de NMP werd vervolgens weinig meer vernomen. Dessing nam echter in 1986 opnieuw deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen als lijstaanvoerder van de Partij voor de Middengroepen. De doelstellingen van deze partij waren bijna letterlijk dezelfde als die van de NMP.³⁴ Ze kreeg 0,2% van de stemmen, te weinig voor een zetel, en verdween vervolgens van het toneel.

In 1995 wekte Dessing de NMP weer tot leven. Het electoraal succes van de ouderenpartijen in 1994 leek een hoopgevend signaal voor een partij als de NMP. De partij trok opnieuw ondernemers aan, maar bleef kleiner dan 25 jaar eerder: telde ze toen ruim 2.500 leden, nu ongeveer 1.200.³⁵ Namens de NMP voerde Dessing regelmatig actie tegen de invoering van de euro. De NMP herhaalde in haar tweede leven evenwel niet het succes van 1971. Met 23.512 stemmen (0,27%) kwam ze in 1998 niet in de buurt van een kamerzetel. Niettemin nam zij in 2002 opnieuw aan de kamerverkiezingen deel, nadat ze haar naam gewijzigd had in Nieuwe Middenpartij. Met enige moeite slaagde de partij er in om zo'n 100.000 euro voor de verkiezingscampagne bij elkaar te brengen.³⁶ Het verkiezingsprogramma van de NMP bestond uit eisen als stopzetting van de geldverslindende Betuwelijn, ontmoediging van (economische) asielzoekers en een strenger WAO-beleid.³⁷ Hoewel niet expliciet ideologisch, zou het programma toch conservatief-liberaal genoemd mogen worden. Dessing noemde de partij "sociaal maar niet socialistisch, liberaal maar niet liberalistisch". Hij verheelde niet zijn sympathie voor de vroegere VVD-leider H. Wiegel, en was zelf in Laren lid van de gemeenteraad voor de VVD.³⁸ De NMP moest in 2002 campagne voeren in de schaduw van LPF-leider W.S.P. (Pim) Fortuyn. Het resultaat viel bijzonder tegen: 2.305 stemmen (0,02%), slechts eentiende van het in 1998 behaalde aantal. In 2003 zag de NMP dan ook af van deelname.

Enige gelijkenis met de NMP vertoonde de Duitse *Initiative Pro D-Mark*, in 1998 opgericht door B. Hoffmann, die zich vooral tegen invoering van de euro verzette.³⁹ Haar program bevatte eveneens typisch conservatief-liberale verlangens naar minder bureaucratie en een eenvoudiger belastingstelsel, bevordering van het woningbezit, vermindering van de staatsschuld en beperking van de immigratie.⁴⁰ Vooral dankzij een kostbare advertentiecampagne in toonaangevende dagbladen kreeg de partij vrij veel aandacht en won 0,9% van de stemmen bij de Bondsverkiezingen.

zingen van 1998. Met de invoering van de euro leek haar belangrijkste doel onbereikbaar geworden; in 2002 nam ze niet meer aan verkiezingen deel. Van enige invloed op de Nederlandse NMP lijkt geen sprake te zijn.

Verenigde Seniorenpartij

De Verenigde Seniorenpartij (VSP) ontstond in november 2001 uit een fusie van de Ouderenunie en de Algemene Seniorenpartij en hield op 12 december haar eerste congres. De Ouderenunie was in 1992 opgericht als Unie 55+. Zij had in 1994 één zetel in de Tweede Kamer gewonnen, maar die in 1998 weer verloren. De Algemene Seniorenpartij kwam in 2000 voort uit een andere ouderenpartij, Senioren 2000, die op haar beurt was afgesplitst van het in 1993 opgerichte Algemeen Ouderenverbond (AOV).⁴¹ De Algemene Seniorenpartij trachtte de vier ouderenpartijen die aan het eind van de jaren negentig bestonden te verenigen, maar slaagde daar slechts gedeeltelijk in.⁴² Haar opvolger, de VSP, behaalde meer succes, ook al bleven restanten van AOV en Ouderenunie zelfstandig voortbestaan – de laatstgenoemde vormde in 2002 een gezamenlijke lijst met de Vrije Indische Partij (zie hieronder).

Als lijststaandevoerder wees de VSP in 2001 W. Bosboom aan, ooit een bekend presentator en regisseur van televisieprogramma's van de VARA (Achter het Nieuws, Koning Klant). Toen hij onverwachts op 20 november 2001 overleed, moest in allerijl een opvolger gezocht worden.⁴³ Men vond de 57-jarige A. Smit-Boerma, pastoraal werker en van 1995 tot 1999 Noord-Hollands Statenlid voor De Groenen, in 2001 lid van Leefbaar Nederland maar na de verkiezing van Fortuyn uit die partij getreden.⁴⁴

In haar program omschreef de VSP zich als partij die de belangen van senioren behartigt “zonder daarbij het algemeen maatschappelijk belang uit het oog te verliezen”.⁴⁵ Naast specifieke eisen voor ouderen (extra stortingen in het AOW-fonds, uitbreiding van het aantal verzorgings- en verpleegtehuizen, medezeggenschap van gepensioneerden in pensioenfondsen) bevatte het program algemene punten, soms gematigd links, iets vaker gematigd rechts, maar geen van de programmapunten verwijderden zich ver van het politieke midden in Nederland.

De VSP voerde een bescheiden campagne met 35.000 euro, waarvan ook nog 13.000 euro voor radio- en televisiespots naderhand door de overheid vergoed werd.⁴⁶ Met ruim 39.000 stemmen (0,41%) kwam de partij wel in de buurt van een zetel, maar toch was zij teleurgesteld. In 2003 besloot men niet mee te doen, voornamelijk vanwege geldgebrek.⁴⁷

Meer succes behaalde de VSP bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2002: zes zetels (in Nieuwegein, Nijmegen en Maassluis), terwijl

AOV en de combinatie AOV/Ouderenunie samen elf zetels en andere ouderenpartijen nog eens vijftien zetels wonnen in andere gemeenten. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2003 won de VSP een zetel in Noord-Holland.

Ouderenpartijen bestonden in Duitsland ook al vrij lang. In 1989 ontstond de partij *Die Grauen*, als politieke arm van de *Senioren-schutzbund* 'Graue Panther'. Deze bond was meer dan een belangenorganisatie: hij hield zich ook bezig met woonprojecten en vormingswerk, zodat men haast van een eigen subcultuur kon spreken.⁴⁸ De voorzitter van de bond, T. Unruh, was op de lijst van *Die Grünen* in 1987 in de Bondsdag gekomen, maar had zich al een jaar later van de fractie afgescheiden en bereidde vervolgens de oprichting van een eigen partij voor. Het partijprogramma bevatte niet alleen specifieke eisen voor ouderen zoals een hoger algemeen pensioen (vergelijk onze AOW), maar ook radicale voorstellen voor een basisinkomen, ontwapening, beperking van het autoverkeer, bevordering van woongroepen en opheffing van het abortusverbod.⁴⁹ Bij regionale verkiezingen won de door Unruh geleide partij met name in het Noorden voldoende stemmen om voor subsidie in aanmerking te komen, zij het niet genoeg om zetels te verkrijgen.⁵⁰ Het electoraat kromp echter met de tijd in: van 0,8% in 1990 tot 0,2% in 2002. Al met al had deze radicale ouderenpartij weinig gemeen met de gematigde VSP; van waarneembare invloed is in elk geval geen sprake. Meer gelijkenis met de VSP vertoonde de *Partei für RentenGerechtigkeit und Familie* (PRG), die in 2002 ontstond uit een fusie van twee gelijksoortige partijen, opgericht in 1996 respectievelijk in 2001.⁵¹ De PRG richtte zich vooral op hervorming van het algemeen pensioenstelsel in Duitsland, dat van een omslagstelsel in een kapitaaldeckingsstelsel veranderd zou moeten worden – zoals in Nederland overigens al het geval is.⁵² Bij de Bondsdagverkiezingen trok ze slechts 7.499 stemmen (0,02%), zowel absoluut als relatief minder dan de VSP in hetzelfde jaar in Nederland.⁵³ De PRG geldt dan ook zeker niet als voorbeeld voor de VSP; het omgekeerde lijkt meer voor de hand te liggen, al zijn daar geen aanwijzingen voor gevonden.

Vrije Indische Partij

De Vrije Indische Partij (VIP) werd in 1994 opgericht door leden van de Vereniging Indische Nederlanders om de belangen te behartigen van de 'Indische gemeenschap', breed opgevat als "allen die op enigerlei wijze te maken hebben (gehad) met Nederlands Indië".⁵⁴ Ze noemde zich 'vrij', omdat ze zich niet aan een politieke stroming wilde binden; een belangrijk aantal leden kwam uit de VVD, maar anderen hadden een christen-

democratische of socialistische achtergrond.⁵⁵ In 1994 en 1998 nam de VIP deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen, in beide gevallen zonder een zetel te bemachtigen (ze behaalde 17.224 respectievelijk 7.225 stemmen).

De belangrijkste problemen die de partij wilde aanpakken, betroffen belangen van haar doelgroep: de integratie van de derde generatie Molukkers in Nederland, de huisvesting van Indische ouderen, de erkenning van het Nederlanderschap van 'spijtoptanten' die na de onafhankelijkheid van Indonesië daar bleven en er spijt van kregen.⁵⁶ Het programma van de VIP legde veel nadruk op dit soort kwesties, maar bevatte ook meer algemene punten zoals handhaving van de monarchie en de benoemde burgemeester, en strengere straffen voor misdrijven. Men bevond zich duidelijk binnen het dominante (sociaal-liberale) ideologische vertoog, maar zette daar eigen accenten van (overwegend) conservatieve aard.⁵⁷

De organisatie van de VIP was pragmatisch opgebouwd: waar mogelijk plaatselijke afdelingen, waar nodig een 'consul' die de partijbelangen behartigde in een kieskring of regio. Anno 2003 kende de partij drie afdelingen (Eindhoven, Utrecht en Rotterdam) en één afdeling in oprichting (Den Haag), terwijl in negentien plaatsen één of twee consuls werkzaam waren.⁵⁸

Het ledental daalde van circa. 4.000 in 1994 naar 1.978 in 2002.⁵⁹ De daling heeft waarschijnlijk te maken met vergrijzing van het ledenbestand.⁶⁰ In 2002 nam de VIP deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen samen met de Ouderenunie – of althans dat deel daarvan dat niet meedeed aan de fusie van ouderenpartijen waaruit de Verenigde Seniorenpartij zou voortkomen (zie aldaar). De lijst VIP/Ouderenunie werd aangevoerd door de ingenieur R.O. Koop, vice-voorzitter van de VIP. De twee partijen hielden vast aan hun eigen programma, maar de programmatische verschillen waren vrij klein.⁶¹ De VIP besteedde ongeveer 30.000 euro aan de campagne. De gecombineerde lijst kreeg 10.033 stemmen (0,11%). Voor Koop was het een teleurstellende ervaring. Onderhandelingen met Leefbaar Nederland leidden ertoe dat hij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 de derde plaats op de lijst van deze partij mocht innemen. Toen ook dit geen zetel opleverde, besloot hij samen met de partijvoorzitter om de opheffing van de partij voor te bereiden. De twee bestuursleden gaven toe dat de Indische gemeenschap over het algemeen hun partij weinig steun en erkenning had geschonken.⁶²

Vanwege haar unieke Nederlands-Indische karakter kon de VIP onmogelijk zusterpartijen in Duitsland kennen.

*Vooruitstrevende Integratiepartij*⁶³

De Vooruitstrevende Integratiepartij (VIP) werd op 28 oktober 2002 opgericht door een aantal leden van verschillende migrantengroepen met als voornaamste doel “de integratie van die migrante groeperingen in Nederland te bevorderen zonder verlies van eigen identiteit en ruggegraat”.⁶⁴ Daartoe achtte men een vorm van vrijwillige segregatie nodig zoals die in New York voorkwam. Het heersende integratiebeleid kende volgens deze VIP de migranten in feite een ondergeschikte plaats toe. Migrantinnen binnen de bestaande partijen zouden zich teveel aanpassen (*‘bounties’*: van buiten zwart, van binnen wit). Lijsttrekker werd de advocaat en fiscaal jurist R. Dhalganjansing.

Het programma van de VIP richtte zich op de belangen van migranten in de breedste zin des woords, soms meer indirect dan direct. Nederland was volgens de partij niet vol, maar half-vol. Zij streefde naar een soepeler vreemdelingenbeleid – met name ruimhartiger gezinshereniging en meer arbeidsmigratie (artsen en verpleegkundigen uit India zouden bijvoorbeeld de wachtlijsten in de gezondheidszorg kunnen doen verdwijnen) – inburgeringscursussen ook voor inheemse Nederlanders, juryrechtspraak, verkiezing van rechters evenals verkiezing van burgemeesters en van een president (meer kansen voor migranten!), een strengere aanpak van criminelen, en associatieverdragen met Suriname, Marokko en Turkije (om migranten meer contact met hun moederland te gunnen).⁶⁵

Na een bescheiden campagne – voor ongeveer 3.000 euro – in de zeven kieskringen waar voldoende migranten de partij wilden steunen, kreeg de VIP slechts 1.623 stemmen (0,02%). Een formele partijorganisatie was er begin 2003 nog niet, maar in de voorbereiding op de verkiezingen waren ongeveer 150 mensen actief voor de VIP.

Contacten met andere partijen, voorgangers of zusterpartijen elders waren er (nog) niet, daarvoor ontbrak de tijd. Ook als de VIP meer tijd had gekregen zouden contacten met zusterpartijen elders niet gemakkelijk zijn geweest. In Duitsland was een enigszins vergelijkbare partij rond 1998 actief, de *Demokratische Partei Deutschlands* (DPD). Zij omschreef zichzelf als een partij “die sich für die Interessen der in Deutschland lebenden AusländerInnen und gegen Rassismus einsetzt” en pleitte evenals de VIP voor integratie van buitenlanders zonder ‘Assimilationszwang’.⁶⁶ De DPD haalde in 1998 slechts 2.432 stemmen (relatief minder dan de VIP) en nam in 2002 niet meer aan de Bondsverkiezingen deel.

De Partij voor de Dieren (PvdD) werd formeel opgericht op 28 oktober 2002.⁶⁷ De oprichters waren veelal betrokken bij de actiegroepen Bont voor Dieren en Wakker Dier. Ze toonden zich verontrust over het feit dat de geleidelijke vooruitgang in bescherming van dieren en hun welzijn recentelijk werd teruggedraaid: het eerste kabinet-Balkenende had een wetsvoorstel voor een nertsenfokverbod ingetrokken, beperkingen voor legbatterijhouders waren verdwenen, en de jacht op vossen en kraaien dreigde weer ruim baan te krijgen. De PvdD wilde geen *one issue* partij zijn maar wel een belangenpartij – althans een partij die “opkomt voor de belangen van mens, dier en milieu vanuit het perspectief van de zwaksten en stemlozen”.⁶⁸ Omdat men dieren als de zwakste en meest stemloze categorie beschouwde, richtte men zich vooral daar op. De grondwet zou uitgebreid moeten worden met een artikel dat het recht op een respectvolle behandeling van dieren waarborgt. Naast meer dan vijftig concrete maatregelen voor dieren bevatte het verkiezingsprogramma ruim veertig eisen die niet direct met dieren te maken hadden. Veertien daarvan hadden wel een ‘groen’ of ecologisch karakter, zoals statiegeld op blikjes en stimulering van biologische landbouw.⁶⁹ Andere voorstellen zou men merendeels links of progressief kunnen noemen: betaalbare kinderopvang voor iedereen, legalisering van soft drugs en invoering van een raadgevend referendum.⁷⁰

Op 2 december 2002 maakte de PvdD haar kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 bekend. Lijstaanvoerder was M. Thieme, beleidsmedewerker van de Stichting Bont voor Dieren. Met circa vijftig leden en een budget van 35.000 euro kon de partij geen grootse campagne voeren.⁷¹ Toch wist ze wel enige aandacht te trekken, met hulp van acteurs die zich als jager of bontjasdraagster verkleedden en via internet en folders.⁷² Met 47.754 stemmen (0,5%) kwam de PvdD dicht bij een zetel. De campagne bracht de partij ook meer leden: eind maart telde ze er 350.⁷³ De PvdD gaf zich een traditionele structuur: ze werd opgebouwd uit plaatselijke afdelingen en kringen (per kieskring); het hoogste orgaan zou het congres worden, dat bestaat uit afgevaardigden van afdelingen en dus niet een ledencongres zoals bijvoorbeeld D66 en GroenLinks.⁷⁴ Overigens genoot deelname aan verkiezingen niet de hoogste prioriteit, in de statuten werden publiciteit en propaganda eerst genoemd.⁷⁵

De Duitse *Tierschutzpartei* diende niet als voorbeeld: de PvdD meende nog in december 2002 de eerste partij ter wereld te zijn die dierenbelangen als hoofdthema koos.⁷⁶ Toch bestond deze onbekende zuster al sinds 1993. Zij beschouwde zichzelf als een ecologische belangenpartij, en

stelde in haar beginselprogram naast eisen voor bescherming en rechten van dieren ook eisen op milieugebied.⁷⁷ Over andere onderwerpen liet de partij zich slechts spaarzaam uit, ze verdedigde de markteconomie en vermindering van overheidssubsidies aan de landbouw. De Duitse politicoloog Th. Bothe rekent haar tot het politieke midden, zijn vakgenoot D. van den Boom noemt haar links-liberaal.⁷⁸ Ze wist haar kiezers-aanhang bij Bondsdagverkiezingen geleidelijk uit te breiden, van ruim 70.000 in 1994 (0,2%) via ruim 130.000 (0,3%) in 1998 naar bijna 160.000 (0,3%) in 2002.

4. Populistische ‘zuiveraars’ en systeemhervormers

Het type ‘populistische systeemhervormers’ deed in Nederland eigenlijk pas met Leefbaar Nederland zijn intrede, al zou men D66 in zekere zin een voorloper kunnen noemen. De twee afsplitsingen van Leefbaar Nederland in 2002 kunnen tot hetzelfde type gerekend worden, al vertonen ze ook kenmerken van andere typen. Over het algemeen deelden ze een uitgangspunt dat populistisch genoemd wordt: verzet tegen een politieke elite, met een beroep op het volk als een wilsbekwame eenheid – meestal aangeduid met termen als ‘de gewone mensen’, ‘de kiezers’, ‘het volk’; men wil de macht “weer naar de mensen brengen”.⁷⁹

Leefbaar Nederland

Leefbaar Nederland werd formeel op 25 maart 1999 opgericht door de leiders van twee lokale partijen, Leefbaar Utrecht en Leefbaar Hilversum: H. Westbroek en B. Schnetz enerzijds, J. Nagel en W. van Kooten anderzijds.⁸⁰ Nagel had van 1977 tot 1983 voor de PvdA in de Eerste Kamer gezeten. In juni presenteerde de jonge partij een voorlopig programma van 25 punten, getiteld “Het moet anders en het kan anders!”. De partij beschouwde zich als een ‘vernieuwingsbeweging’ en wilde “de politiek echt aantoonbaar dichterbij de kiezers brengen en die kiezers meer invloed geven”.⁸¹ Zelf wilde zij zich niet links of rechts noemen, maar buitenstaanders plaatsten haar toch veelal links van het midden.⁸²

In 2000 trad Leefbaar Nederland weinig naar buiten; pas op 10 juni 2001 vond het formele oprichtingscongres plaats. De ongeveer 250 aanwezigen stelden de statuten definitief vast en kozen Nagel tot voorzitter.⁸³ De partij was georganiseerd in negentien districten – geografisch samenvallend met de kieskringen – die vergaande autonomie genoten bij de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. Afgezien van de gemeenschappelijke lijstaanvoerder zou elk district zijn eigen lijst kunnen indienen. Voor het lijsttrekkerschap meldden zich aanvankelijk een twintigtal kandidaten aan, waarvan er één echter de unanieme steun van het partij-

bestuur kreeg: de Rotterdamse socioloog en publicist W.S.P. (Pim) Fortuyn. Van de overige kandidaten trokken de meesten zich terug, zodat het congres op 25 november mocht kiezen tussen Fortuyn en drie minder bekende kandidaten. Fortuyn won met 394 van de 445 geldig uitgebrachte stemmen en aanvaardde zijn nieuwe functie met een enthousiaste rede, eindigend met de woorden “Ik heb er zin an, at your service!”. Een aantal leden verliet daarop de partij en stichtte kort daarna Duurzaam Nederland (zie hieronder).

Toch deelde het partijcongres niet alle opvattingen van de nieuwe politieke leider. Fortuyn had in vele *columns* voor het weekblad *Elsevier* en elders al lang geijverd voor een immigratiestop en een krachtig integratiebeleid voor de reeds toegelaten migranten. Het congres stemde echter tegen het voorstel om de immigratie te beperken, dat onderdeel had moeten worden van het verkiezingsprogramma. Het programma, dat eveneens op 25 november grotendeels werd vastgesteld, ademde verder weer een duidelijk populistische geest:

“Wij verzetten ons tegen oude partijen: die... een onderdeel geworden zijn van een nieuwe regentenstand...; die ons als staatsburgers geen reële invloed geven op samenstelling en beleid van de belangrijkste organen van ons politieke bestel...; die verkiezingen gereduceerd hebben tot een verplicht politiek ritueel om de schijn van een democratisch gelegitimeerd bestel op te houden”.⁸⁴

Naast de gekozen burgemeester, gekozen minister-president en een gemengd districtenstelsel wenste men een correctief referendum in te voeren. Ook op andere punten klonk soms enig populisme door: “geen circulaire dictatuur maar terug naar de mensen” in het onderwijs, vermindering van bureaucratie en met name van het aantal generaals, bijvoorbeeld.⁸⁵ Niet alle in 1999 geopperde 25 punten keerden terug in het programma, dat pas op 10 maart 2002 volledig werd vastgesteld door het congres.

Dit congres moest ook een nieuwe lijstaanvoerder kiezen. Fortuyn was immers in februari 2002 van zijn functie ontheven, na forse uitspraken van hem over de ‘achterlijke Islam’ en over artikel 1 van de grondwet – dat door discriminatie te verbieden in feite de vrijheid van meningsuiting teveel aan banden zou leggen.⁸⁶ Een (bescheiden) aantal leden volgde Fortuyn naar zijn nieuwe politieke formatie, de LPF. Het congres koos vervolgens de gewezen officier van justitie (en vroeger VVD-lid) F. Teeven tot lijsttrekker. Teeven legde in zijn campagne de nadruk op veiligheid. Hij kon de forse daling in de volksgunst echter niet keren. De partij die begin februari op ruim twintig zetels kon rekenen, won er op 15 mei uiteindelijk twee.

De oprichters van Leefbaar Nederland hadden minstens tien zetels verwacht en traden in juni teleurgesteld als bestuurslid af. Het congres koos op 25 juni J. Jetten tot voorzitter. Jetten had zich in 1999 ook kandidaat gesteld voor het voorzitterschap van de PvdA, maar toen zonder succes. De wijze van leiding geven van Jetten riep echter al gauw kritiek op. Het bestuur besloot na de val van het kabinet in oktober vanwege de tijdsdruk zelf een kandidatenlijst op te stellen, in plaats van die aan de districten over te laten. Op 17 november overleefde Jetten een motie van wantrouwen en kreeg hij goedkeuring van het congres voor de lijst.

Het congres stelde voorts een uitgebreid program voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 vast. Op staatkundig gebied ging het nog iets verder dan het vorige: naast een correctief referendum zou ook het volksinitiatief (wetgeving op initiatief van de burgers) ingevoerd moeten worden.⁸⁷ Daarnaast bevatte het program nog bijna 400 voorstellen op andere gebieden. Grofweg zou men kunnen zeggen dat de partij over het algemeen een vooruitstrevend ('links') sociaal beleid koppelde aan een meer conservatief beleid op het gebied van veiligheid, drugs en dergelijke. Soms voer men op vindingrijke wijze een (populistisch verantwoorde) middenkoers, bijvoorbeeld in de discussie of burgers voor een verplichte zorgverzekering een vaste dan wel een inkomensafhankelijke premie moesten betalen: de burger zou zelf moeten kiezen.⁸⁸

In de peilingen dreigde Leefbaar Nederland beide zetels te verliezen. Voorzitter Jetten stelde daarom op 22 november een nieuwe lijsttrekker voor: in plaats van de reeds op 27 oktober herkozen Teeven zou de vermaarde communicatietrainer E. Ratelband de partij in de verkiezingen moeten leiden. Daartoe was een extra congres nodig, dat op 8 december bijeenkwam. Een krappe meerderheid wees Ratelband echter af en koos H. van der Linde, de 22-jarige fractiemedewerker, tot lijsttrekker. Daarop trad Jetten als voorzitter meteen af en verliet met Ratelband het congres om vervolgens met de Lijst-Ratelband aan de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 deel te nemen (zie hieronder). Van der Linden voerde enthousiast campagne, maar slaagde er niet in de kamerzetels te behouden: Leefbaar Nederland kreeg 0,4% van de stemmen. De oprichters van de partij, Nagel, Westbroek, Schnetz en Van Kooten, hadden hun schepping toen al lang verlaten.

In zijn ontwikkeling is Leefbaar Nederland uniek, maar in een aantal opzichten is er verwantschap met de *Stattpartei* in Duitsland. Ook deze partij ontstond als lokale partij, vooral uit onvrede over democratiegebreken in de stad Hamburg in 1993.⁸⁹ In datzelfde jaar won zij ruim 5% van de stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen in deze stad en trad zij toe tot het stadsbestuur in een coalitie met de SPD. Een jaar later besloot men aan de Bondsdagverkiezingen mee te doen, al ging dat met interne

conflicten gepaard. De Stattpartei won daarbij slechts 0,1% van de stemmen. In 1997 verloor zij haar zetels in de Hamburgse gemeenteraad, een jaar later haalde ze nog maar 4.000 stemmen (0,0%) in enkele kieskringen bij de Bondsdagverkiezingen en verdween vervolgens van het politieke toneel. De Stattpartei wilde ‘ideologiefreie Politik’ bedrijven, en richtte zich vooral op staatkundige hervormingen als volksinitiatief, kiesrecht-hervormingen en scheiding van politiek en ambtenarenapparaat. De Duitse politicoloog F. Decker beschouwt haar zonder meer als populistisch.⁹⁰

Duurzaam Nederland

Toen de partij Leefbaar Nederland in november 2001 Fortuyn tot lijst-aanvoerder koos, besloot M. Kneepkens, voorzitter van het district Rotterdam, met zeven andere leden terstond de partij te verlaten, omdat hij niets met deze ‘fascistoïde Don Quichotte’ van doen wilde hebben.⁹¹ Kneepkens was criminoloog, dichter en voorzitter van de Stadspartij Rotterdam, maar tot 1989 lid van de PvdA en in 1992 voorzitter van De Groenen. Op 21 januari 2002 richtte hij met een aantal geestverwanten Duurzaam Nederland op. Daaronder waren andere ex-leden van Leefbaar Nederland, maar ook mensen van buiten die partij – met name een belangrijk aantal immigranten. Kneepkens deelde het voorzitterschap van de nieuwe formatie met S. Özgüzel, een in Turkije geboren voormalige inspecteur van het onderwijs die tot die tijd lid van de PvdA was geweest en niet tot Leefbaar Nederland had behoord.⁹² Özgüzel werd ook lijsttrekker van Duurzaam Nederland. Op de tweede plaats kwam H. Poortman, voordien raadslid voor de VVD in Barendrecht en bovendien actief bij De Groenen.⁹³ Gezien deze heterogene afkomst kan Duurzaam Nederland niet zonder meer een afsplitsing van Leefbaar Nederland genoemd worden.

Duurzaam Nederland wilde ook geen protestpartij of belangenpartij zijn.⁹⁴ Op grond van een analyse van haar verkiezingsprogramma zou men geneigd zijn de partij als gematigd links, gematigd populistisch en gematigd ecologistisch te bestempelen. Zelf beschouwde zij zich echter als links noch rechts, maar vertegenwoordiger van een derde weg, of zelfs van een derde dimensie in de Nederlandse politiek.⁹⁵ Hoewel dit nogal vaag bleef, zou hierbij gedacht kunnen worden aan de dimensie postmaterialisme versus materialisme die de Amerikaanse politicoloog R. Inglehart al in de jaren zeventig introduceerde. Terwijl materialisten zich vooral bekommeren om veiligheid, orde en welvaart, streven postmaterialisten naar zelfontplooiing, democratisering en een beter milieu. Multiculturalisme sluit hier naadloos bij aan. Duurzaam Nederland lijkt programmatisch inderdaad een postmaterialistische partij, evenals D66 en GroenLinks overigens.

Duurzaam Nederland trachtte het multiculturalisme ook intern te realiseren, door op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen minstens even veel allochtone als autochtone Nederlanders te plaatsen.⁹⁶ De partij wierf in 2002 ongeveer 300 leden en besteedde circa 60.000 euro aan de campagne. Ze trok weinig aandacht van de media, met uitzondering van *HN-Magazine*, dat in drie artikelen in januari en februari zowel voor- als tegenstanders van de nieuwe formatie aan het woord liet komen. De campagne leverde haar 9.058 stemmen op (0,10%). In januari 2003 nam ze opnieuw deel aan de verkiezingen, met een vrijwel ongewijzigd programma; nu kreeg ze slechts 7.271 stemmen (0,08%).⁹⁷

Een soortgelijke partij als Duurzaam Nederland lijkt er in Duitsland niet te vinden. Wel zijn er overeenkomsten met *Die Grünen* aan te wijzen in opvattingen over milieubeleid, multiculturalisme en sociale kwesties.

Lijst Pim Fortuyn

Enkele dagen na zijn gedwongen vertrek uit Leefbaar Nederland richtte Fortuyn samen met drie vrienden uit de zakenwereld de Politieke Vereniging Lijst Pim Fortuyn (LPF) op. Als doel van de vereniging gold “het land terug te geven aan de mensen in het land”.⁹⁸ Dit populistische uitgangspunt werkte Fortuyn verder uit in het boek *De puinhopen van acht jaar paars*, dat hij op 14 maart 2002 het licht liet zien en dat aanvankelijk als partijprogramma diende. Ook hier stelde hij ‘wij, gewone burgers’ tegenover de politieke bestuurders en pleitte hij voor “de terugkeer van de mensen in het land in de politieke arena”.⁹⁹ Burgers zouden meer te zeggen moeten hebben, en in het bijzonder hun burgemeester en hun minister-president moeten kiezen. Voorts zouden ze meer direct contact met hun volksvertegenwoordigers moeten krijgen. Meer kleinschaligheid in gemeenten, scholen, ziekenhuizen en andere instellingen zouden de betrokkenheid van de burgers vergroten en de invloed van bureaucraten en managers terugdringen. Dit streven naar kleinschaligheid acht de Duitse politicoloog J.J. Puhle kenmerkend voor populisme.¹⁰⁰

Naast populisme vindt men in *De puinhopen van acht jaar paars* – en trouwens ook in eerdere publicaties van Fortuyn – een combinatie van liberalisme, nationalisme en communitarisme.¹⁰¹ Zijn kritiek op de verzorgingsstaat ademde een (neo-)liberale geest, zijn afkeer van het te ruimhartige vreemdelingenbeleid in Nederland én van het ‘zielloze Europa’ moet men wel nationalistisch noemen, terwijl zijn pleidooi voor een verplichte periode in woongroepen (tegelijk met een sociale of militaire dienst) voor jongens en meisjes rond de achttien jaar past in het communitarisme oftewel gemeenschapsdenken.¹⁰² Het boek werd een bestseller.¹⁰³ Ook in de peilingen steeg de kiezersaanhang van Fortuyn

met enorme sprongen. Vele optredens in televisieprogramma's droegen daartoe bij. Vergeleken met zijn directe en dramatische persoonlijke stijl, zijn opvallende uiterlijk en charismatische uitstraling staken alle andere politici flets af. Dat hij echt over charisma beschikte – in de quasi-religieuze, messianistische betekenis zoals gedefinieerd door de Duitse socioloog M. Weber – tonen verschillende uitspraken van aanhangers – waaronder I. Pantelic, in 2001 tot Miss Nederland gekozen, die verklaarde: “Als ik had moeten kiezen tussen de LPF en Miss Nederland had ik voor Fortuyn gekozen.”¹⁰⁴ Mogelijk wekte deze charismatische kant van hem ook de haat op van tegenstanders, waaronder de man die hem op 6 mei vlak buiten een radiostudio doodschoot.

Na de moord op Fortuyn bleef de LPF verweesd achter. Van een partijorganisatie was nog vrijwel niets opgebouwd, afgezien van een klein partijbureau en misschien enkele honderden vrijwilligers. Een aantal vastgoedondernemers had vrij veel geld op tafel gelegd, maar dat was na de royale verkiezingscampagne op. De verkiezingen, die negen dagen na de moord plaats vonden, leverden de partij 26 kamerzetels en uiteindelijk vier ministersposten op in een coalitie met CDA en VVD, maar hadden veel weg van een Pyrrhusoverwinning. Binnen enkele maanden braken conflicten uit tussen fractie en het (interim-)bestuur, binnen de fractie en tussen de twee belangrijkste LPF-ministers, E.J. Bomhoff en H.Ph.J.B. Heinsbroek.¹⁰⁵ In oktober hadden zich drie groeperingen afgescheiden: de Conservatieven.nl onder leiding van het temperamentvolle Tweede-Kamerlid W.E. de Jong; de Lijst Nieuwe Politiek (LNP) die was opgericht door Heinsbroek en de gewezen LPF-fractievoorzitter H.H.R. Wijnshenk; en de Alliantie voor Vernieuwing en Democratie, ontstaan uit onvrede over de gebrekkige partijdemocratie binnen de LPF. De LNP zag af van deelname aan de verkiezingen maar de overige twee trachtten kiezers van de LPF te winnen, toen de coalitie viel en vervroegde kamerverkiezingen voor januari 2003 uitgeschreven werden.

De LPF ging deze verkiezingen onder nogal ongunstige omstandigheden in. De partij kreeg weliswaar veel aandacht van de media, maar voornamelijk om de verschillende conflicten te belichten. Op de thema's waarmee de partij van Fortuyn in mei 2002 zoveel kiezers had gewonnen, vreemdelingenbeleid en onveiligheid, namen alle partijen nu hardere standpunten in, zodat de LPF zich weinig meer onderscheidde van met name CDA en VVD.¹⁰⁶ Daarnaast miste de LPF een charismatisch leider, ook al voerde zij onder aanvoering van M. Herben op zich geen slechte campagne. Geld was er nog wel in voldoende mate.¹⁰⁷ Zonder dat was het verlies wellicht nog groter geweest dan achttien zetels. Met 5,7% (acht zetels) bleef de LPF nog een middelgrote partij in Nederland. Hoewel de partij zich na de scheuringen van oktober 2002 leek te consolideren, is haar toekomst nog tamelijk onzeker.

Ideologisch stond de LPF niet alleen in de wereld. In Duitsland vertoonde vooral de *Partei Rechtsstaatlicher Offensive* (PRO), in de wandel meestal *Schill-Partei* genoemd, veel overeenkomsten, zowel ideologisch als organisatorisch. Partijleider R. Schill had in Hamburg een reputatie opgebouwd als onbuigzaam en streng rechter ('Richter Gnadenlos') toen hij in 2000 deze partij oprichtte, met de bedoeling om het jaar daarop aan de gemeenteraadsverkiezingen deel te nemen.¹⁰⁸ Schill voerde een persoonsgerichte campagne rond de thema's veiligheid en immigratie en kreeg veel aandacht van de media. De nieuwe partij behaalde bijna 20% van de stemmen, voldoende om met christen-democraten en liberalen samen de stad te gaan besturen. Onder druk van zijn aanhang besloot Schill de partij ook aan te voeren in de Bondsdagverkiezingen van 2002, ook al achtte hij de tijd nog niet rijp.¹⁰⁹ De uitslag gaf hem gelijk: ruim 400.000 kiezers gaven hem hun steun, slechts 0,8% van het electoraat. De partij die reeds vanaf haar oprichting door interne conflicten gekweld werd, belandde nu in een crisis. In december 2003 was de spanning zo hoog opgelopen dat het partijbestuur besloot zijn oprichter te royeren. De coalitie met christen-democraten en liberalen in Hamburg viel mede ten gevolge van deze interne conflicten in de Schill-Partei op 9 december uit elkaar – een opvallende parallel met de lotgevallen van de coalitie CDA-LPF-VVD.¹¹⁰ In haar programma legde de Schill-Partei veel nadruk op veiligheid en integratie van immigranten en verlangde zij naar meer directe democratie (referenda, verkiezing van de Bondspresident), 'Entbürokratisierung der Schulen', privatisering van overheidsbedrijven, een strenger uitkeringsbeleid en minder macht voor de Europese Unie – vrijwel allemaal voorstellen die ook in de programma's van de LPF voorkwamen.¹¹¹ Er zijn geen aanwijzingen dat de Schill-Partei Fortuyn of de LPF heeft beïnvloed; andersom echter wel: met name de verkiezingscampagne van Fortuyn zou in Duitsland als voorbeeld gediend hebben.¹¹²

De Conservatieven.nl

De Conservatieven.nl werd opgericht in oktober 2002 door H. Mampaeij (voorzitter) en W.E. (Winny) de Jong (secretaris/penningmeester). De Jong had rechten gestudeerd in Berlijn en werkte tot 2002 als voedselkundige bij het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel. Zij was op 15 mei voor de LPF in de Tweede Kamer gekozen, maar werd op 1 oktober 2002 samen met fractiegenoot C.R. Eberhard uit de fractie verwijderd. De aanleiding vormde kritiek op de in augustus gekozen fractievoorzitter, Wijnschenk. Een medewerker van De Jong had in september een kritisch rapport over Wijnschenk het licht laten zien en werd daarop buiten medeweten van De Jong ontslagen. Haar woedende reactie bracht de fractievoorzitter er toe, met aftreden (en zelfs uittre-

den) te dreigen indien de fractie De Jong niet zou royeren. De fractie zwichtte voor dit dreigement.¹¹³ Drie raadsleden van Leefbaar Rotterdam sloten zich bij de Conservatieven aan, en kwamen ook op de kandidatenlijst te staan. De vanwege zijn radicale uitspraken omstreden M. Smit kreeg de tweede plaats op de lijst.

De Conservatieven.nl “komt voort uit het Fortuynisme”, zo staat in haar verkiezingsprogramma. Op enkele punten nam de partij iets scherpere standpunten in dan de LPF, bijvoorbeeld in haar verzet tegen uitbreiding van de Europese Unie en tegen het Verdrag van Schengen. Zij wil “de behoudende cultuur van ons land weer terugbrengen naar het Nederland van weleer, terug naar de menselijke maat”.¹¹⁴ De partij deed weinig aan ledenwerving – ze telde op 1 januari 2003 nog slechts twee leden, naar eigen zeggen. Ze voerde een bescheiden verkiezingscampagne (voor slechts 5.000 euro), vooral gericht op De Jong.¹¹⁵ Meest opvallend was een interview in het weekblad *Panorama* dat verlucht was met enigszins uitdagende foto’s van de lijsttrekker.¹¹⁶ Het is de vraag of het mocht baten: bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 kreeg de Conservatieven.nl slechts 2.521 stemmen (0,03%). Daarna werd weinig meer van de partij vernomen. Smit richtte (met instemming van De Jong) in februari 2003 een eigen partij op, Nieuw Rechts.¹¹⁷

Een echte Duitse evenknie van de Conservatieven.nl is er niet. Indien men de LPF mag vergelijken met de *Schill-Partei*, zou men de afsplitsing van de LPF kunnen vergelijken met de *Rechtsstaatliche Bürger Partei*, die zich eind 2001 van de *Schill-Partei* afscheidde.¹¹⁸ De aanleiding voor de afscheiding vormde ongenoegen over de wijze waarop Schill zich bemoeide met de kandidatenlijst voor de Landdagverkiezingen in Saksen-Anhalt. De *Rechtsstaatliche Bürger Partei* kreeg in april 2002 0,1% van de stemmen in deze deelstaat.¹¹⁹ Qua ideologie is de Conservatieven.nl ook enigszins verwant aan *Die Republikaner*, die zich eveneens conservatief noemen en ook veel nadruk leggen op immigratie, meer grenscontrole en kritiek op de Europese Unie.¹²⁰ Deze Duitse partij kan zich echter met recht op de conservatieve traditie beroepen, gezien haar respect voor de ‘christelijke erfenis’, gezin en verschillen tussen man en vrouw.¹²¹ Ontwikkeling en omvang van *Die Republikaner* laten zich moeilijk met die van de Conservatieven.nl vergelijken: de partij ontstond in 1983 als rechtse afsplitsing van de christen-democratische partij in Beieren en telde anno 2002 11.000 leden, verspreid over de hele Bondsrepubliek. Ze trok in dat jaar 280.000 stemmen (0,8%) – een groot verlies ten opzichte van 1998 (toen 900.000 stemmen) dat ongetwijfeld te wijten viel aan de concurrentie van de *Schill-Partei*.

Eind oktober verliet IJ. van der Krieke, voorzitter van de regio Noord-Holland van de LPF, deze partij naar aanleiding van de verkiezing van de vastgoedmagnaat E.A.M. Maas en de advocaat O. Hammerstein in het bestuur. Hij achtte die verkiezing ondemocratisch en in strijd met het gedachtegoed van Fortuyn. Maas wilde alleen met een team verkozen worden en had de namen van zijn teamgenoten (Hammerstein, R.P. Both en J.A. van Dillen) in grote letters op het stembiljet laten drukken, de overige 39 namen in kleinere letters.¹²²

Registratie van de Alliantie voor Vernieuwing en Democratie (AVD) bij de Kiesraad vond plaats op 28 oktober 2002. Omstreeks 1 januari 2003 telde zij ongeveer twintig leden, grotendeels maar niet uitsluitend afkomstig uit de LPF.¹²³ Zij vond de LPF een “voorbeeld hoe het niet moet”, vooral vanwege haar ondemocratische functioneren.¹²⁴ Politieke vernieuwing stond centraal: de overheid moet transparanter worden en de burger moet meer zeggenschap krijgen door middel van wetgevende referenda of volksinitiatieven, verkiezing van de minister-president, commissarissen van de koningin en burgemeesters, en de mogelijkheid slecht functionerende volksvertegenwoordigers terug te roepen.¹²⁵ Burgers zouden bovendien zelf toezicht moeten houden op de uitvoering van overheidsbeleid – een opvatting die kenmerkend voor het democratisch radicalisme genoemd mag worden.¹²⁶ Daarnaast sloot de AVD ook bij het gedachtegoed van Fortuyn aan in haar nadruk op schaalverkleining van gemeenten en meer zelfredzaamheid en minder subsidies voor immigranten.

De AVD voerde een zeer bescheiden campagne (budget ‘bijna niets’, aldus de voorzitter) en nam slechts in dertien van de negentien kieskringen deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen, zodat ze geen recht op zendtijd had. Ze kreeg dan ook niet meer dan 990 stemmen (0,01%).

Enigszins vergelijkbaar met de AVD lijkt de eveneens erg kleine *Partei der Nichtwähler*, die bij de Bondsdagverkiezingen in 1998 7.000 kiezers trok (eveneens 0,01%). Haar belangrijkste doel was ook democratisering van het politiek bestel via referendum en volksinitiatief, voorverkiezingen van parlementaire kandidaten, terugroepingsrecht en verkiezing van burgemeesters en minister-presidenten.¹²⁷ Er zijn echter geen aanwijzingen dat deze partij, die in 2002 niet meer actief was, de AVD tot voorbeeld gestrekt heeft.

Lijst-Ratelband

E.A.R. (Emile) Ratelband stond begin 2002 in Nederland vooral bekend als ‘entertrainer’: zijn onorthodoxe combinatie van training en vermaak (*entertainment*).¹²⁸ Hij toonde sympathie voor Fortuyn en zijn gedachtegoed, maar kreeg geen plaats op de kandidatenlijst van de LPF.¹²⁹ Op 22 november 2002 werd hij door de voorzitter van Leefbaar Nederland, Jetten, voorgedragen als lijsttrekker van deze partij voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003. Toen het partijcongres op 8 december echter de voorkeur gaf aan een andere kandidaat (zie hierboven), besloot Ratelband met een eigen lijst aan de verkiezingen deel te nemen. Te laat om zijn naam te laten registreren door de Kiesraad, nam hij deel als ‘lijst 16’. Op de lijst stonden actieve leden van Leefbaar Nederland zoals de zojuist afgetreden voorzitter Jetten, maar ook anderen.

Ratelband wilde geen partij maar een beweging of een netwerk stichten. In plaats van zich vast te leggen op een programma zou de beweging haar programma voortdurend aanpassen: “Wij wijken af van alle andere partijen, omdat wij voortdurend de mening van de Nederlanders willen laten horen over alle zaken die er spelen”, via internet en interne stemmingen op de website.¹³⁰ Dit zou men dynamisch populisme of democratisch radicalisme kunnen noemen. Ratelband liet niettemin een programma publiceren op de website van zijn partij. Het bevatte een aantal originele ideeën, zoals het voorstel Nederland op te delen in grotendeels zelfverzorgende dorpsgemeenschappen van 25.000 inwoners, met een zelf gekozen bestuur (inclusief de burgemeester) en eigen belastingheffing.¹³¹ Daarnaast wilde de partij de immigratie beperken, woon- en zorgverblijven voor ouderen in warme ontwikkelingslanden financieren, op godsdienst gebaseerd onderwijs afschaffen en op school ‘omgangskunde’ onderwijzen. Van een expliciete ideologie was geen sprake. Veel tijd om een ideologie te articuleren had de partij natuurlijk niet. Voor een campagne was evenmin veel tijd, al reisde Ratelband het hele land af om spreekbeurten te houden. De campagne kostte niet veel meer dan 30.000 euro.¹³² Een formele partijorganisatie bestond evenmin, maar naar schatting boden 1.250 burgers steun in de campagne. Op de lijst stemden 9.045 kiezers (0,09%).

Ratelband moge als persoon uniek zijn, er is enige gelijkenis tussen zijn optreden en dat van de Duitse toneel- en filmregisseur Ch. Schlingensief, die in 1998 met de partij *Chance 2000* aan de Bondsdagverkiezingen meedeed onder het motto ‘Politik ist Theater’.¹³³ Zijn program ademde eveneens een radicaal-democratische of populistische geest, maar bevatte nauwelijks concrete eisen.¹³⁴ De *ICH-Partei*, zoals ze zich ook wel noemde, won ruim 28.000 stemmen (0,1%) en verdween daarna van het toneel.

Partij van de Toekomst

Begin 2002 werd de Partij van de Toekomst (PvdT) opgericht door J.C.W.M. Vlemmix, die eerder enige bekendheid had verworven met een Willem-Alexander Vrije Keuze Vereniging en een M&M-supermarkt, gevestigd in een nagebouwd Paleis Soestdijk in Eindhoven.¹³⁵ De partij wilde zich niet van andere onderscheiden door bepaalde meningen te verkondigen, maar door haar open manier van problemen oplossen.¹³⁶ Zij probeerde “de afstand te overbruggen zoals deze in het verleden is ontstaan tussen de bestuurders en haar bewoners” en stelde zich ten doel “de politiek en de stem van het volk weer in harmonie te brengen”.¹³⁷ Dit populistisch uitgangspunt leidde blijkbaar tot een tamelijk heterogeen programma, met vaak originele voorstellen: webcam-netwerken in woonwijken voor de bewoners; erkenning van ‘gemaksvluchtelingen’ naast economische en politieke vluchtelingen; maar vooral ook: een ministerie van feestzaken dat de organisatie van feesten moest bevorderen.¹³⁸

In de verkiezingscampagne kregen de feestzaken de meeste aandacht. In de televisiespot op de publieke omroep ging de lijstaanvoerder voorop in een carnavaleske polonaise, met enigszins anarchistische kreten als ‘alle dagen feest!’ en ‘regering overbodig’. Vlak voor de verkiezingen had de partij stickers met de tekst “Hoera, ik leef” willen uitdelen, maar zij zag daar van af na de moord op Fortuyn.¹³⁹ De partij besteedde een groot deel van haar budget van circa 25.000 euro aan dit drukwerk. Zij trok in mei 2002 6.393 kiezers (0,07%).

In januari 2003 wist de PvdT dit aantal praktisch te verdubbelen (13.845 kiezers; dat wil zeggen 0,14%). De campagne kostte dit keer ook ongeveer het dubbele.¹⁴⁰ Feestzaken liepen als een rode draad door het (beknopte) nieuwe programma heen: verkiezingsdag moest een nationale feestdag worden, daarnaast moest een nationale handschuddag ingesteld worden, ludieke activiteiten zouden files aantrekkelijker maken en studeren moest weer een feest worden.¹⁴¹ In de campagne won de PvdT 271 leden, of liever aanhangers: een formeel partijlidmaatschap wilde ze niet, “omdat dat niet in ons model past (en sinds het internet heb je geen budget meer nodig om contact te houden met gelijkgezinden)”.¹⁴²

Het ludieke populisme van de PvdT wekt associaties op met de *Anarchistische Pogo Partei Deutschlands* (APPD). Deze partij kwam voort uit een ludiek scholierenprotest in 1981 en hield zich aanvankelijk vooral bezig met chaotische vormen van actie en punkmuziek.¹⁴³ In 1998 nam de APPD voor het eerst deel aan de Bondsdagverkiezingen en kreeg ruim 35.000 stemmen (0,1%). Op het eerste gezicht lijken de programma's

van de APPD vooral bedoeld als provocatie van en satire op de gevestigde partijen. Zo verlangde de partij opsplitsing van Duitsland in autonome kleine eenheden voor drie verschillende typen mensen – harde werkers, criminelen en feestvarkens – en sluiting van alle gevangenis-sen.¹⁴⁴ Hiermee vergeleken maakt de PvdT een nogal brave indruk. Van enige beïnvloeding door de APPD bleek geen sprake te zijn geweest.¹⁴⁵

5. Persoonlijke partijen: terug van weg geweest

In de eerste helft van de twintigste eeuw wemelde het in Nederland van de persoonlijke partijen. Aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1922 namen twaalf partijen deel die genoemd waren naar hun lijstaanvoerder, naast een stuk of acht die niet in naam maar wel in feite door één persoon gedomineerd werden.¹⁴⁶ De historicus K. Vossen schat dat ongeveer de helft van alle lijsten die in het interbellum aan de kamerverkiezingen deelnamen, tot dit type gerekend kunnen worden.¹⁴⁷ Na 1945 nam hun aantal af. Vanaf 1986 kwamen deze lijsten niet meer voor – tot ze opnieuw verschenen in 2002. Formeel behoorde de LPF natuurlijk ook tot dit type, evenals de Lijst-Ratelband, maar vanwege hun ideologische achtergrond, omvang en ontwikkeling worden deze hier echter niet als persoonlijke partijen behandeld.

Republikeinse Volkspartij – Leefbare Wereld

De Republikeinse Volkspartij – Leefbare Wereld (RVP) leek op het eerste gezicht misschien een systeem-hervormende partij, maar was in feite vooral de schepping van één persoon, J. Gouweloos, die al in 1989 aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnam met de Milieu Defensiepartij 2000+ (MDP 2000+).¹⁴⁸ De RVP diende (evenals destijds de MDP 2000+) slechts in de kieskring Den Haag een kandidatenlijst in en voerde vrijwel geen campagne. Ze kreeg dan ook niet meer dan 63 stemmen; minder dan de Milieu Defensiepartij 2000+, die in 1989 nog 148 stemmen trok.

Doel van de RVP was een republikeinse staatsvorm, in ‘mondiaal perspectief’ (vandaar de verwijzing naar een ‘leefbare wereld’ in de naam). Het koningshuis hoefde niet als zodanig te verdwijnen, maar diende geen enkele politieke rol meer te spelen. Prinsjesdag zou de ‘Dag van de Democratie’ worden, waarop een gekozen minister-president een staatsrede diende uit te spreken.¹⁴⁹ Het Wilhelmus wilde Gouweloos zo mogelijk vervangen door de World Family Song van de Verenigde Naties (VN). De VN zou meer geld (via een vrijwillige wereldbelasting) en meer gezag (door directe verkiezing van afgevaardigden) moeten krijgen.¹⁵⁰ Ook de MDP 2000+ was destijds sterk in de VN geïnteres-

seerd. Een heel ander aandachtspunt is de alimentatie bij echtscheiding, waar de lijstaanvoerder persoonlijk ook (slechte) ervaringen mee had gehad. Reeds in 1989 stelde hij voor een verzekering tegen echtscheiding – een ‘cupidopolis’ – mogelijk te maken.¹⁵¹

Lijst Veldhoen

De Rotterdammer J. Veldhoen, van beroep beveiligingsbeambte, was oprichter, lijsttrekker en enige kandidaat van de Politieke Partij Lijst Veldhoen. De eens zeer trouwe PvdA-kiezer had de partij op 30 oktober 2002 opgericht, uit onvrede over de verminderde integriteit en eerlijkheid van de Nederlandse ambtenaar, in het bijzonder bij de politie.¹⁵² Eigen ervaring speelde daarbij mee, maar andere gevallen van corrupte of onrechtmatig handelende en mishandelende politieagenten bevestigden hem in zijn opvattingen. Ambtenaren zouden vervolgd moeten worden net als ‘gewone’ burgers. Veldhoen stond kandidaat in de kieskringen Amsterdam, Dordrecht, Den Haag en Rotterdam, waar hij 396 stemmen verzamelde in 2003 (0,003%). De campagne had hem vrijwel niets gekost, affiches waren gedrukt door een sympathiserende drukker. In maart 2003 nam de Lijst Veldhoen in Zuid-Holland deel aan de Provinciale Statenverkiezingen en won daar 348 stemmen

De Lijst Veldhoen kende geen leden, wel sympathisanten. Het programma, dat Veldhoen had opgesteld na overleg met een aantal deskundigen, omschreef als hoofddoel van de partij: “het bevorderen van welzijn van iedere inwoner van het Koninkrijk der Nederlanden”.¹⁵³ Dat welzijn werd uitgewerkt in ruim 25 eisen – vaak gebaseerd op gezond verstand –, zoals wachtlijsten terugdringen en “werken aan een beter milieu”. Meer omstreden waren wellicht maatregelen als een geschiktheidsonderzoek bij gezagsdragers en politieagenten en het stimuleren van kinderopvang door familieleden. Opvallend is voorts de vermelding van de paardensport – een hobby van de lijsttrekker. Toch kan de Lijst Veldhoen niet een belangenpartij voor paarden of paardenvrienden genoemd worden, maar veeleer een typische (idiosyncratische) persoonspartij. Partijprogramma en optreden weerspiegelen de persoonlijke opvattingen van de oprichter – zij het niet per se diens persoonlijke belangen.¹⁵⁴

Een vergelijking met Duitsland is hier moeilijk te maken, aangezien persoonlijke partijen per definitie uniek zijn. Bovendien zijn de omstandigheden in de Bondsrepubliek anders. De *Bundeswahlleiter* (functioneel vergelijkbaar met onze Kiesraad) registreert alleen partijen die qua omvang, organisatie en optreden beloven een duurzaam karakter te hebben.¹⁵⁵ Organisaties of personen die niet aan deze voorwaarden

voldoen, kunnen wel als ‘Wählergruppen’ of ‘Einzelbewerber’ in kieskringen kandideren, maar moeten dan in die kieskring een meerderheid van stemmen (zogenoemde ‘Erststimmen’) winnen om een zetel in de Bondsdag te veroveren. In 2002 vielen zestig kandidaten in deze categorie, waarvan verder weinig of geen gegevens beschikbaar zijn. Geen van hen won overigens een zetel; in totaal behaalden ze ongeveer 50.000 stemmen (0,1%).

6. Conclusie

De vijftien (min of meer) nieuwe partijen die in 2002 en 2003 aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnamen, werden geen van alle door Duitse voorbeelden geïnspireerd. Dat blijkt althans uit een vergelijking van programma’s en uit interviews of reacties van partijbestuurders. Voorzover er van beïnvloeding sprake was, vond die andersom plaats: de Duitse *Partei Rechtsstaatlicher Offensive* (PRO), in de wandel meestal *Schill-Partei* genoemd, verwees expliciet naar het voorbeeld van de LPF. Dit betekent nog niet dat de Nederlandse nieuwkomers volstrekt uniek waren. Ten minste acht van de vijftien kenden in Duitsland een evenknie of zusterpartij, ook al was men zich daar zelden van bewust; bij drie partijen kon met enige moeite een soortgenoot gevonden worden, slechts vier gevallen waren echt uniek (zie tabel 1). Het lijkt dan ook aannemelijk dat het ontstaan van nieuwe partijen in beide landen veelal aan soortgelijke maatschappelijke ontwikkelingen toe te schrijven moet zijn. Te denken valt aan spanningen tussen migranten en autochtonen, vergrijzing en pensioenproblemen, professionalisering van de politieke vertegenwoordiging en daarmee samenhangende vervreemding bij een aantal kiezers.

Deze (en mogelijk andere) maatschappelijke problemen verklaren waarschijnlijk de opkomst van nieuwe partijen aan de rand van het politiek bestel, maar niet per se hun succes.¹⁵⁶ Electoraal welslagen hangt ook af van de hulpbronnen die randpartijen weten te mobiliseren – publiciteit, geld, leden – en van de gelegenheid die gevestigde partijen hen (doorgaans ongewild) bieden om zich te profileren.¹⁵⁷ Zo onderscheidden de succesvolle nieuwkomers Leefbaar Nederland en de LPF zich in 2002 duidelijk van de rest door hun campagnebudget (voorzover bekend) en de vrije publiciteit die ze in de media kregen.

Nederlandse randpartijen hebben meer kans een zetel in het parlement te winnen dan Duitse. Dat heeft natuurlijk veel te maken met de kiesdrempel in de Bondsrepubliek, die ruim zeven keer zo hoog is als in Nederland (5% respectievelijk 0,67%). Maar de concurrentie is tegelijkertijd groter in het grotere buurland. Zo namen in 2002 in Duitsland 28 partijen aan de verkiezingen deel, in Nederland slechts zeventien partijen. In 1998

trachtten in Duitsland 27 randpartijen in het parlement te komen, in Nederland tien. Dit – op zich verrassende – verschil kan toegeschreven worden aan de grootte van het land, maar mogelijk ook aan de kans op (aanzienlijke) overheidssubsidie, waarvoor in Duitsland een partij die minstens 0,5% van de stemmen haalt al in aanmerking komt.

Tabel 1. Nederlandse en Duitse nieuwe partijen vergeleken, 2002 en 2003

<i>Nederlandse partij</i>	<i>vergelijkbare partij(en) in Duitsland</i>	<i>Duitse invloed?</i>
Nieuwe Communistische Partij (NCPN)	Kommunistische Partei Deutschlands	-
Nieuwe Midden Partij	Pro D-Mark	-
Verenigde Senioren Partij	Die Grauen?	-
	Partei für RentenGerechtigkeit	-
Vrije Indische Partij	-	-
Vooruitstrevende Integratiepartij	Demokratische Partei Deutschlands	-
Partij voor de Dieren	Tierschutzpartei	-
Leefbaar Nederland	Stattpartei	-
Lijst Pim Fortuyn	PRO/ Schillpartei	andersom
Duurzaam Nederland	-	-
Partij van de Toekomst	Anarchistische Pogo-Partei?	-
	Chance 2000?	-
De Conservatieven.nl	Die Republikaner?	-
Alliantie voor Vernieuwing en Democratie	Partei der Nichtwähler	-
Lijst Ratelband	Chance 2000?	-
Lijst Veldhoen	-	-
Republikeinse Volkspartij	-	-

Hoewel de belangrijkste hypothese van dit onderzoek dus verworpen moest worden, leverde de vergelijking tussen de twee buurlanden toch nog een verrassend inzicht op. Nieuwe partijen ontstaan tegen de verdrukking in, ondanks een hoge kiesdrempel, wanneer maatschappelijke en politieke factoren daartoe aanleiding geven. Het kiesstelsel heeft in dit geval weinig invloed op het ontstaan van nieuwe partijen.¹⁵⁸

noten

¹ De auteur is erkentelijk voor de hulp van mevr. B. Wasner, docent sociologie aan de Universiteit van Passau; en aan NWO, dat hem in 1998 in staat stelde een studiereis naar de Bondsrepubliek Duitsland te

maken om onderzoek te doen naar partijen aan de rand van het politieke systeem.

² C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken*, Zoetermeer, 1998, 67-70; J.D. Dengerink, *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'sovereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw*, Kampen, 1948, 70-72; nog verder gaat J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper*, Assen, 1967, 166-169.

³ B.A.G.M. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977*, Amsterdam, 2002, 64-66, 69-73.

⁴ *Ibidem*, 97-98, 100-107.

⁵ G. Taal, *Liberale en radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 38-41, 228, 285, 390, 396; zie ook H. Horsten, 'De invloed van buitenlandse denkers op de Nederlandse politieke partijen'. Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen, 1995.

⁶ A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, Den Haag, 1979 (tweede druk), 70-71, 102-127.

⁷ C. Mudde, 'Right-wing extremism analyzed. A comparative analysis of the ideologies of three right-wing extremist parties (NPD, NDP, CP'86)', in: *European Journal of Political Research*, 27 (1995), no. 2, 203-224.

⁸ Volgens E. Meijer, van 1992 tot 1995 vice-voorzitter van GroenLinks maar in 1996 overgestapt naar de Socialistische Partij (SP), wilde vooral de Politieke Partij Radikalen (PPR) de werfkracht van de Duitse Groenen nabootsen: zie E.T.M. Meijer, 'Radikale socialisten en linkse christenen duiken onder in groene golf', in: *Namens*, 4 (1989), 8 (dec.), 41-47.

⁹ A. van Kessel, 'Ruggen recht, heren!' *Hoe de Nederlandse christendemocraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij*, Hilversum, 2003, 46; D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*, Den Haag, 1992, 48-52.

¹⁰ Voor een iets andere indeling zie: P. Lucardie, 'Van profeten en zwepen, regeringspartners en volkstribunen. Een beschouwing over de opkomst en rol van nieuwe partijen in het Nederlandse politieke bestel', in: C.C. van Baalen e.a., red., *Nieuwkomers in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002*, Den Haag, 2003, 10-19.

¹¹ Zie A.P.M. Lucardie, 'In de wachtkamer. Een portret van de partijen die in 1998 vergeefs hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1999, 131.

- ¹² 'Grondslag', in: *Manifest*, 15 september 1992, 10; deze summierende beginselverklaring werd eind 1998 herzien en uitgebreid, de nieuwe tekst zou in april 1999 behandeld worden op het derde partijcongres van de NCPN (*Manifest*, 17 december 1998, bijlage).
- ¹³ Interview met E. Modderman, lijststaanvoerder van de NCPN, 18 juni 1998 in Scheemda.
- ¹⁴ *Manifest*, 28 maart 2002, 2.
- ¹⁵ *Algemeen Dagblad*, 14 december 2002, R5.
- ¹⁶ 'Gewoon weer Communisten kiezen!', verkiezingsprogramma NCPN, in: *Verkiezingsprogramma's: verkiezingen van de Tweede kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003*, Amsterdam, 2003, 393-404.
- ¹⁷ E-mail partijsecretaris W. van der Klift, 24 januari 2003.
- ¹⁸ *Manifest*, 19: 13, 28 juni 2001, 6.
- ¹⁹ E-mail Van der Klift.
- ²⁰ Zie H. Gleumes en P. Moreau, 'Internationale Kooperationsansätze postkommunistischer Parteien', in: P. Moreau, M. Lazar en G. Hirscher, red., *Der Kommunismus in Westeuropa. Niedergang oder Mutation?*, Landsberg/Lech, 1998, 621-654; 645.
- ²¹ 'Geschichte der KPD', www.k-p-d.de/03-geschichte/geschichte.html (6 oktober 2003); deze KPD moet niet verward worden met gelijknamige maoïstische groeperingen die eind jaren zestig en begin jaren zeventig in West-Duitsland actief waren maar daarna geleidelijk van het toneel verdwenen; zie G. Langguth, *Die Protestbewegung in der Bundesrepublik Deutschland 1968-1976*, Keulen, 1976, 107-211; één daarvan hield anno 2003 nog wel een website bij: www.kpd.net.
- ²² 'Programm der Kommunistischen Partei Deutschlands', zie: www.k-p-d.de/programm.html.
- ²³ 'Endgültiges Ergebnis der Wahl zum 15. Deutschen Bundestag am 22. September 2002', in: *Statistisches Bundesamt, Wirtschaft und Statistik 10/2002*, 2002, 826.
- ²⁴ Zie K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*, Amsterdam, 2003, 67-111; en A.P.M. Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen. Een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijstelsel', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 68-93.
- ²⁵ Meer hierover in Lucardie, 'Van profeten en zwepen'.
- ²⁶ Lucardie, 'In de wachtkamer', 124-125.
- ²⁷ Bedoeld worden de *Christliche Mitte*, *Deutsche Zentrumpartei*, *Partei Bibeltreuer Christen*, *Die Republikaner* en de *Ökologisch Demokratische Partei*. Zie G. Hoyer, *Nicht-etablierte christliche Parteien*, Frankfurt am Main, 2001; R. Stöss, *Die Republikaner: woher sie kommen, was sie wollen, wer sie wählt, was zu tun ist*, Keulen, 1990; D. van den

Boom, *Politik diesseits der Macht? Zu Einfluss, Funktion und Stellung von Kleinparteien im politischen System der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, 1999, 117-141.

²⁸ Zie Vossen, *op.cit.*, 113-138.

²⁹ Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen', 82-87.

³⁰ Lucardie, 'In de wachtkamer', 128-129.

³¹ 'Grondslag en doelstellingen van de NMP', in: P. Goossen, samenst., *Parlement en kiezer 1970-1971*, Den Haag, 1971 (jg. 54), 379.

³² *De Volkskrant*, 29 mei 1971.

³³ *De Volkskrant*, 8 december 1972.

³⁴ *Grondslag en doelstellingen van de PvdM*, z.pl., 1986.

³⁵ Telefonisch interview met M.P.W.M. Dessing, 21 december 1998.

³⁶ Telefonisch interview met Dessing, 6 december 2002.

³⁷ *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003*, Amsterdam, 2003, 404-415; zie ook: www.nmp.nl/programma.html.

³⁸ Telefonisch interview met Dessing, 6 december 2002.

³⁹ Van den Boom, *op.cit.*, 325-326.

⁴⁰ *Programm der Initiative Pro D-Mark – neue liberale Partei*, Düsseldorf, 1998.

⁴¹ Zie over het AOV: V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, 'Wat ouderen verbond: verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 127-148.

⁴² Naast het AOV, de Ouderenunie en Senioren 2000 bestond er nog het Nieuw Solidair Ouderenverbond (NSOV), dat eveneens als een afsplitsing van het AOV te beschouwen is; zie Lucardie, 'In de wachtkamer', 132.

⁴³ *NRC Handelsblad*, 21 november 2002.

⁴⁴ *Idem*, 10 mei 2002.

⁴⁵ 'Bezinning. Partijprogramma Verenigde Senioren Partij', in: *Verkiezingsprogramma's*, 707; zie ook: www.vsp2001.nl/a07/asp-prog.htm.

⁴⁶ E-mail secretariaat VSP, 27 oktober 2002.

⁴⁷ *NRC Handelsblad*, 22 november 2002.

⁴⁸ Van den Boom, *op.cit.*, 141-150; zie ook: Th. Bothe, *Im Schatten der Macht. Kleine Parteien in der Bundesrepublik Deutschland*, Münster, 1996, 101-105.

⁴⁹ Die Grauen, *Programm*, Wuppertal, 1998.

⁵⁰ Van den Boom, *op.cit.*, 144; een partij die bij Bondsdagverkiezingen 0,5% of bij Landdagverkiezingen 1% behaalt krijgt een zogeheten 'Wahlkampfkostenerstattung', evenredig met het aantal gewonnen stemmen. In Bremen, Hamburg en Berlijn kreeg de partij in 1991, 1993 en 1995 respectievelijk 1,7%, 1,6% en 1,7% van de stemmen; bij de

Bondsdagverkiezingen in 1990 haalde zij 0,8%, in 1994 0,5%.

⁵¹ 'Werdegang der Partei für RentenGerechtigkeit und Familie', zie: www.rentner-parteikreisme.de/Uber_uns/uber_uns.html (4 oktober 2002).

⁵² 'Ziele der PRG', zie: www.rentengerechtigkeit.de/html/body_ziele_der_prg.html (4 oktober 2002).

⁵³ 'Endgültiges Ergebnis der Wahl zum 15. Deutschen Bundestag am 22. September 2002', zie: www.bundeswahlleiter.de/wahlen/bundestagswahl2002/deutsch/ergebnis2002 (3 december 2003).

⁵⁴ *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, Den Haag, 1994, art. 1; *Statuten van de Vereniging Vrije Indische Partij*, Den Haag, 1994, art. 2.2. Interview met E. R. Blaauw, lijsttrekker en vervolgens voorzitter van de VIP, 25 mei 1994 in Groningen.

⁵⁵ Interview met R.O. Koop, lijstaanvoerder in 1998, op 17 juli 1998 in Utrecht.

⁵⁶ Interview Koop.

⁵⁷ 'Programma Vrije Indische Partij', in: *Verkiezingsprogramma's*, 761-765; zie ook *Programma van uitgangspunten van de Vrije Indische Partij*, Den Haag, 1996.

⁵⁸ *Onze VIP Koers*, 10 (2003), 3 (aug.), 10.

⁵⁹ Opgave van het partijbestuur van de VIP.

⁶⁰ Telefonisch interview met Koop, 25 september 2002.

⁶¹ 'Programma Vrije Indische Partij', in: *Verkiezingsprogramma's*, 761-765; 'Programma van de Ouderenunie: wij voor u', in: *ibidem*, 766-774.

⁶² *Onze VIP Koers*, 10 (2003), 3 (aug.), 7-9.

⁶³ Ondanks protesten van de Vrije Indische Partij en aanvankelijke bezwaren van de Kiesraad kreeg de Vooruitstrevende Integratiepartij toch toestemming de afkorting VIP te gebruiken.

⁶⁴ Zie: www.integratiepartij.nl/index2.htm.

⁶⁵ Verkiezingsprogramma VIP, zie: www.integratiepartij.nl/verkiez1.htm, www.integratiepartij.nl/verkiez2.htm.

⁶⁶ 'Grundsatzprogramm der Demokratischen Partei Deutschlands', Ditzingen, 1997.

⁶⁷ Zie: www.partijvoordedieren.nl/partij/pers/pb_2002_11_06.html.

⁶⁸ Persbericht 2 december 2002; vergelijk *Verkiezingsprogramma's*, 501-502.

⁶⁹ *Verkiezingsprogramma's*, 505-507.

⁷⁰ *Ibidem*, 501-507.

⁷¹ E-mail T. Dekker, voorzitter Partij voor de Dieren, 26 maart 2003.

⁷² *NRC Handelsblad*, 1 februari 2003.

⁷³ E-mail Dekker.

⁷⁴ *Statuten Partij voor de Dieren*, 2002, Artikel 18.1.b (p.6)

- ⁷⁵ *Ibidem*, Art. 3.2; interview met B. Stoop, 14 augustus 2003.
- ⁷⁶ Persbericht 2 december 2002, zie www.partijvoordedieren.nl/partij/pers/pb_2002_12_02.html.
- ⁷⁷ ‘Grundsatzprogramm Mensch Umwelt Tierschutz, Augsburg, s.a.’; e-mail secretariaat Tierschutzpartei, 22 oktober 2002.
- ⁷⁸ Bothe, *op.cit.*, 136; Van den Boom, *op.cit.*, 69.
- ⁷⁹ Zie onder meer: J.J. Puhle, ‘Zwischen Protest und Politikstil: Populismus, Neo-Populismus und Demokratie’, in: N. Werz, red., *Populismus. Populisten in Übersee und Europa*, Opladen, 2003, 15-43; en P. Taggart, *Populism*, Buckingham, 2000, 10-22.
- ⁸⁰ J. Nagel, *Boven het maaiveld*, Soesterberg, 2001, 252-255. Zie voor de ontwikkelingen van Leefbaar Nederland vanaf de oprichting in 1999 tot en met het jaar 2001: P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, ‘Kroniek 2001. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2001’, in: *Jaarboek 2001 DNPP*, Groningen, 2003, 21-23.
- ⁸¹ ‘Het moet anders en het kan anders! Een politiek pamflet van Leefbaar Nederland’, 3; zie ook: www.leefbaar-nederland.nl/lninfo.html, 22 november 1999.
- ⁸² Volgens de politicoloog Ph. van Praag profileerde de partij zich wel links van het midden, al noemt hij haar ook populistisch; zie Ph. van Praag, ‘Leefbaar Nederland: de Oranje partij’, in: *de Helling*, 14 (2001), nr. 1, 13-15.
- ⁸³ E. Bootsma, ‘Succesvol oprichtingscongres’, in: *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 2.
- ⁸⁴ ‘Verkiezingsprogramma Leefbaar Nederland’, in: *Verkiezingsprogramma’s*, 312.
- ⁸⁵ *Ibidem*, 315, 314.
- ⁸⁶ Zie J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, ‘Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002’, in: *Jaarboek 2002 DNPP*, Groningen, 2004, 92-103.
- ⁸⁷ *Ibidem*, 319-320.
- ⁸⁸ *Ibidem*, 323.
- ⁸⁹ F. Decker, *Parteien unter Druck. Der neue Rechtspopulismus in den westlichen Demokratien*, Opladen, 2000, 170-177; zie ook Bothe, *op.cit.*, 153-158.
- ⁹⁰ Decker, *op.cit.*, 158.
- ⁹¹ M. Kneepkens, ‘Open brief aan Jan Nagel’, in: *HN-magazine*, 26 januari 2002, 27.
- ⁹² J. Teunissen, ‘Een partij voor Hans en Hassan: “Nederland hunkert naar een derde dimensie in de politiek”’, in: *HN-magazine*, 26 januari 2002, 14-17.
- ⁹³ *NRC Handelsblad*, 9 april 2002.

⁹⁴ ‘Verkiezingsprogramma Duurzaam Nederland’, in: *Verkiezingsprogramma’s*, 190.

⁹⁵ *Ibidem*, 189; 201; zie ook: Manifest (www.duurzaamnederland.nl/manifest.htm).

⁹⁶ Naar de namen te oordelen waren in 2002 twaalf van de 22 kandidaten allochtonen.

⁹⁷ In 2003 droegen zeventien van de 27 kandidaten allochtone namen.

⁹⁸ *Statuten Lijst Pim Fortuyn*, art. 2; zie www.pimfortuyn.nl/partij, 8 juli 2002.

⁹⁹ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*, Rotterdam, 2002, 75, 185.

¹⁰⁰ Puhle, *op.cit.*, 18.

¹⁰¹ P. Lucardie en G. Voerman, ‘Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn’, in: *Socialisme & Democratie*, 59 (2002), nr. 4, 32-42; zie ook D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, 2003.

¹⁰² Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 45, 103, 166-167, 176; zie ook P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude*, Utrecht, 1997.

¹⁰³ Naar schatting van de uitgever werden 170.000 exemplaren verkocht in 2002; e-mail R. Warmerdam, Speakers’ Academy, 11 augustus 2003.

¹⁰⁴ *NRC Handelsblad*, 23 april 2002. Zie hierover ook J.E. Ellemers, ‘Het fenomeen Fortuyn. De revolte verklaard’, in: *Jaarboek 2002 DNPP*, Groningen, 2004, 252-266, in het bijzonder 255-256, en *idem*, ‘Pim Fortuyn. Een zuiver geval van charismatisch gezag’, in: *Facta. Sociaal-wetenschappelijk magazine*, 10 (2002), 7 (nov), 2-5.

¹⁰⁵ Zie voor bijzonderheden Hippe, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 103-130; en J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002.

¹⁰⁶ Zie de kwantitatieve programma-analyse van P. Pennings en H. Keman, ‘The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement’, in: *Acta Politica*, 38 (2003), nr. 1, 51-68; zie ook het verkiezingsprogramma van de LPF voor 2003, ‘Politiek is passie’, in: *Verkiezingsprogramma’s*, 368-391.

¹⁰⁷ Berichten over de bedragen spreken elkaar tegen: twee miljoen of één miljoen euro (*de Volkskrant*, 13 december 2002 respectievelijk 15 januari 2003).

¹⁰⁸ M. Carini en A. Speit, *Ronald Schill. Der Rechtssprecher*, Hamburg, 2002, 9-48.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 161-191; zie ook F. Decker, ‘Rechtspopulismus in der Bundesrepublik Deutschland: Die Schill-Partei’, in: Werz, *op.cit.*, 223-242.

- ¹¹⁰ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 december 2003.
- ¹¹¹ *Partei Rechtsstaatlicher Offensive: Leitlinien 2002*, Hamburg, 2002; *Partei Rechtsstaatlicher Offensive: Programm*, Hamburg, 2002; zie ook: www.schill-partei.de/leit.html (13 september 2002) en www.schill-partei.de/grundsaeetze.html (2 oktober 2002).
- ¹¹² Carini en Speit, *op.cit.*, 183.
- ¹¹³ *NRC Handelsblad* 27 september 2002; *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2002.
- ¹¹⁴ Verkiezingsprogramma De Conservatieven.nl in: *Verkiezingsprogramma's*, 138.
- ¹¹⁵ E-mail H. Mampaey, 24 januari 2003.
- ¹¹⁶ *Panorama*, 15 januari 2003.
- ¹¹⁷ *De Volkskrant*, 10 september 2003.
- ¹¹⁸ Carini en Speit, *op.cit.*, 171; G. Finke, 'Vom Fliegen zum Flattern', *Freitag*, 51 (2001), www.freitag.de/2001/51/01510401.php (21 oktober 2003).
- ¹¹⁹ www.stala.sachsen-anhalt.de/lt02/erg/lt.00.ergtab.tab.html (21 oktober 2003).
- ¹²⁰ E-mail G. Tempel, Bundesgeschäftsführer van de Republikaner, 24 oktober 2002; www.zeitfuerprotest.de/programm.html (25 september 2002).
- ¹²¹ 'Wir machen uns stark .. für deutsche Interessen'. *Parteiprogramm Die Republikaner*, Berlijn, s.a.
- ¹²² *NRC Handelsblad*, 19 oktober 2002.
- ¹²³ E-mail Y. van der Krieke, 19 maart 2003.
- ¹²⁴ *Verkiezingsprogramma's*, 14.
- ¹²⁵ 'Waar staat de Alliantie voor Vernieuwing en Democratie voor?', www.avd-web.nl (17 januari 2003).
- ¹²⁶ Democratisch radicalisme vereist actief burgerschap, populisme niet per se.
- ¹²⁷ Partei der Nichtwähler, *Grundsatzprogramm*, Keulen, 1998, 1-2.
- ¹²⁸ De term 'entertrainer' is van hemzelf, zie: www.ratelband.com/home2html
- ¹²⁹ R. Scheldwacht, 'Eerste persoon: "Ik wil wel minister van Justitie worden"', in: *HP De Tijd*, 15 maart 2002.
- ¹³⁰ Zie: www.lijstratelband.nl
- ¹³¹ 'Ratelband.nl', in: *Verkiezingsprogramma's*, 510-511.
- ¹³² E-mail E. Ratelband, 20 augustus 2003.
- ¹³³ *Süddeutsche Zeitung*, 1 september 1998; *Elsevier*, 26 september 1998.
- ¹³⁴ Partei Chance 2000, *Parteiprogramm*, Berlijn, 1998.
- ¹³⁵ P. Vermaas, "Maar natuurlijk ben ik serieus", zie: www.web.pla-

net.nl/news/verkiezingen/2dekamer2002/feature/partijvandetoekomst.-shtml, 2 april 2002.

¹³⁶ ‘Denk mee met de PvdT’, in: *Verkiezingsprogramma's*, 493.

¹³⁷ Zie www.netstartgids.nl/PVDT/content.htm, 17 april 2002.

¹³⁸ ‘Denk mee met de PvdT’, in: *Verkiezingsprogramma's*.

¹³⁹ E-mail partijsecretaris D. Hugens, 8 augustus 2003.

¹⁴⁰ E-mail Hugens, 5 mei 2003.

¹⁴¹ *Verkiezingsprogramma's*, 498-499.

¹⁴² E-mail Hugens, 5 mei 2003.

¹⁴³ Interview met APPD-voorzitter P. Altenburg en -penningmeester R. Horak; Hamburg, 7 oktober 1998.

¹⁴⁴ ‘Das Grundsatzprogramm der APPD’, in: K. Farin, red., *Die Partei hat immer recht! Die gesammelten Schriften der Anarchistischen Pogo-Partei Deutschlands*, Berlijn, 1998, 14-25; ‘Das Kampfprogramm der APPD’, in: *ibidem*, 26-55.

¹⁴⁵ E-mail Hugens, 8 augustus 2003.

¹⁴⁶ Vossen, *op.cit.*, 227-228, 231.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 18.

¹⁴⁸ Zie A.P.M. Lucardie, ‘Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem’, in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 126-143.

¹⁴⁹ *Partijprogramma RVP*, zie: www.republikeinsevolkspartij.nl/site.

¹⁵⁰ ‘Millennium Manifest “Onze Wereld”’, zie: www.republikeinsevolkspartij.nl/site/manifest.html, 25 november 1999.

¹⁵¹ Lucardie, ‘Politici in de periferie’, 127.

¹⁵² Telefonisch interview met J. Veldhoen, 24 september 2003.

¹⁵³ Zie: www.lijstveldhoen.freeler.nl/program.htm, 12 december 2002.

¹⁵⁴ Rochon’s term *personal vehicle* suggereert dat laatste wel en lijkt me daarom minder geschikt.

¹⁵⁵ ‘Endgültiges Ergebnis der Wahl zum 15. Deutschen Bundestag am 22. September 2002’, Statistisches Bundesamt, *Wirtschaft und Statistik* 10/2002, 823.

¹⁵⁶ Dit lijkt ook de conclusie van de vergelijkende studie van S. Hug, al is zijn operationalisatie aanvechtbaar, zoals hij zelf toegeeft; zie S. Hug, *Altering Party Systems. Strategic Behavior and the Emergence of New Political Parties in Western Democracies*, Ann Arbor, 2001, 95, 118.

¹⁵⁷ Dit wordt nader uitgewerkt in P. Lucardie, ‘Prophets, Purifiers and Prolocutors. Towards a Theory on the Emergence of New Parties’, in: *Party Politics*, 6 (2000), nr. 2, 175-185.

¹⁵⁸ Vergelijk R. Harmel en J.D. Robertson, ‘Formation and Success of New Parties’, in: *International Political Science Review*, 6 (1985), nr. 4, 286.

DE BUITENKANT VAN FORTUYN

D.F.J. Bosscher¹

Het lijkt geen twijfel dat de vorm waarin Pim Fortuyn zich presenteerde een belangrijke rol heeft gespeeld in zijn succes. Maar het staat al even vast dat wie Fortuyns optreden, gekoppeld aan zijn fysieke verschijning, wil proberen te duiden, niet ontkomt aan het geven van een sterk persoonlijk oordeel. Uitleggen waarom bijvoorbeeld Ivo Opstelten althans wat zijn uiterlijk betreft de ideale burgemeester van Rotterdam lijkt, zou veel makkelijker zijn. De stad met de grootste haven ter wereld, die vanwege de bijzondere samenstelling van zijn bevolking aan desintegratieverschijnselen lijdt, kan een grote man met een stem als een bronzen klok goed gebruiken in die functie. Ook van de gewezen commissaris van de koningin in Groningen Henk Vonhoff valt vrij objectief vast te stellen waarom weinigen met hem durfden te spotten. Hij stond met zijn meer dan honderd kilo bijna letterlijk als een huis, ook hij had een stem die aan windkracht negen deed denken en hij liet anderen merken dat ze hem moesten laten uitpraten, zonder zelf altijd te reciproceren.

Maar Fortuyn? Waarschijnlijk is de vraag naar zijn authenticiteit de belangrijkste van allemaal. Wat is het juiste antwoord: “Zo anders dan anders, dat moet wel echt zijn, want dat verzin je niet”, of “zo anders dan anders, dat kan alleen maar verzonnen zijn”? De ene toeschouwer zag een gesoigneerde man die kennelijk nadacht over wat hij aantrok. Er netjes uitzien en nadenken over wat je doet, wat is daar tegen? Prima man, die Fortuyn! De andere zag een poseur, een bij elke ademtocht door de mand vallende clown, die het maar niet lukte te lijken wat hij zo graag wilde lijken: een echte heer, met de opvoeding van een heer, de eruditie van een heer, de toekomst van een heer. Een schijngehalte, kortom. De derde zag een man die helemaal niet serieus probeerde de grote meneer uit te hangen, maar die gewoon in elk opzicht, dus ook in zijn presentatie, een *enfant terrible* wilde zijn en alles daaraan ondergeschikt maakte. Zolang hij aandacht kreeg was het hem goed. Deze derde Fortuyn was misschien niet de gedroomde premier, maar iemand die op zijn tijd wel nuttig is voor de politiek. Zo zijn er nog meer percepties van Fortuyn te noemen, en ze zijn allemaal willekeurig.

Het wezen van Fortuyn heeft vermoedelijk minder in uiterlijkheden gelegen dan in zijn *niet* of *slechts indirect* geopenbaarde zielenroerselen. Dat het uiterlijk veel voor hem leek te betekenen zegt wel iets, maar niet alles. Misschien was het slechts een fractie van de werkelijkheid die wij zouden willen leren kennen. In deze beschouwing zal ik trachten binnen- en buitenkant van elkaar te onderscheiden en nagaan hoe Fortuyn het spel der politiek naar zijn hand trachtte te zetten, in een poging beter zicht te krijgen op de ware aard van de hoofdpersoon, in relatie tot de beweging waaraan hij korte tijd leiding gaf.

Een schokkende moord

Wilhelmus Simon Petrus Fortuyn werd geboren in 1948 en stierf in het Mediapark in Hilversum op 6 mei 2002, *a day that will live in infamy*. Negen dagen na de moord, gepleegd door Volkert van der Graaf (geboren in Middelburg in 1969), vonden er verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats. Er deed zich een aardverschuiving voor. De winst van de winnende partijen samen bedroeg 30,7 procentpunten; de Lijst Pim Fortuyn (LPF) behaalde 26 zetels. De politicoloog Peter Mair heeft berekend dat deze verkiezingen niet alleen de grootste verschuiving in onze eigen Nederlandse politieke geschiedenis hebben veroorzaakt, maar ook horen tot de top-vier van heel West-Europa, gerekend vanaf 1900.²

De begrafenis op 10 mei was al een voorproefje van wat het land te wachten stond, door de taferelen die deden denken aan de uitvaart van Diana, Princess of Wales, op 6 september 1997. Koninklijk was de stoet van elf witte limousines, waaraan Fortuyns eenzame zwarte Daimler, leeg, afgezien van de chauffeur en de twee hondjes Kenneth en Carla, een dramatisch accent gaf. Deze auto speelde de rol die in een begrafenis van echte royalty wordt vervuld door het koninklijk paard zonder berijder, met de rijlaarzen van de gevallen vorst omgekeerd in de stijgbeugels hangend. Waar de rouwstoet langskwam, stonden de mensen vele rijen dik te kijken. Sommige toeschouwers gooiden bloemen naar de auto die de kist vervoerde. In het weekeinde volgend op de begrafenis bezochten naar schatting meer dan twintigduizend mensen het tijdelijk graf van Fortuyn in Driehuis-Westerveld – zijn lichaam zou in juli naar Italië worden overgebracht – en in het daaropvolgende Pinksterweekeinde was de toeloop minstens zo groot.

Dat politici van de gevestigde partijen na dat eerste weekeinde hun hart vasthielden, wekt geen verwondering. Maar de klap van 15 mei kwam toch nog als een verrassing, zo gigantisch was het verlies van vooral de partijen die het paarse kabinet hadden gevormd (PvdA, VVD, D66). Van de 97 paarse zetels gingen er 43 verloren. De PvdA en D66 werden

gehalveerd. Alleen de VVD beperkte het verlies tot eenderde van haar zeteltal. Een lichtpuntje voor de politiek in het algemeen was de hoge opkomst van 79,1%. Onder de opgekomen kiezers waren er velen die nooit eerder de moeite hadden genomen te gaan stemmen.

Al met al kan van een ware volksopstand worden gesproken. Een onder normale omstandigheden zwijgend deel van het electoraat was voor de verandering naar de stembus getogen om tegen het paarse beleid te protesteren en/of zijn steun aan de ideeën van Fortuyn te betuigen. Het zal altijd speculeren blijven welk resultaat de LPF zou hebben geboekt zonder de moord van 6 mei. 'Pim', zoals velen hem familiair noemden, had ongetwijfeld veel zetels binnengehaald, maar 26? Afschuw van wat er gebeurd was moet een groot aantal mensen tot stemmen op de LPF hebben gebracht. De beschuldiging dat de gevestigde politiek zich door het 'demoniseren' (als een duivel afschilderen) van de indringer medeverantwoordelijk had gemaakt voor zijn gewelddadige dood, was zeker bij een deel van het electoraat aangeslagen.

Nog altijd onder de indruk van het on-Nederlandse gebeuren rond de moord, de begrafenis en de verkiezingen maakten alle betrokkenen haast bij het construeren van een nieuw, uiteraard niet paars kabinet. Voor het CDA lag de rode loper uit. Zijn leider Jan Peter Balkenende, gecoacht door informateur Piet Hein Donner, betrad deze met het nodige zelfvertrouwen. In het kabinet dat 68 dagen na de verkiezingen zijn werk begon (*reeds* 68 dagen, zullen we maar zeggen), zaten vier LPF-ministers. Als er leven is na de dood, moet Fortuyn dit alles met een brede lach om de mond hebben gadegeslagen. Eindelijk erkenning.

Zoektocht naar status

Wie de autobiografie van Fortuyn – getiteld *Autobiografie van een babyboomer* – leest, valt onmiddellijk op hoeveel indruk uiterlijkheden op hem maakten.³ In de breedvoerige schets van zijn jeugd komt op verschillende manieren aan de orde hoe mensen zich kleedden, hoe zij roken, hoe zij zich bewogen. Hij gaf zijn ogen de kost en merkte hoe standsverschillen tussen mensen werden afgemeten aan hun voorkomen, aan de grootte van het huis waarin zij woonden en aan het wel of niet bezitten van een auto. Fortuyn laat de karakteranalyse van de personages in zijn boek altijd vergezeld gaan van de karakterisering van hun uiterlijk. Vooral over zijn moeder komen we op deze manier veel te weten, maar ook van de vader ontstaat een beeld. Opvallend is de correlatie tussen binnen- en buitenkant. Zijn moeder, van wie Fortuyn zielsveel hield, had ook altijd mooie kleren aan. Zijn vader, met wie hij een veel moeizamer verhouding had, liep rond met vlekken op zijn pak. Het opmerkelijke is dat die vlekken verdwijnen – de autobiografie rept

er althans niet meer van – in het latere deel van Fortuyns leven, als de relatie met zijn vader verbetert. Conclusie: ofwel vader heeft een betere stomerij genomen, ofwel de zoon ziet van aardige mensen vooral de schoonheid en van minder aardige vooral het slonzige kloffje. Het laatste lijkt het geval te zijn.

Waar Fortuyn zich uitleeft in het schamperen over zijn katholieke opvoeding, het katholieke onderwijs en het katholieke geloof, speelt de uiterlijke vorm waarin de kwellingen der religie zich aandienden eveneens een belangrijke rol. De preoccupatie met de buitenkant doet zich gelden in al zijn waarnemingen, het hele boek; 390 leesbare, maar soms merkwaardige pagina's lang.⁴ De auteur ontdekt gaandeweg een wereld die van vorm en uiterlijk aan elkaar hangt en waarin degene die dit thema het best bespeelt, succes boekt.

Zijn autobiografie is in wezen een zoektocht naar status. Fortuyn wil iemand worden die niet meer gepest, vernederd en genegeerd wordt, maar eindelijk serieus genomen. Zijn revelaties – o zit dat zo! bijvoorbeeld op de padvinderij als hij merkt dat hij anderen met zijn verhalen kan boeien – beschrijft hij aandoenlijk openhartig, of zo men wil ergerlijk pompeus: “Op dat moment is de spreker, de onderwijzer geboren.”⁵ Waar het hier om gaat is dat hij laat zien hoe het talrijke keren tot hem doordringt dat macht en succes in hoge mate afhangen van presentatie. Een hoogmis ter ere van het honderdjarig bestaan van zijn parochie brengt hem op het idee een prelaatsfunctie te ambiëren, wat Fortuyn meldt na al pagina's lang te hebben gescholden op de kerk die zijn jeugd heeft bedorven.

“De bisschop zegent ons staande in vol ornaat, met in zijn linkerhand de bisschopsstaf, met zijn witgehandschoende rechterhand en zijn bisschopsring aan zijn ringvinger, zichtbaar door een opening met borduursel. Een flonkerende edelstenen ring in een zegenend gebaar, minzaam en machtig. Ja, hier staat en zetelt de macht, hier past voor de eenvoudige leek slechts onderwerping. Ik kijk het allemaal aan met diep ontzag en wil later ook bisschop worden of kardinaal, of beter nog, paus.”⁶

Als Fortuyn gaat puberen ontwikkelt zich bij hem “een onweerstaanbare behoefte zich te uiten en te manifesteren”.⁷ Hij zoekt de middelen daartoe onder andere in een verandering van kledij. Op de lagere school maakte zijn moeder er nog veel werk van om hem goed voor de dag te laten komen en deelde hij haar smaak, maar:

“Op de middelbare school komt daar direct verandering in. Ik moet kleren aan die ik helemaal niet leuk vind, onder meer lange

broeken en truien, en ook zij heeft er geen lol meer in. Het resultaat is van een oorverdovende saai- en lelijkheid. Iedereen ziet mij in deze kleren en door mijn teruggetrokken gedrag over het hoofd.”⁸

Om aan dit probleem het hoofd te bieden creëert Willem de Zwijger, zoals hij zichzelf op dit punt in zijn autobiografie noemt, een nieuwe Pim. Hij noemt wat zijn ouders voor hem in gedachten hadden ‘foeilijk’ en eist het recht op zelf zijn kleren te kiezen en aan te schaffen. Verbluft geven zij toestemming, voorzien hem van geld en daar gaat hij. In Haarlem koopt hij een compleet pak, stropdassen, overhemden en een paar mooie nieuwe BATA-schoenen.

“...piekfijn in het nieuw verschijn ik op school en trek tot verbazing van iedereen direct mijn mond open. Hele verhalen komen eruit en ook beargumenteerde standpunten... Thuis oogst ik niets dan lof en enig zuur commentaar van mijn moeder. De volgende maand vindt mijn vader dat het tijd is een tweede pak aan te schaffen. Deze gedaanteverandering markeert een soort van waterscheiding. Vanaf dat moment ben ik assertief en op school al snel vooraanstaand”.⁹

In de geschiedenis van de Nederlandse autobiografie is nooit eerder op zo’n treffende manier de juistheid bewezen van het spreekwoord ‘kleren maken de man’. “Ik begin zowaar een beetje op die in het publiek optredende vader van mij te lijken”, stelt Fortuyn vergenoegd vast.¹⁰ Al snel brengt hij het tot klassenvertegenwoordiger, wat hij ziet als een bevestiging dat hij op de goede weg is.

Het blijft daarna bergop en bergaf gaan met hem. Als de rector van zijn school, het Mendelcollege in Haarlem, die voor hem een ware vriend en mentor is geweest, afknapt en van school gaat, blijft Fortuyn verweesd achter. Hij wordt weer de oude dwarse en verdrietige jongen van vroeger. “De brillen en de inzet zijn verdwenen”, zegt hij er zelf van.¹¹

Later komt het weer helemaal goed, en hoe. Na vele omzwervingen, gelardeerd met tegenslagen en momenten van voldoening, sloeg Fortuyn in 2001/2002 toe, toen de politiek zich in acht jaren van paars bewind al te ver had verwijderd van wat er leefde bij grote delen van de bevolking. Vooral het vreemdelingenbeleid had tot veel wrevel geleid, waaraan het publiek echter nauwelijks lucht kon geven, omdat het bij slechts weinig politici gehoor vond. De naar koersverandering smachtende kiezers gingen – eerst binnen het kader van de nieuwe partij Leefbaar Nederland – op zoek naar een leider die de dingen wél bij hun naam zou noemen. Zij en de met steeds rechtser wordende opinies aan

de weg timmerende Fortuyn vormden een perfecte *match*. Toen Leefbaar Nederland hem weer liet vallen vanwege uitlatingen die over de schreef gingen, kreeg Fortuyn plotseling een geheel eigen partij in de schoot geworpen, een partij die zijn eigen naam droeg. Wie er ook zou terugschrikken voor zo'n extreme personalisering van de politiek, niet Pim. Het lelijke eendje was haast van de ene op de andere dag een zwaan geworden; de dwarse en verdrietige jongen werd de veruit meest besproken man van Nederland.

De ene en de andere weg

De autobiografie van Fortuyn, zo werd al opgemerkt, is het verslag van een zoektocht naar erkenning. Van jongs af aan heeft hij ernaar gehunkerd iemand te zijn of te worden die werd bewonderd, tegen wie men opkeek, aan wiens oordeel men waarde hechtte. Toch blijkt uit zijn levensverhaal bepaald niet dat hij liefde heeft moeten ontberen. Zijn moeder hield veel van hem; een liefde die geheel wederzijds was en die zo ver ging dat je als lezer soms de indruk krijgt van een geheim bondgenootschap tegen de vader. Toch was de vader evenmin liefdeloos. Een beetje een *Streber*, iemand die graag een wit voetje haalde bij zijn baas of bij de pastoor, maar zeker geen harteloze man. Dus waar Fortuyn zijn oedipuscomplex, als het dat was, vandaan haalde blijft een vraag.

Hoe verwerft iemand gezag? Sommige mensen stralen een natuurlijk gezag uit en hebben hierdoor geen idee van dit probleem. Als zij hun mond opendoen luisteren anderen, als zij zich ergens vertonen wordt het opgemerkt en wordt er rekening met hen gehouden, als zij de leiding nemen worden zij gevolgd. Pure magie, lijkt het. In ieder geval is 'natuurlijk gezag' een te ingewikkeld fenomeen om hier op in te gaan.

Iemand die zo'n natuurlijk gezag niet is aangeboren, moet het zichzelf zien te bezorgen. Dan zijn er ruw geredeneerd twee opties. Je probeert jezelf te ontwikkelen tot een persoon die bijvoorbeeld zo erudiet is dat andere mensen er belang bij hebben naar je te luisteren – of je neemt, als die methode teveel tijd en moeite kost, een kortere weg: je werkt aan een beeld van jezelf dat anderen wel moet imponeren. De vorm en het uiterlijk gaan in dit laatste geval een belangrijke rol spelen. Van Mussolini (en trouwens ook van Berlusconi) is bekend dat hij de zolen en hakken van zijn schoenen verhoogde om langer te lijken dan hij was. Dit type uitslover oefent zijn toespraken voor de spiegel en studeert gebaren in. Als er een kliniek bestond waar mensen langs operatieve weg gezag en aanzien konden laten implanteren, zou hij zich opgeven voor een behandeling.

Fortuyn, zo lijkt het, opteerde eerst voor het intellect. Hij heeft de verdieping gezocht, de moeilijke weg willen bewandelen. Uit zijn

levensbeschrijving rijst het beeld op van eerst een jonge man, later een man van middelbare leeftijd die zijn aangeboren dwarsheid met kennis wil schragen. Hij beseft dat dwarsheid zonder intellectuele onderbouwing niet veel meer is dan een karakterzwakte. Een geleerde echter heeft zich het recht verworven eigenzinnig te zijn. Een professor is bij voorbaat voor elke sociale tekortkoming geëxcuseerd. Daar ben je immers professor voor.

Helaas is het niet echt gelukt met de geleerdheid. Fortuyn blijft steken in gebrek aan ware interesse, in gebrek aan zitvlees om boeken uit te lezen, in ongedurigheid. Zijn hormonen spelen op en gaan een (te) groot deel van zijn leven bepalen. Hij kent zijn talen niet, vertoont geen uitzonderlijke intellectuele begaafdheid. Kortom, qua eruditie zijn de ogen groter dan de maag. Hij stapelt de kennis wel op zijn bord, maar krijgt niet alles naar binnen. Dan komt het alternatief in beeld: de zolen en hakken ophogen, de pose instuderen, een habitus kweken, aan alle uiterlijke tekenen voldoen. Wilhelmus, Willem, Pim besluit bewust of onbewust die weg dan maar in te slaan.

Deze kenschets van hoe het gegaan is stoelt deels natuurlijk op speculatie of creatieve interpretatie, maar dan wel speculatie die niet losstaat van de geschriften van prof.dr. W.S.P. Fortuyn. Van de eerste tot de laatste bladzijde ademen zijn boeken (en dan vooral de autobiografische passages) een geest van teleurstelling over de late erkenning van zijn intellect. Die geest drukt zich uit in overdrijving, grootspraak en opschepperij, maar ook in aandoenlijke onbeholpenheid. Juist dat maakt zijn werken tot *page-turners*. Het is triest, maar ook fascinerend iemand gade te slaan die zichzelf op deze manier uitput; al die energie – betere zaken waardig – verspild te zien worden; elke keer weer te merken dat een tekstgedeelte dat een aanzet zou kunnen zijn tot het wekken van ontroering, op de volgende bladzijde verkeert in afstompende staaltjes van zelfmedelijden en zelfverheerlijking. Toch slaat de lezer gauw maar weer eens om, want de bonte mengeling van emoties die de auteur demonstreert en meningen die hij rondslingert, prikkelt zozeer de nieuwsgierigheid naar wat er nog meer komt dat het onmogelijk is het boek uit ergernis opzij te leggen. Het gebodene is trouwens lang niet allemaal ergerlijk, maar tot op zekere hoogte juist innemend. Bij elke pagina verder lezen dringt zich meer en meer de vraag op wat er van deze man geworden zou zijn zonder al die geestelijke kwetsuren.

Waaruit valt op te maken dat Fortuyn uiteindelijk voor de makkelijke weg gekozen heeft, die van de verpakking en de pose, in plaats van die van de eruditie? Het is niet te bewijzen en sommige feiten geven zelfs indicaties voor het tegendeel. Fortuyn heeft wetenschappelijk carrière gemaakt en is uiteindelijk zelfs bijzonder hoogleraar, voor korte tijd weliswaar, aan de Erasmusuniversiteit geworden. En toch... Zijn weten-

schappelijke publicaties hadden volgens kenners niet veel om het lijf. In ieder geval zijn zij bedolven onder een gigantisch oeuvre van niet-wetenschappelijk kortebaantje. Hij herinnerde iedereen die het horen wilde aan het feit dat hij “meer dan vijftig boeken geschreven had”, maar wat dat voor boeken waren bleef dan buiten beschouwing. Het aantal van meer dan vijftig imponeert, maar doet het dat ook nog als bedacht wordt dat de meeste uit een bundeling van columns bestaan, stukjes van hooguit een paar honderd woorden die snel toewerken naar een conclusie en de argumentatie zo licht en simpel mogelijk houden? De *Speakers Academy* die als zijn impresario optrad, was zijn weinig kritische huisuitgever. Slechts een klein deel van de ‘meer dan vijftig boeken’ vond zijn weg naar een competitieve uitgeverijmarkt. En om aan het getal vijftig te komen moet je even vergeten dat veel werk onder meer dan één titel is verschenen.

Fortuyn had de duizenden uren dat hij meningen gespuid heeft, ook kunnen besteden aan arbeid die minder aandacht trekt maar meer beklijft. Zijn keuze was een andere: vorm boven inhoud. Hij had door dat iemand zijn gelijk ook kan krijgen door overredingskracht te zoeken in het aplomb waarmee hij zijn gelijk opeist. Dat laatste deed Fortuyn. Hij gebruikte verbaal zijn ellebogen. Zijn geschreven proza ronkte, zoals ook zijn gesproken teksten ronkten. Het effectbejag is evident. Hoe valt (bijvoorbeeld) anders te verklaren dat iemand die berucht was om zijn gebrek aan talenkennis, en die zelf in zijn autobiografie op onbewaakte momenten toegaf geen talent voor talen te hebben, zijn zinnen doorspekte met Engelse termen? Mij dunkt dat hij er vertrouwdheid met de Engelse taal mee wilde suggereren, in strijd met de realiteit.

Fortuyn was een intelligent man, maar gulziger in het claimen van deskundigheid dan consciëntieus in het funderen van zijn standpunten. Hij dacht snel, associeerde vrij, schreef in hoog tempo. Al zijn werk draagt de sporen van haast. Spel- en taalfouten, kromme zinnen, clichés die bij zorgvuldig herlezen verwijderd zouden zijn, het wemelt ervan. Het is moeilijk voorstelbaar dat de auteur zich daarvan niet bewust was. Zou hij als hij schermde met zijn meer dan vijftig boeken werkelijk gedacht hebben dat het geschrevene een kritisch nader onderzoek kon doorstaan? Zijn oeuvre was vooral bedoeld als bewijs van gedrevenheid en belezenheid. Het moest meer imponeren dan overtuigen, en voor zover het moest overtuigen diende het de boodschap uit te dragen dat de schrijver een bijzonder man was. De duizenden meningen die Fortuyn voor het voetlicht bracht, kan hij onmogelijk zelf allemaal *au sérieux* hebben genomen. Daarvoor veranderde hij ook veel te vaak, en dan zonder blikken of blozen, van overtuiging. Zijn meningen hadden zonder uitzondering twee dingen gemeen: ze waren sterk, en ze weken flink af van die van de goegemeente. Het merk Fortuyn meed de middelmaat.

Outsider

De persoon die Fortuyn ten tonele voerde, geschapen als vehikel om ambities waar te maken, was in de allereerste plaats een *outsider*. *Insiders* waren er al genoeg. Om furore te maken in de Nederlandse politiek moest je het offensief van buitenaf openen, zeker in het klimaat dat vanaf het eind van de jaren tachtig heerste. Voor politici die zich qua ideologie in de marge ophielden viel electoraal een goede boterham te verdienen, als zij tenminste – anders dan een type als de leider van de Centrumdemocraten Hans Janmaat (1934-2002) – enig niveau hadden. De vroegere partijen in de marge hadden zich opgeheven (CPN, PSP, PPR) en er was een herschikking of herpositionering gaande, waarin ook een rechtse beweging een plaats kon veroveren. Fortuyn voelde de onderrepresentatie van de rechtse kiezer en zijn ontevredenheid die daarvan het gevolg was goed aan. In de jaren negentig had het er even op geleken alsof de stelling van de Amerikaanse politiek filosoof Francis Fukuyama inzake het einde van de geschiedenis ook in Nederland opging. Maar onderhuids was er net zoveel aan de hand als elders in de wereld, of meer. Evenmin als op wereldschaal kwam hier na het wegvallen van de totalitaire concurrent voor het kapitalisme de consensus goed van de grond. Allerlei nieuwe vraagstukken vroegen naast oude problemen in een nieuw jasje dringend om een oplossing, maar de ongelukkige burger kreeg het gevoel nergens terecht te kunnen. Fortuyn sprong met heel zijn flamboyante persoonlijkheid in dit gat. Dat hij om succes te boeken zou moeten beginnen met het attaqueren van ‘Ons Soort Mensen’, dat in Nederland de touwtjes in handen had, besepte hij beter dan wie ook. Het OSM-thema – de gedachte dat ons land geregeerd werd door een ‘kongsi’, bestaande uit bedrijfsbestuurders, vakbondsbestuurders, ambtenaren, leden van de Tweede Kamer en ministers – bespeelde Fortuyn al heel lang voordat hij, ongeveer vanaf het jaar 2000, naam maakte als populistisch leider.¹² Ons Soort Mensen is uiteraard een ironisch begrip, zeker als het komt uit de mond van Fortuyn. Er wordt wel gezegd dat koningin Beatrix het min of meer in ernst bezigt of heeft gebezigd om het verschil tussen de gewone mensen en mensen van haar stand aan te duiden. Of dat waar is valt moeilijk na te gaan en bovendien doet het er niet zoveel toe. Als Fortuyn het over OSM had was het pure ironie, die de bedoeling had uitdrukking te geven aan zijn afschuif van het kliekje dat zich belangrijker waande dan de rest van Nederland. De buitengeslotene eiste zijn rechten op. Hij zocht bondgenoten in zijn strijd tegen de monopolisten door het wijgevoel te stimuleren van al degenen die zich niet langer door (ironisch gezien) ‘ons’ in de luren wilden laten leggen.

De buitenstaander Fortuyn kleepte (altijd onberispelijk in het pak) en gedroeg zich (altijd onberispelijk van manieren) als een lid van het establishment. Hoe dit te verklaren? Was het spel? Bespotten hij de tegenstander hiermee, of nam hij simpelweg de strijdmethode van de vijand over, die zich immers – als Ons Soort Mensen in het economisch domein of als maatschappelijke elite in het algemeen – verschanste achter de paraferalia van de heersende klasse? Het is met een schelm als Fortuyn steeds meer werd, altijd moeilijk doel en middel te onderscheiden. Hij zocht erkenning, dat staat vast – maar of hij aan het eind van zijn leven het politieke establishment wilde binnendringen dan wel bespotten of zelfs vernietigen is moeilijk te zeggen. Overbekend is de scène in *De blauwe lotus*, een van de Kuifje-boeken van de Belgische tekenaar Hergé, waarin de niet al te snuggere detectives Jansen en Jansens zich om in China niet op te vallen hebben gehuld in Chinese kledij, maar per ongeluk zulke archaïsche gewaden hebben uitgezocht dat het Chinese publiek hen juist verbijsterd nastaat. Ik vermoed dat Fortuyn een ander geval was en dat hij heel goed beseftte dat zijn pakken en dassen een beetje ‘over the top’ waren. Of al zijn bewonderaars zich ook daarvan bewust waren, is minder zeker. Wellicht hadden sommige Fortuynisten juist het idee dat hun voorman gewoon heel goed wist hoe het hoorde en er daarom zo keurig bijliep. Ik houd het erop dat Fortuyn zelf althans de laatste jaren niet (meer) uit was op toetreding tot de maatschappelijke bovenlaag, maar alleen (nog) op waardering voor zijn persoonlijke kwaliteiten. Hij wierp zich op als leider van een tegenbeweging *tegen* het traditionele establishment, vermoedelijk in het besef dat hij daardoor, wat er verder ook gebeurde, voor altijd zijn kans verspeelde zelf nog eens tot de gerespecteerde elite te gaan behoren. Zijn strategie bestond uit het mobiliseren van zowel een aantal rijke en ‘geslaagde’, maar desondanks nog altijd marginale – en daardoor gefrustreerde – lieden als de massa van boze burgers. De overdreven nette kleren waren zo beschouwd geen mislukte schutkleur à la Jansen en Jansens, maar maakten deel uit van zijn pogingen zich tegen het establishment af te zetten.

Libertijns homoseksueel

Fortuyn hield zijn homoseksualiteit niet op de achtergrond. Integendeel: zij was deel van het politieke kapitaal waarop hij teerde. In zijn autobiografie schreef hij openhartig en soms koket over het ontdekken van zijn seksuele voorkeur, de problemen die wel en niet ontstonden en een groot aantal seksuele ontmoetingen. Als politieke figuur gebruikte hij de thematiek van zijn dagelijkse ervaringen als homoseksueel als een manier om zijn ideeën voor het voetlicht te krijgen. Een van zijn bezwa-

ren tegen het oprukken van de islamitische cultuur in Nederland gold het gebrek aan respect onder moslims voor de rechten van vrouwen en homo's.¹³ In zijn publicaties en in redevoeringen hield hij een harts-tochtelijk pleidooi voor het handhaven van het emancipatieniveau dat sinds de jaren zestig was bereikt. Dat homoseksuelen hun schroom hadden afgelegd was een groot goed. Nu de islamitische homoseksuelen nog, die in hun eigen kring als lager dan laag werden behandeld! Het feit dat kritiek op zijn politieke ideeën vanuit de moslimgemeenschap gepaard ging met het bespotten van zijn geaardheid, zag Fortuyn als een bevestiging van zijn gelijk en was voor hem olie op het vuur. Regelmatig haalde hij de pers met een relaas van de pesterijen die hij van islamitische jongeren ondervond. Dan benadrukte hij dat men hem onmogelijk van racisme kon beschuldigen, omdat hij het in de liefde juist heel goed met Marokkaanse jongens kon vinden. (In zijn autobiografie releveerde hij overigens zijn sterke voorkeur voor blonde jongens met blauwe ogen, maar dat terzijde.)

In een boeiend artikel in het onvolprezen blad *Nieuwste tijd* behandelt de historicus James Kennedy de vraag hoe een geprononceerde homo als Fortuyn toch de bejubelde leider heeft kunnen worden van een rechtse, populistische en nationalistische beweging.¹⁴ Inderdaad, het is een beetje een raadsel. Staat rechts niet onder andere bekend om zijn homovrees, zijn angst voor alles wat afwijkt van de brave standaard? Kennedy kiest uit drie mogelijke verklaringen. De eerste is dat de frisheid van Fortuyn alle reserve overwon. Zijn ideeën waren onsamenhangend, maar dat deed er weinig toe voor mensen die de oude politiek beu waren. Dat ze uitdagend werden gepresenteerd gaf de doorslag. De tweede gaat uit van Fortuyns 'gedachtegoed' als dekmantel voor enge rechtse motieven. In deze verklaring beschouwt de reactionaire kiezer zichzelf als gelegitimeerd tot het spuien van meningen die voorheen taboe waren, door het feit dat hij in de pas loopt met een openlijk homoseksuele politicus. Discrimineren zou voor een homo tegennatuurlijk zijn. Wat hij over buitenlanders zegt kan dus automatisch door de beugel. Niet alleen de kiezer *achter* Fortuyn is in deze hypothese een schijnheilige boosdoener, ook hijzelf misbruikt zijn geaardheid voor het verkeerde doel.

Kennedy relateert echter deze beide verklaringen voor het samengaan van onwaarschijnlijke bondgenoten, zonder ze algeheel te verwerpen, en komt met een derde. Na een vergelijking van Fortuyn met de beroepsworstelaar Jesse Ventura – die het schopte tot gouverneur van de staat Minnesota – stelt hij vast dat beiden met hun hoogst persoonlijke manier van opereren het onderscheid tussen links en rechts “in de pan hebben gehakt”.¹⁵ “Fortuyns nadruk op politieke stijl, op leiderschap en

op de *selfmade man* die doet wat hij wil, maar zich ook in dienst stelt van zijn eigen land in tijden van nood, lijkt ‘made in the USA’”, meent Kennedy.¹⁶ Net als in de Verenigde Staten bleek in Nederland een sociaal libertijnse maatschappijvisie zeer wel samen te kunnen gaan met cultureel conservatisme, waarbij Kennedy dat laatste definieert als afkerig van elke bedreiging van de liberale democratie, de vrijheid en de tolerantie. Fortuyn was een gedreven aanhanger van het modernisme – onder andere omdat het homo’s de vrijheid had gegeven – en verdedigde dat met vuur tegen ‘de achterlijke opvattingen van de islam’.¹⁷ Zijn rechtse aanhangers stonden achter deze vorm van modernisme en hadden al helemaal geen moeite met de presentatie.

Een paar opmerkingen bij Kennedy’s betoog. Het is waar dat degenen die zich door Fortuyns politieke ideeën aangesproken hebben gevoeld van hoog tot laag geen punt maakten van zijn homoseksualiteit, enkelingen daargelaten. De jaren zestig hebben in Nederland hun werk goed gedaan. Maar wellicht ziet Kennedy, die vooral probeert een paradox op te lossen (“homo is populair bij rechts”), een mogelijkheid over het hoofd. Het zou ook kunnen dat de achterban van Fortuyn juist wel een punt van zijn homoseksualiteit heeft gemaakt, maar dan een punt in zijn voordeel. Deze ‘hedonistische homo met een hang naar moeders theemuts’, zoals de historicus Thomas von der Dunk hem ooit karakteriseerde, beheerste de kunst van de vlucht naar voren, het ombuigen van een potentieel nadeel tot een voordeel.¹⁸ Van iemand die zelf homoseksueel is kreeg ik het volgende antwoord op mijn vraag of Fortuyn zijn geaardheid politiek exploiteerde en of hij er nadeel dan wel voordeel van ondervond:

“De persoon Pim Fortuyn is onbegrijpelijk zonder zijn homoseksualiteit. Een homoseksueel moet zijn geaardheid beoordelen als een vloek of als een zegen – een tussenweg is er niet. Voor iedereen is het altijd eerst een vloek, maar dit kan in het eigen hoofd worden omgezet naar een zegen. De homoseksueel is dan niet meer beperkt tot een kleinburgerlijk en futiel bestaan, maar heeft de vrijheid om iets bijzonders van zijn leven te maken. Pim Fortuyn maakte van die vrijheid maximaal gebruik. Ik geloof dat de verklaring waarom hij altijd geprobeerd heeft er bijzonder uit te zien in dat kader gezocht moet worden. Homoseksualiteit is voor hem een bron geweest waaruit hij de moed en soms ook het lef putte om wat hij zag als de echte issues aan de orde te stellen. Ook de aard van de dingen die hij ter discussie stelde had met zijn homoseksualiteit en de rol van buitenstaander te maken. De gewone politiek voert een zogenaamd objectief debat, maar daarin worden politici en issues ook gedepersonaliseerd, ontmand

en gecastreerd. Een homoseksueel kan niet in die zin objectief zijn, maar wil spreken over zijn angsten, wetend dat niets wordt opgelost door deze te verzwijgen. Hiermee is zijn politieke stijl voor een belangrijk deel verklaard. Open kaart spelen over alles maakte Pim bijna onkwetsbaar – en het zal dat aspect zijn geweest dat de massa imponeerde. De leider dient blijkbaar primair een overwinnaar zijn, die in het publieke debat overeind blijft. Fortuyn voldeed in elk opzicht aan die eis.”¹⁹

Of deze analyse van Fortuyns optreden tegen de achtergrond van wat mijn zegspersoon wezenlijk acht voor de homoseksuele geaardheid gedeeld wordt door anderen, kan ik moeilijk anders dan in het midden laten. Gedragingen van individuen worden slechts voor een deel (mede)bepaald door seksuele karakteristieken. Zowel onder homo’s als onder hetero’s komt een rijke schakering aan leefstijlen voor. Maar als het geciteerde wat Fortuyn betreft in de buurt van de werkelijkheid komt – en zelf acht ik het op z’n minst een interessante hypothese – bestond de paradox van Kennedy niet, of scheerde Kennedy met zijn beschouwing langs de kern van Fortuyns aantrekkingskracht.

Hoe dan ook komen bij de verklaring van Fortuyns populariteit nog een paar andere dingen kijken. Dat de punten die nu volgen keurig zijn genummerd verhult het vrij willekeurige karakter van de opsomming, dat is duidelijk.

Ten eerste: hoewel Nederland geldt als een genivelleerde maatschappij, zijn oude scheidslijnen tussen klassen en standen nog lang niet verdwenen. Vermogende Nederlanders met ‘nieuw geld’ komen slechts met moeite aan de sociale erkenning die past bij hun welvaartsniveau. Fortuyn wees hen de weg naar de politiek. Ten tweede: Fortuyn kwam uit een middenstandsmilieu en kende daardoor de wereld van de velen die hard voor hun boterham moeten werken van binnenuit. Hij sprak hen aan en gaf ook aan hen de boodschap door dat de politiek er niet alleen voor anderen is. Ten derde: in de Nederlandse ‘popular culture’ is plaats voor excentriekelingen, homo of geen homo. Zeker sinds de introductie van commerciële televisie is het excentrieke en extreme betrekkelijk normaal geworden. Het is met andere woorden de vraag of Fortuyn wat zijn optreden betreft wel zo uit de pas liep bij wat mensen gewend waren. Ten vierde: geen Fortuyn zonder acht jaar paars. Zijn agitatie tegen ‘de puinhopen van paars’ moge schromelijk overdreven zijn geweest,²⁰ het staat buiten kijf dat een coalitie van links met rechts die elke normale democratische competitie uitsloot de dood in de pot was voor de politiek. Dit had al eerder de aandacht moeten trekken van een zelfbenoemde politieke kartelautoriteit. Het was echter Fortuyn die als

eerste hard aan de bel trok. Ten vijfde, aansluitend bij het vorige punt, en om niet om de hete brij heen te lopen: misdaad en culturele desintegratie van de grote steden *waren* vanwege de politieke neteligheid te laag op de agenda komen te staan. Fortuyn heeft deze kwestie niet te voorschijn getoverd, als ambitieuze *trouble-shooter* op zoek naar een probleem, maar zich tot woordvoerder weten te maken van een massa die zich niet geheel ten onrechte in de kou voelde staan.

Tot slot

Fortuyn is een bewegend doelwit: een object dat voortdurend uit je vizier loopt. Een klein voorbeeld is het gegoochel met zijn voornaam. Was het Pim, Wilhelmus, of liefst toch maar W.S.P., waar je zo prettig deftig ‘professor’ voor kunt zetten? Zelf was hij niet consequent. Meestal noemde hij zich Pim, soms koos hij voor de imponeer-variant. Ook ondertekende hij een voorwoord bij een boek met ‘Wilhelmus S.P. Fortuyn’, maar net als de lezer ‘hebbes’ roept omdat hij Pim wederom ontmaskert als iemand die zich uit ijdelheid opblies, valt zijn oog op de opdracht voorin het boek, aan de minister-president van Nederland, Rudolphus Lubbers. Het was dus toch weer allemaal ironie.

Wie was de echte Fortuyn, als er zo iemand bestond? Zelfs de socioloog Dick Pels, die een uitermate zorgvuldige en diepgaande studie over het fenomeen Fortuyn publiceerde – verreweg het beste boek over de man en wat hem motiveerde – krijgt niet in alle opzichten vat op zijn onderwerp.²¹ De verschillende partjes van Fortuyns leven (bijvoorbeeld de tijd waarin hij marxistische sociologie doceerde aan de Rijksuniversiteit Groningen) willen nog wel coherent lijken, maar het grote geheel – (crypto)communist wordt volksmenner – blijft logisch gesproken los zand. Pels heeft een heel duidelijke opvatting over de relatie tussen de presentatie van Fortuyn en diens politieke succes.²² Mij heeft hij echter niet helemaal weten te overtuigen met zijn stelling dat het dandyisme van Fortuyn een uitdrukking was van diepgaande veranderingen in de samenleving en als zodanig een hulpmiddel om succes te bereiken. Voor de keus tussen Pels of Kennedy gesteld, opteer ik dan toch maar voor Kennedy’s idee van de paradox. Weliswaar was Nederland al heel wat gewend, maar sommige Fortuyn-aanhangers hebben wel *een beetje* moeten slikken. Een ander punt waar ik Pels onmogelijk kan volgen is zijn definitie van politiek. Onder verwijzing naar de historicus Frank Ankersmit benadrukt hij het oppervlakkige karakter van de politiek, het spel, het theater, om vervolgens Fortuyn daar perfect in te laten passen.²³ Ja, zo kan ik het ook. Eerst fantaseren dat politiek een circus is. Dan dat circus in Nederland situeren, met alles erop en eraan; alleen de clown ontbreekt. Tenslotte bij deze geheel op Fortuyn toegesneden

entourage iemand uit de hoed toveren – wie? Fortuyn natuurlijk – wiens mooie pakken hem perfect casten als de ontbrekende clown.

Politiek is niet oppervlakkig. Politiek is het moeizame proces van het land besturen met een zo goed mogelijk resultaat, met een zo sterk mogelijk draagvlak onder de burgers. Fortuyn betrad geen circus, maar probeerde er een circus van te maken. Hij ging dood vlak voordat de door hem opgezette tent instortte. Maar – hoor ik de aanhangers van de circustheorie nu denken – je verwacht politiek en beleid. Beleid is misschien ernst, de politiek is een vertoning! Dat idee kan niet vurig genoeg worden bestreden. Wie de vorm verabsoluteert, wie de rituelen teveel nadruk geeft, maakt geheel ten onrechte van het ritueel een pars pro toto. Alles wat mensen doen zit in een ritueel verpakt. Onmiddellijk achter en onder het ritueel van de politiek zit een kern van dooernstige problemen, die al eeuwenlang door dooernstige politiek en dooernstige politici worden geattaqueerd. Neem Prinsjesdag. De foto's van de koets en de paarden staan op de voorpagina van de krant, maar de dikke bijlage met centen en procenten is onze toekomst. Wie ook maar een beetje thuis is in Jeruzalem weet waar zijn aandacht naar uit moet gaan. Politiek en beleid zijn één geheel.

Er rijden miljoenen auto's op de Nederlandse wegen, rode en blauwe en grijze en groene. De ene is merk zus en de andere merk zo, ze hebben allemaal een verschillend motorvermogen en de Porsche gaapt men na, terwijl men de Skoda geen blik waardig keurt. Triviale verschillen vergeleken bij het grote wonder dat al die auto's miljoenen mensen van A naar B vervoeren. De betrouwbaarheid op dat punt heeft weinig met merk of kleur te maken. Rijden doen ze allemaal. Dat is het grote wonder van de automobiel. Zullen we het dan daar over hebben, in plaats van over de marginale verschillen in zitcomfort en *sex-appeal*? Wie de politiek en het beleid van elkaar abstraheert en zich dan ook nog blindstaart op de buitenkant als ware het een pars pro toto, is als de man die zijn hele vermogen inruilt voor een auto die 300 kilometer per uur kan rijden, en vergeet dat ook de auto met het minste motorvermogen met gemak de maximumsnelheid van 120 kilometer haalt. Dat is de kern. Zeker weten dat je dankzij het wegensstelsel dat de politiek heeft aangelegd en dankzij auto's die door tevreden arbeiders zijn gebouwd in ongeveer een uur en drie kwartier van Groningen naar Amsterdam kunt rijden. De rest is bijzaak.

Op 20 juli 2002, de dag dat Fortuyns stoffelijk overschot naar Italië werd overgevlogen om in Provesano begraven te worden, schreef de al eerder genoemde Von der Dunk in een column: "Wie tien jaar geleden voorspeld had dat de nuchtere Nederlanders, vergaand ontkerstend en

geseculariseerd, zich anno 2002 massaal zouden overgeven aan een pseudoreligieus spektakel, zou voor gek zijn verklaard.”²⁴ De oorzaak van de hype zocht Von der Dunk bij de onzekerheid die na 1989 en na 11 september 2001 was ontstaan: “Door ontzuiling en globalisering is voor veel Nederlanders toenemend onduidelijk geworden wat hen nog van anderen scheidt en met elkaar bindt... Tegen die achtergrond groeit de behoefte aan politieke rituelen die de verloren nationale samenhang moeten bezweren”.²⁵ Heeft de moord op Fortuyn door een manifestatie van afschuw op te roepen inderdaad de nationale samenhang gesymboliseerd en versterkt? Zeker, maar Fortuyn was bij leven alleen symbolisch voor een plotseling opvlammend sentiment in bepaalde lagen van de samenleving. Een nationale figuur is hij nooit geweest en zou hij waarschijnlijk ook nooit hebben kunnen worden. Vorm en inhoud waren bij Fortuyn perfect afgestemd op zijn historische missie: als katalysator optreden voor onderdrukte gevoelens in een door twijfel en onzekerheid gekenmerkte periode van de Nederlandse geschiedenis. De strijd om de macht in een solistische glansrol telde meer dan de macht zelf. De publieke fascinatie voor vorm en presentatie moge even geen grenzen hebben gekend, met macht zou Fortuyn op de langere termijn niet goed raad hebben geweten. Hij zou zich, denk ik, in zijn schulp hebben teruggetrokken en weer de eenzame, verdrietige jongen van vroeger zijn geworden.

noten

¹ Deze beschouwing is geschreven als bijdrage aan een lezingenreeks aan de Rijksuniversiteit Groningen over “machtige lichamen”. In de lezingen stonden centraal: het gebruik van fysieke middelen in de politieke en parlementaire retorica en de symboolwaarde van “het lichaam” van de leider. Dank aan Gerrit Voerman en Henk te Velde voor hun opmerkingen bij de eerste versie.

² P. Mair, ‘De eigenaardigheden van de Nederlanders. De verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief’, in: *Beleid en Maatschappij*, 29 (2002), no. 3, 160-163; zie ook J.E. Ellemers, ‘Het fenomeen Fortuyn. De revolutie verklaard’, in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, 252-266; 252.

³ Pim Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer. Het persoonlijke en openhartige levensverhaal van een eigenzinnige outsider die zich, tegen de stroom in, ontwikkelde tot een politicus van groot formaat. Aangevuld met herinneringen van Marten Fortuyn, vrienden en geestverwanten*, Uithoorn/Rotterdam, 2002.

⁴ Het eigenlijke biografische deel van het boek, dat 428 pagina’s telt, omvat 390 pagina’s.

- ⁵ Fortuyn, *op.cit.*, 50.
- ⁶ *Op.cit.*, 54.
- ⁷ *Op.cit.*, 101.
- ⁸ *Ibidem.*
- ⁹ *Op.cit.*, 102.
- ¹⁰ *Ibidem.*
- ¹¹ *Op.cit.*, 107.
- ¹² Het OSM-netwerk wordt onder andere uit de doeken gedaan in: Pim Fortuyn, *De overheid als ondernemer*, Amsterdam/Antwerpen, 1993, maar Fortuyn had er al eerder over geschreven.
- ¹³ Pim Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*, Rotterdam, 2001, 61-77.
- ¹⁴ James Kennedy, 'Pim Fortuyn. De laatste der moderne mohikanen', in: *Nieuwste Tijd. Kwartaaltijdschrift voor eigentijdse geschiedenis*, 2 (2003), 4 (juni), 6-16 (aangezien de nummers van *Nieuwste Tijd* door-tellen, is dit vierde nummer van de tweede jaargang ook aan te duiden als *Nieuwste Tijd* 8.)
- ¹⁵ *Op.cit.*, 7.
- ¹⁶ *Op.cit.*, 10.
- ¹⁷ *Op.cit.*, 15.
- ¹⁸ Thomas von der Dunk, *De vader, de zoon en de geest van Pim. Nederland in het rampjaar 2002*, Amsterdam, 2002, 9.
- ¹⁹ Zegsman is G.A. Mulder.
- ²⁰ Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*, Uithoorn, 2002.
- ²¹ Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politiek dandy*, Amsterdam, 2003.
- ²² Als Pels in mijn plaats gevraagd was deze lezing te geven (zie noot 1), dan zou hij eenvoudigweg hoofdstuk 9 van zijn mooie boek hebben kunnen voorlezen: daar staat het allemaal in. Zie Pels, *op.cit.*, 247-276.
- ²³ *Op.cit.*, 49-51.
- ²⁴ Von der Dunk, *De vader*, 62.
- ²⁵ *Op.cit.*, 63.

‘KATHOLIEKE’ OF ‘PROTESTANTSE’ COALITIEVORMING?

De formatie van het Rotterdamse college in 2002

R. van Schendelen

1. De paradox van de ‘heilige oorlog’ en de ‘heidense vrede’

Met ons landelijke partijpolitiek stelsel is iets vreemd aan de hand. In de aanloop naar verkiezingen scherpen de partijen hun profiel extra aan, met als gevolg een bijna heilige oorlog met andere partijen. Na de verkiezingen constateert elke partij opnieuw dat zij een minderheid is gebleven en dat zij, om te kunnen toetreden tot een meerderheidscoalitie, met sommige andere partijen een heidense vrede moet sluiten. Deze vredessluiting wordt dan omzichtig aangepakt. Meestal verkent eerst een informateur het mijnenveld. Partijleiders droppen diens naam en opdracht bij een onpartijdig geachte instantie, zoals op rijksniveau de koningin. Deze spreekt gewoonlijk uit wat de meeste partijen (gewogen naar partijomvang en zetelwinst) influisteren. De informateur is meestal iemand met veel gezag en weinig blijvende waarde, dus bijvoorbeeld een partijpoliticus op leeftijd of met een baan elders. Vliegt zo iemand op het mijnenveld de lucht in, dan lijden de betrokken partij(en) weinig schade en weten zij waar mijnen liggen. Overleeft zo iemand, dan volgt via dezelfde inscenering een formateur, om de meest gereede coalitie te vormen. Het vredesverdrag is als een oorlogspact, een lange tekst van gewapende vrede en gestold wantrouwen. Na de Tweede Wereldoorlog is de dagtekening ervan gemiddeld 72 dagen na de verkiezingsdag, met als uitsmijter 208 dagen (in 1977). In België, een land met toch ook veel partijen en opgewonden standjes, is de nieuwe coalitie meestal na een maand gevormd. De langste kabinetsvorming ooit (in 1988) duurde daar 107 dagen.

De vergelijking met andere landen toont dat coalitievorming ook sneller kan. De vele tempofactoren kan men tot drie groepen terugbrengen. Allereerst zijn er *systeemverschillen*, zoals een districtenstelsel en kiesdrempel. Zij vergroten de kans dat één enkele partij domineert of zelfs de meerderheid behaalt, waardoor coalitievorming simpeler of overbodig is. Referenda kunnen scherpe strijdpunten buiten de verkie-

zingsstrijd en de coalitievorming houden. Een presidentiële stembus kan zwaarder wegen dan de parlementaire en de kabinetsvorming aansturen. Ons systeem ontbeert deze versnellingen. Ten tweede zijn er *cultuurverschillen*. Trage vredessluiting nemen onze politici voor lief. Voor hen heeft die heilige oorlog zelfs regenteske voordelen: zij geeft een heilig aureool en de vrome positie van vredesstichter, met regiemacht over het vredesproces en met altijd het excuus dat de lieve maar heidense vrede opoffering vergt van heilige punten. Deze positieve functies van heilig vuur golden al in de verzuilingstijd. Ten derde zijn er de *methodeverschillen* van coalitievorming. Zij kunnen variëren van onhandig tot intelligent. Vrede stichten is ook een vak. Verschillen in aanpak door de (in)formateur(s) verklaren vrijwel zeker deels de grote spreiding in het tempo van coalitievorming in ons land. De kabinetsformatie van 1977 bestond voor 166 van de 208 dagen uit een tobberige aanpak van liefst vier informatierondes (tussen PvdA en CDA) en drie formatiepogingen van Den Uyl (PvdA), waarna informateur Van der Grinten (CDA) en formateurs Van Agt (CDA) en Wiegel (VVD) in 42 dagen soepel een regeerakkoord sloten.

Hier richten wij ons op deze derde groep van tempofactoren, de methodes van aanpak. Vanuit de paradox van heilige oorlog en een heidense vrede zijn zij de best manipuleerbare. Systeemfactoren vergen staatkundige verandering, die jaren kost. Cultuurverandering duurt vaak nog langer. De tempokwestie is ook actueel. Ons kabinet zetelt kwetsbaar als vanouds. De ‘nomadische’ kiezer maakt dat regeertijd eigenlijk campagnetijd is geworden. Dualistische coalitiefracties kunnen de volgende coalitievorming vervroegen. Wettelijk vastgelegd dualisme geldt op gemeentelijk (2002) en provinciaal (2003) niveau en buitenstaanders kunnen nu de coalitie vormen met hierbij hun eigen methoden. Deze kunnen, zoals in de Haagse casus 1977, variëren van tobberig tot soepel. Het verschil ertussen is, los van religieuze inhoud, getypeerd als dat tussen een ‘protestantse’ en een ‘katholieke’ aanpak ofwel tussen een Hollandse en een Belgische.¹ Bij de tobberige inventariseert men eerst de beleidsverschillen tussen partijen, vormt daaromheen werkgroepen, institutionaliseert het wantrouwen en poogt de dan geaccentueerde verschillen alsnog te overbruggen met detailafspraken. Bij de soepele aanpak begint men met wat overlapt, creëert hieromheen een sfeer van euforie en overbrugt men soepel de resterende verschillen die er altijd zijn.

Zelf raakte ik in 2002 als informateur betrokken bij de vanwege Pim Fortuyn en zijn lijst Leefbaar Rotterdam fameuze Rotterdamse collegevorming. Eerdere ervaring met coalitievorming tussen politieke partijen had ik niet; wel met die tussen belangengroepen, als toepassing van mijn politicologische specialisme van *public affairs management* en met

voorkeur voor de ‘katholieke’ methode. Ook het Rotterdamse college meende ik aldus te kunnen vormen. Hieronder beschrijf ik het formatieproces in tijdsvolgorde, gevolgd door een analyse. Onvermijdelijk betrek ik hierbij mijzelf als participant, maar ook met aarzeling want zelfbeschrijving is een moeilijke deugd.²

2. De Rotterdamse collegevorming in 2002

2.1 Wat vooraf ging

De verkiezingen voor de gemeenteraden op 6 maart 2002 veroorzaken in Rotterdam (bij een bijna normale opkomst van 55%) een aardverschuiving. De nieuwe partij Leefbaar Rotterdam, onder voorzitterschap van Ronald Sörensen maar sinds enkele maanden onder lijsttrekkerschap van Fortuyn, wint vanuit het niets zeventien (op in totaal 45) zetels in de gemeenteraad, waarvan één zich meteen verzelfstandigt tot Lijst Kok. Alle andere partijen verliezen, behoudens de combinatie ChristenUnie/SGP die haar ene zetel behoudt: de PvdA zakt van vijftien naar elf zetels, de VVD van negen naar vier, het CDA van zes naar vijf, GroenLinks van vier naar drie, de Socialistische Partij van vier naar één, D66 van drie naar twee, de Stadspartij van twee naar één en Lijst Joop verdwijnt. Voor het eerst na 1945 is de PvdA niet langer de grootste partij. De oude coalitie van PvdA, CDA, VVD en GroenLinks bezit nog slechts de kleinst mogelijke meerderheid (van 34 naar 23 zetels) in de raad, die op 14 maart wordt geïnstalleerd.

Elke partij is een minderheid, dus is coalitievorming noodzakelijk. Als voorman van de grootste partij en spectaculaire winnaar neemt Fortuyn het initiatief. Hij is afkerig van een coalitie met de PvdA en prefereert die met CDA, VVD en – omdat de liberalen dat zouden willen – D66. Deze partijen charmeert hij met het aanbod van twee wethouderszetels voor CDA en VVD elk en één voor D66. Met drie zetels voor zijn eigen Leefbaar Rotterdam accepteert hij meteen een minderheidspositie in het college en overbedeelt hij de drie beoogde partners formidabel. Ook wil hij de eerste besprekingsronde in het openbaar houden met alle overige partijen, die op dat moment trouwens afkerig zijn van besloten beraad. Aldus geschiedt op vrijdag 15 maart ten stadhuize. De bijeenkomst eindigt tumultueus met Fortuyns conclusie dat “hij hier geen zin ‘an’ heeft,... [en] maandag om 12.00 uur van CDA, VVD en D66 wil weten of zij het gesprek willen aangaan... en dat anders de PvdA aan zet is”.³ Dat weekeinde berichten CDA en VVD dat gesprek te willen, de brief van D66 is cryptisch. Besloten beraad van Leefbaar Rotterdam met CDA en VVD volgt die maandag 18 maart. Fortuyn stelt voor dat een schrijfgroepje uit de drie partijen zonder hem eerst de punten van over-

eenstemming inventariseert om daarna alle resterende kwesties te bespreken; in de eerste week van april (vlak na Pasen) kan dan het resultaat naar de raad, waarna het college zes tot acht weken heeft voor zijn eigen programma. De twee andere partijen reageren afhoudend. Het CDA wil de PvdA bij de discussie betrekken, liefst met een informateur erbij. De VVD wil D66 consulteren en van Fortuyn weten of de PvdA zonder de door hem misprezen voorzitter Els Kuiper en wethouder Hans Kombrink wél aanvaardbaar zou zijn. Fortuyn concludeert dat deze formatiepoging is stukgelopen. Sörensen voegt eraan toe dat de PvdA nu aan zet is. De drie partijen spreken af ieder zelf de pers te woord te staan en te benadrukken dat het gesprek plezierig was. De volgende dag overlegt burgemeester Ivo Opstelten met achtereenvolgens alle tien fractievoorzitters (plus van Leefbaar Rotterdam de tweede man Marco Pastors), met als vraag “wat nu moet gebeuren”. De meesten, waaronder die van PvdA, CDA en VVD, suggereren de benoeming van een informateur. Leefbaar Rotterdam heeft hierover zijn twijfels, omdat zo iemand kan aansturen op een coalitie van Leefbaar Rotterdam en PvdA, “maar dat willen wij niet en dan krijgen wij de zwarte piet”.⁴

2.2 De informatie

inrichting van het speelveld

De volgende ochtend, woensdag 20 maart, koerst de burgemeester af op de benoeming van een informateur, naar verluidt aan de hand van een lijstje gesuggereerde namen. Tijdens mijn lunch op de Erasmus Universiteit bespreek ik toevallig met enkele collega's de Rotterdamse patstelling. Ik kritiseer de tot dusver gevolgde aanpak (zoals: te publiekelijk, te agiterend) en ga mijn college ‘Europese politiek’ geven. Spoedig loopt, tegen alle gebruiken in, mijn secretaresse binnen met de boodschap dat “de burgemeester mij terstond wil spreken” en zij geeft mij zijn nummer.

In de pauze bel ik hem; wij kennen elkaar globaal sinds de jaren tachtig, toen hij op het ministerie van Binnenlandse Zaken werkte. Pathetisch zegt hij: “Rotterdam heeft je nodig als informateur, onmiddellijk, er is niemand anders”. Anders dan zijn Amsterdamse collega Job Cohen, die op dat moment ongeveer hetzelfde probleem heeft, wil hij die informatie (met faalrisico, dus terecht) niet zelf doen. Mijn reactie is dat ik in een gemeente met een half miljoen mensen geen schaars goed kan zijn. Maar ik ben de laatste naam op zijn lijstje van mogelijke informateurs; de anderen zijn ‘afgeschoten’. Ik bied aan die avond rond zeven uur te overleggen, maar beloof niets. (Maanden later verneem ik van Opstelten dat Fortuyn mij op het lijstje heeft gezet. Verrassend, want hem kende

ik oppervlakkig van de lift op de universiteit tijdens zijn korte hoogleraarschap en negatief van een discussie bij een brancheorganisatie waar hij mij verweet hem, 'een collega-hoogleraar', te durven tegenspreken. Zijn voordracht van mijn naam interpreteer ik postuum als complimenteuzen inschatting van onpartijdigheid).

Na college ga ik naar Den Haag voor de bijeenkomst van de 'Koning Willem II Kring', een groep van overheidslobbyisten. Opsteltens verzoek leg ik vertrouwelijk voor aan Simon Jonker, de bevriende Haagse lobbyist van Rotterdam, die het Rotterdamse speelveld uitstekend kent. Mijn eigen kennis ervan is alleen uit de krant; ik heb er nauwelijks kennissen, dus vrienden noch vijanden, wat vermoedelijk verklaart waarom ik niet ben afgeschoten. Jonker vraagt ik mijn secondant te willen zijn indien ik die avond Opsteltens verzoek inwillig. Hij is akkoord, mits ook de burgemeester instemt. Rond half acht ben ik bij Opstelten thuis. Hier zitten ook de gemeentesecretaris Nico van Eck, de ambtelijk medewerker Kees Weeda en de woordvoerder Ivar Nijhuis. De burgemeester verwoordt de actuele situatie, zoals hiervoor beschreven maar mij nog nauwelijks bekend.

Hoofdvraag is of ik bereid ben als informateur te onderzoeken of collegevorming op basis van 'een werkbare meerderheid in de raad' mogelijk is. Aanvullende vragen zijn of ik mogelijkheden zie ("ja, want de partijen hebben geen alternatief voor collegevorming"), hoe ik dit denk aan te pakken ("moet ik over denken") en hoeveel tijd ik nodig denk te hebben ("een dag of vier, dus zondagavond rond"). Door dit laatste antwoord lijken de anderen te betwijfelen of ik wel de goede keus ben. "Is dat niet erg kort?" "Nee," antwoord ik, denkend aan mijn ervaring met resultaatgerichte belangengroepen, "voor dat onderzoek is vier dagen voldoende; bovendien wacht daarna mijn gewone werk". Terug naar de hoofdvraag. De burgemeester toont een klaarliggend benoemingsbesluit. "Kan ik dit tekenen en uit laten gaan?" Ik sputter tegen dat ik liefst achter de schermen werk. "Dat kan niet, want dan blijf ik verantwoordelijk", repliceert Opstelten afdoende. Rond half negen ga ik akkoord. Het benoemingsbesluit wordt getekend en overhandigd, samen met verkiezingsprogramma's en inhoudsvergelijkingen. (Intuïtief laat ik ze ongelezen en vind ze maanden later terug: patstellingen berusten zelden op inhoudelijke verschillen, die altijd bestaan en gewoonlijk overbrugbaar zijn, en meestal op persoonlijke wrijvingen.)

Praktische punten spreken wij door. Mijn verzoek om assistentie door Jonker wekt enige verbazing, maar wordt ingewilligd. Bovendien zullen Weeda en Nijhuis mij ambtelijk ondersteunen alsmede, vanaf morgen, Ria van Wingerden; naar mij spoedig blijkt een excellent team van intelligente en loyale ambtenaren. Voor het informatiewerk vraag ik om een besloten en plezierige locatie; dit wordt een sfeervolle suite in het

Parkhotel. Voor de volgende dag 13.00 uur wordt een persconferentie gepland, waarna Opsteltens handen publiekelijk vrij zijn. Hiervóór wil ik praten met Jonker over mijn aanpak en erna met uit elk van de vier grotere fracties (Leefbaar Rotterdam, PvdA, CDA en VVD) steeds twee personen, de voorzitter plus een ander; en op vrijdagmiddag idem dito met de overige fracties, zowel uit beleefdheid als uit nieuwsgierigheid naar wellicht nuttige tips. Die voorkeur voor koppels ontleen ik aan mijn ervaring met belangengroepen, want twee personen hebben in de praktijk meer mandaat dan één, vertellen meer nuance en voorkomen dat één persoon informatie kan monopoliseren. Het ambtelijke team regelt dit alles perfect.

Donderdag 21 maart, einde van de ochtend, maak ik met Jonker de korte batterij vragen aan de fractiekoppels: Hoe kijkt u tegen de situatie aan? Hoe zou u haar in mijn plaats als informateur aanpakken? Welke coalitie acht u haalbaar en welke niet? Welke prefereert u bovenal, als tweede of derde keus en welke wilt u zeker niet? Wie zou in de oppositie moeten en waarom uw fractie niet? En hoeveel tijd voor de informatie acht u redelijk? Met de vragen hoop ik zowel informatie te krijgen over mogelijke coalities als de partijen zelf te activeren tot het “tellen van hun knopen”, opdat zij gaan bewegen. Alles wat zijzelf doen, hoeft ik niet te doen. Jonker en ik plannen ook in detail de entourage in het Parkhotel. Tafels met bloemetje in een kring, comfortabele stoelen, onder handbereik frisdrank, koffie, thee en versnaperingen (vooral drop en paaseitjes vinden gretig aftrek) en rookwaar met asbakken voor liefhebbers (zoals deze informateur). Bij een patstelling is een uitstekende ambiance noodzakelijk maar niet voldoende om “er met elkaar vertrouwen in te krijgen”. Om dezelfde reden komt er geen verslag van de gesprekken. Wel mag ieder desgewenst notities maken, die niemand binden. Alleen Jonker zal ‘als mijn alter-ego’ bij de gesprekken aanzitten; Weeda en Van Wingerden blijven in de buurt.

de spelers aftasten

De persconferentie is kort, krachtig en kritisch. Geef ik mijzelf een kans? “Ik ben geen masochist.” Acht ik mij geschikt? “Ik hoop mijn vak toe te kunnen passen, zoals eerder bij belangengroepen.” Welke waren dat? “Dat gaat u niet aan.” Wat vindt u van de verkiezingsuitslag? “Historisch heel interessant, de kiezer is in beweging, op zich geen slechte zaak.” Kan er een college komen? “Ja, want er is geen alternatief.” Waar wilt u op uitkomen? “Op een stabiel, werkbaar college, zoals mijn opdracht luidt; de samenstelling interesseert mij niet.” Enzovoort. Ik positioneer mij als politicoloog en niet als partijpersoon, die ik nimmer was. “Coalitievorming is ook een vak.” Via een omslachtige route,

om de pers kwijt te raken, gaan we per auto naar het Parkhotel, een paar honderd meter verder.

Hier beginnen de gesprekken. Elk koppel partijpolitici verwelkom ik respectvol en amicaal (“zeg maar Rinus”). De emoties van de ‘veldslag’ in de voorbije twee weken negeer ik, want die zouden de onpraktische schuldvraag oproepen. De vele verliezers en vooral de PvdA, in de personen van Kuijper en Bert Cremers, nog perplex van de verkiezingsuitslag, troost en bemoedig ik (“over drieënhalf jaar zijn er alweer verkiezingen, werk daarnaar toe”). Leefbaar Rotterdam, vertegenwoordigd door Sörensen en – namens Fortuyn – Pastors, feliciteer ik. Met de nerveuze Sörensen, vroeger leraar geschiedenis, bepraat ik eerst historische uitslagen van lokale verkiezingen. Gebeurde zeventien zetels winst vanuit het niets ooit eerder? Hij ontdooit apetrots. Lukt het al die nieuwe leden bijeen te houden? Hij zucht. “Waar andere partijen tachtig jaar over hebben gedaan, moeten jullie in tachtig dagen doen”, monter ik hem op. De grotere partijen wijs ik op de landelijke dimensie van ‘Rotterdam’: de Haagse partijen staan voor hun verkiezing van 15 mei en kijken gebiologeerd naar wat hier gebeurt; CDA-voorman Sjaak van der Tak knikt begrijpend. Elke partij vraag ik zich te prepareren op verder overleg in het weekend, wat het CDA voor de zondagmorgen bezwaarlijk vindt. Ook vraag ik ieder dringend voorlopig niet met de pers te praten, want liefde ontluikt het best in stilte.

De gesprekken leveren, naast vele plechtige en plichtmatige verklaringen, ook nuttige informatie op. Alle partijen, ook de PvdA, willen liefst dat Leefbaar Rotterdam collegepartij wordt: in Rotterdam géén Antwerps ‘cordon sanitaire’ rond een oppositioneel Leefbaar Rotterdam. Maar de PvdA wil eerst stevige inhoudelijke gesprekken met Leefbaar Rotterdam, waarvoor zij enkele weken nodig acht. De VVD-kopman Nico Janssens associeert zich vanaf het begin met Leefbaar Rotterdam, wil liefst daarbij CDA en D66, maar heeft met CDA-voorman Van der Tak uit de verkiezingstijd nog een appeltje te schillen (ruwe bejegening in het openbaar). Het CDA wil het liefst samen met Leefbaar Rotterdam en PvdA, maar ziet tussen beide partners veel wantrouwen dat meer is gebaseerd op sentimenten dan programma’s; desnoods moet de VVD dan de PvdA vervangen. Leefbaar Rotterdam zit op de voorkeur van de VVD en de tweede voorkeur van het CDA en wil pertinent niet met de PvdA, die “een haatcampagne voerde”. De overige fracties achten een college van Leefbaar Rotterdam, CDA en VVD, met of zonder D66, niet zozeer het meest wenselijke als wel het best haalbare. Theo Cornelissen van de eenmanspartij SP analyseert scherp: het beste nu is een college van Leefbaar Rotterdam met CDA en VVD; tussen CDA en VVD is veel massage nodig en in het stadsbelang ook tussen Leefbaar Rotterdam en (nieuwe mensen van) PvdA; conflicten dreigen tussen de

gemeenteraad (Leefbaar Rotterdam dominant) en de deelgemeenteraden (PvdA dominant).

Alle partijen stellen zich constructief en openhartig op. In een goede sfeer en ambiance komen zij los. Zij vertellen mij hun *next-best* collegevoorkeur, hun emoties en hun soms interne problemen. Mij vallen vooral vijf punten op: men accepteert, al of niet morrend, Leefbaar Rotterdam als onvermijdelijke collegepartij; men acht de programmatische verschillen tussen partijen geringer dan de emotionele; men verkeert inderdaad in een patstelling want geen van de grotere partijen ‘beweegt’; men communiceert nauwelijks met elkaar; en vooral het CDA en de PvdA telefoneren volop met Haagse partijleiders. Ik tel mijn zegeningen: Leefbaar Rotterdam op zich is geen issue, programma’s vormen inderdaad geen hinderpaal, dankzij de stilstand is er ruimte tot bewegen, dankzij het onderlinge zwijgen is men afhankelijk van mijn informatievoorsprong en de Haagse lijntjes bieden achterdeurtjes voor beïnvloeding. De vervolgaanpak zie ik. De partijen moeten gaan zien dat een college met hen erin onder handbereik ligt, mits zij met elkaar op vrijersvoeten gaan. Het gaat nu om ‘*ars amandi*’, ofwel de bevordering van positieve chemie die vanuit een goede sfeer overgaat in vertrouwen in mogelijke afspraken, kortom de aftastende lobby. De kwestie is niet zozeer “wie gaat met wie”, maar “wie valt af”.

Zelf begin ik plezier in het proces te krijgen en vertrouwen in de positieve uitkomst. Twee persoonlijke emoties ervaar ik. Ondanks dertig jaar studie van onder meer politieke partijen realiseerde ik mij nooit eerder hoe revolutionair directe verkiezingen kunnen zijn: doodgewone, betrokken burgers van de straat nemen via een stembus bezit van, in dit geval, het stadhuis. Zij zijn niet langer abstracte, maar concrete fenomenen die mij fascineren. Ten tweede vraag ik mij, vanwege alle heftige moralistische mediaberichten over Fortuyn en de zijnen, af of ik kan verantwoorden dat ik het speelveld voor Leefbaar Rotterdam in gelijke mate openhoud. Mijn antwoord aan mijzelf is: ja, want die partij en de verkiezingen zijn legaal, democratie vergt een speelveld dat open en gelijk is voor allen, mijn rol moet onpartijdig zijn en, zelfs als Leefbaar Rotterdam ‘gevaarlijk’ zou zijn, dan is zij dat minder in een college met (in meerderheid!) anderen dan als vrije oppositiespeler in de raad.

de spelers bewegen tot vrijage

De zaterdagmorgen 23 maart besteed ik thuis aan rekenwerk. Een werkbaar college moet steunen op ten minste de helft van het aantal raadszetels plus één, dus 23 zetels. Maar een stabiel college moet ook bestaan uit een beperkt aantal partijen. Dus alle varianten met eenmansfracties, die gevierden even groot zijn als de VVD, plaats ik voorlopig

‘pro memorie’. De resterende zes partijen bieden twaalf mogelijkheden tot een coalitie van ten minste 23 zetels en tien indien de drempel op 25 wordt gelegd. Deze mogelijkheden behoeven onpartijdig onderzoek. Een alom billijk geacht criterium is: naar aflopende grootte moeten fracties aan zet komen. Boven aan het schema zet ik dus de combinatie van Leefbaar Rotterdam en PvdA, samen goed voor 27 zetels, desgewenst aangevuld met andere partijen. Mocht dit niet lukken, dan ga ik eerst verder met de grootste – dus Leefbaar Rotterdam – op zoek naar mogelijke partners zoals CDA, VVD en D66. Indien ook dit faalt, dan keer ik terug naar de PvdA om rondom haar een coalitie te vormen met bijvoorbeeld CDA, VVD, D66 of GroenLinks. Dit werkschema neem ik die middag door met de ambtenaren, ook rond mogelijke verrassingen. Elke langskomende fractie krijgt het bij het begin van de tweede ronde op zondagnamiddag. Met de geplande fracties worden de afspraken gemaakt. Zelf bel ik de mensen van Leefbaar Rotterdam en PvdA en adviseer ze te gaan bewegen en mij tussendoor te bellen. Naar later blijkt praten die middag Leonard Geluk, tweede man van het CDA, en Pastors van Leefbaar Rotterdam inderdaad met elkaar, en spoedig met resultaat. Zondagnamiddag 24 maart om vijf uur begint het gesprek met Leefbaar Rotterdam en PvdA samen. Vanwege het tijdstip geserveerde bitterballen en andere warme happen kunnen de koude sfeer niet doorbreken. Pastors en Sörensen zien met de PvdA geen grote programmatische hobbels, maar achten samenwerking onmogelijk: “de kiezers willen vernieuwing, de eigen fractieleden zouden samenwerking niet begrijpen en de PvdA beledigt ons voortdurend. Kombrink noemt nog deze week Fortuyn een Janmaat in het kwadraat en een Haider-achtig type. De PvdA neemt hier geen afstand van. De deur is dicht.” Kuijper en Cremers van de PvdA noemen het programma van Leefbaar Rotterdam, voor zover zij dit kennen, werkbaar. Maar zij missen daarin onderwerpen als multiculturaliteit, huursubsidies en bevolkingsspreiding. Interne documenten van Leefbaar Rotterdam hierover willen zij eerst hebben voor een finaal oordeel over een college van Leefbaar Rotterdam en PvdA, “dat een goed draagvlak biedt”. Leefbaar Rotterdam zegt dat die documenten niet bestaan en dat het sowieso geen college met deze PvdA wil vormen. Kortom, Leefbaar Rotterdam houdt de deur dicht en de PvdA houdt die op een kier waar eerst stukken doorheen moeten. Leefbaar Rotterdam wil geen zaken doen, de PvdA vraagt slechts en biedt niets aan. Kuijper en Cremers vraag ik hun knopen te tellen, want anders ga ik volgens schema nu verder met de variant van Leefbaar Rotterdam met CDA en VVD. Er volgt geen enkele beweging in woord of lichaamstaal. Ik sluit de kille bijeenkomst en vraag, conform het werkschema, de PvdA beschikbaar te blijven voor eventueel de andere hoofdvariant rondom haar later.

CDA (Van der Tak en Geluk) en VVD (Janssens en tweede man George van Gent) wachten al, want zijn nodig voor ofwel de variant rond Leefbaar Rotterdam ofwel die rond PvdA. Het CDA komt eerst. Naar blijkt is de partij de afgelopen dagen al ‘links en rechts’ gaan praten, zowel plaatselijk als met partijgenoten in Den Haag, dus in beweging gekomen. Het CDA ziet voldoende aanknopingspunten met Leefbaar Rotterdam, herhaalt de zeven beleidsprioriteiten uit zijn programma, heeft wel vragen over zowel de verdere rol van Fortuyn en de ‘poppetjes’ voor het college als de deelgemeentes, en wil – onder voorbehoud van goedkeuring door de fractie op maandagmorgen – meewerken aan een gemeenschappelijke intentieverklaring (preamble) tot samengaan. Ik voel: we zijn dichtbij een werkbare coalitie van 25 zetels. De VVD komt hierna binnen. Zij ziet voldoende basisconsensus voor een coalitie met Leefbaar Rotterdam en CDA en het liefst ook met D66, “maar dit is geen halszaak”; hierna komt niemand terug op D66.

Leefbaar Rotterdam en CDA schuiven aan. Het voorstel van een preamble heeft aller instemming. Er ontstaat een discussie over de inhoud. De tekst moet kort en krachtig zijn. De beleidsagenda komt wel bij de latere formatie; slechts enkele onderwerpen “behoeven nu nadere aandacht”. Over de Rotterdamse allochtonen is er even een emotionele discussie. Wil Leefbaar Rotterdam hen kwijt, zoals sommige media zeggen? Het antwoord is ontkennend. Uiteindelijk biedt het woordje ‘respect’ voor ‘oude en nieuwe Rotterdammers’ de oplossing; het komt tweemaal in de tekst terecht. Kwesties als de portefeuillevereiding en samenstelling van het college worden, meer voor de smaak dan voor de tekst, kort besproken. Sörensens, Geluk en Van Gent zullen de preamble in concept voorleggen aan Pastors (die steeds meer de onderhandelaar van Leefbaar Rotterdam is), Van der Tak en Janssens. Het is hun tekst, dus ik ga graag akkoord. Zij zullen ook voorstellen doen over de aanpak van de formatieronde hierna; per e-mail geef ik praktische suggesties, zoals de vorming van werkgroepen die alle beleidspunten van overeenstemming inventariseren. De verdere timing is dat de twee CDA-ers en (toch ook) de twee VVD-ers hun fractie de volgende ochtend formeel om akkoord zullen vragen; naar mijn taxatie is dat ‘pro forma’.

De gemeentesecretaris en de burgemeester, wetende dat de patstelling vrijwel is doorbroken, bellen intussen nerveus. Gaat alles wel staatsrechtelijk correct? Bij die vraag kan ik mij niets voorstellen, want inzake coalitievorming bestaat er geen dwingend staatsrecht. Opstelten betuigt ik uiteraard mijn spijt dat, nu CDA en VVD nog de volgende ochtend nodig hebben voor fractieakkoord, mijn klus net niet is gelukt binnen de geplande vier dagen. Hij is tevreden, ook met mijn felicitatie dat hij voorligt op zijn collega Cohen. De volgende ochtend krijgt ook

hij mijn concepteindverslag, zodat hij zijn wensen kan inbrengen. Een persbijeenkomst wordt alvast gepland voor dinsdag. Maandag 25 maart constateer ik dat de fracties van CDA en VVD akkoord gaan, dat de tekst van de preambule aller instemming heeft en dat dus mijn opdracht is voltooid. Namens de drie partijen rapporteer ik hun besluit om, met behulp van een ‘moderator’, als drie-eenheid te gaan formeren en de burgemeester over de voortgang maximaal te zullen informeren. Opstellen moet aan deze bestuurlijke innovatie even wennen, maar ziet dan snel het voordeel van ‘vrije handen’. Die nacht schaven de ambtenaren aan mijn eindverslag, tot alle betrokkenen tevreden zijn. Dinsdag 26 maart, aan het eind van de ochtend, stel ik het eindverslag de burgemeester in handen. De zes partijpolitici en de gemeentesecretaris zijn erbij. Over de persbijeenkomst van klokke twaalf uur wordt afgesproken dat ik verslag doe van de informatie en namens de drie partijen de preambule voorlees, waarna Sörensen, Van der Tak en Janssens volgen met hun politieke analyses. De media zijn massaal aanwezig. Zo belangrijk als hun afwezigheid tijdens de informatie was, zo belangrijk is hun aanwezigheid nu. Publiekelijk committeren de drie partijen zich aan elkaar en kunnen hierna dus nauwelijks retireren. Een feestelijke verloving haalt meestal wel de huwelijksdag. Ik prijs de drie partijen om hun constructieve gedrag ondanks alle eerdere emoties, condoleer de PvdA met het historische verlies van de ‘Rode Burcht’ (het stadhuis, waar de sociaal-democraten sinds 1919 vrijwel altijd collegepartij waren) en complimenteer de stad met de uitkomst: potentieel zowel een werkbaar college als een stevige oppositie. Bij de voorlezing van de preambule laat ik de ‘r’ van ‘respect’ Rotterdams rollen. Na afloop zegt Kuijper mij dat “zij deze tekst ook had kunnen ondertekenen”; tja, maar dan had zij eerder moeten bewegen.

2.3 De formatie

Dezelfde dag start de formatiefase. Het trio Pastors, Geluk en Van Gent functioneert als aanjaagmotor. Hierdoor houden de kopmannen, waaronder Fortuyn die zich allengs meer manifesteert, enigermate hun handen vrij voor compromisvorming. Tijdens de paasdagen (31 maart en 1 april) buigt het trio zich over de portefeuillevverdeling, aan wethouders te stellen eisen en de instelling van zes werkgroepen uit de drie fracties. Voor hun beleidsgebied moeten deze werkgroepen binnen anderhalve week rapporteren waarover zij het wel eens zijn en zonodig (maar zeer beperkt) waarover niet. Aldus committeren vele fractieleden zich, ontstaat er druk tot brede consensus per beleidsgebied en blijft het aantal geschilpunten beperkt. Doelstelling is een akkoord tussen de drie partijen (het zogeheten coalitieakkoord) over een beleidsprogramma en

de invulling van het college. Uitgangspunt zal zijn het nieuwe Concept Programmakader van Leefbaar Rotterdam, waarover CDA en VVD al de volgende dag hun opmerkingen geven. Conform het nieuwe dualisme, gebaseerd op de nieuwe wet terzake, maakt het college op basis hiervan later zijn eigen programma. Als formateur vragen de drie partijen mij als 'moderator', een door mij eerder voorgestelde term die beter klinkt dan 'oliamannetje' of 'koppelaar' maar hetzelfde inhoudt. Tot slechts een beperkt aantal uren committeer ik mij, voldoende om te oliën maar te weinig om hun werk te doen. Zo moeten zij er zelf uitkomen. Het moet immers hun college worden. De kern van mijn methode nu is de drie verliefde partijen te prikkelen tot een daadwerkelijke vrijage en huwelijksvereenkomst. De 'natuur' moet haar werk gaan doen.

Als mijn primaire taak zie ik het wegnemen van hobbels en het creëren van noodzakelijke voorwaarden. Na de korte, heftige publiciteit is nu weer strikte beslotenheid nodig. De voortreffelijke ambtelijke staf blijft beschikbaar evenals het Parkhotel. De bijeenkomsten met de werkgroepvoorzitters houd ik liefst kort. Zij hebben plaats in de grotere Collegekamer op het Stadhuis, met helaas een te grote, afstandelijke tafel. Formalisme en vermoeidheid blijven risicofactoren. Een uitlopende sessie schors ik voor een uitmuntende tafel bij 'Asian Glories' vlakbij. Ik stel hier voor alleen te praten over hobby's die men heeft. De persoonlijke verhalen geven plezierige verrassingen. Daarna schieten wij uitstekend op. Voor de chemie adviseer ik binnenkort de halvefinale van Feijenoord in de UEFA-cup te bezoeken. Als demissionair wethouder kan Janssens aan kaartjes komen. Gelukkig wint Feijenoord die avond, zij het nipt.

Op de bijeenkomsten van het formatieteam ben ik liefst alleen technisch voorzitter die let op zakelijke voortgang, mogelijke oplossingen en ambiance. Schrijfwerk voor het akkoord verricht ik niet, vreemde dat er anders een extra onderhandelingsronde bijkomt, eerst over mijn concept en dan over de eindtekst. Aan inhoudelijke discussies neem ik geen deel. Beleidswaarden zijn eigendom van de politici en niet van mij. Wel geef ik de leden van het formatieteam een exemplaar van mijn boekje *Gelijkhebben of winnen?* uit 1995. Het gaat over Nederlands lobbyen in de Europese Unie en is dus sowieso nuttig voor lokale bestuurders. Maar nu draait het om de titel: in een pluralistische maatschappij heeft ieder zijn eigengelijk (belang) en scoort (wint) men niet via bekeringsdrift, maar via onderhandeling. Ook geef ik het team vooraf een ruim menu van opties om eventuele geschillen op te lossen: via afruil, fase-ring, opsplitsing, abstractere woordkeus, verplaatsing naar deelgemeente, opneming in een Haags of Brussels lobbyplan, 'agreement to disagree' (dus verklaring tot vrije kwestie) enzovoort.

Intussen gaat mijn universitaire werk door. Daartoe behoort de drukproef van mijn nieuwe boek *Machiavelli in Brussels: The Art of Lobbying the EU*. In hoofdstuk vier herlees ik de passage met *best practices* bij eventuele tegenwind in de besluitvorming en ik pas deze toe op de situatie. Iets onderbenut? Ja. Een geschil wordt altijd gevat in woorden en kun je dus ook oplossen met andere en liefst mooiere woorden (in jargon: ‘*reframing*’). Het woord ‘respect’ is hiervan een eerder voorbeeld. Op tafel komt onder meer de vraag of lastige burgers steviger kunnen worden aangepakt. Leefbaar Rotterdam is voorstander, CDA en VVD hebben hun bedenkingen. Het oude woord ‘burgerschap’, dat rechten én plichten omvat, geeft de oplossing. Ook onderbenut is de groepsvorming binnen en tussen de drie fracties, waarvan vele leden op afstand van het formatieproces staan. Vooral Sörensens bekommert zich om de groepsvorming binnen de prille fractie van Leefbaar Rotterdam. De allochtone leden van Leefbaar Rotterdam, CDA en VVD komen vervolgens bijeen ter pacificatie van het thema ‘migranten’.

Anderhalve week later, op 12 april, wordt van de laatste werkgroep het rapport besproken. Op de meeste punten zijn de werkgroepen tot consensus gekomen. Fortuyn toont zich intussen een uitstekend onderhandelaar. Zijn forse agendabouw tijdens de verkiezingscampagne stelt hem in staat royaal te zijn. Wanneer zijn secondant Pastors aarzelt met een concessie aan het CDA intervenueert hij fameus: “wie vertrouwen wil krijgen, moet dit geven”. Aldus geschiedt. Bij het volgende onderwerp egaliseert Fortuyn de concessie; nu krijgt hij vertrouwen van Van der Tak. Soepel en snel ruimt Fortuyn ook de resterende agendapunten op. De publiciteit blijft effectief afwezig, behoudens een incident waarbij Gerard Dorsman (Leefbaar Rotterdam), de voorzitter van de werkgroep Veiligheid, in de krant meldt dat snelheidsmaniakken en straatbevuilers via de gemeentebelasting aangepakt gaan worden, wat echter geen voornemen van de formateur is en bovendien juridisch onmogelijk. Tussentijds informeert de formateur regelmatig de burgemeester over de gang van zaken.

Naast de compromisvorming vergt de compositie van het coalitieakkoord veel aandacht. Besloten wordt het akkoord te beperken tot hoofdlijnen, met als bijlage de concrete actiepunten. Het akkoord bouwt voort op de preambule en beslaat, onder de titel *Het nieuw elan voor Rotterdam!*, uiteindelijk zeven bladzijden. De bijlage somt in acht bladzijden de actiepunten op. De ambtenaren vervolmaken de tekst tot ook een leesbaar geheel, dat op woensdag 17 april wordt vastgesteld. Dat geldt, onder voorbehoud, ook voor de werkverdeling binnen het college: de portefeuilles en de commissariaten bij bedrijven waarmee de gemeente een specifieke band heeft, zoals het energiebedrijf Eneco. Het wachten is op de namen van wethouders. Maar Leefbaar Rotterdam is hier nog

niet uit, vandaar het voorbehoud. Desondanks (maar ook mede om Leefbaar Rotterdam onder druk te houden) besluit de formateur een persconferentie voor te bereiden voor maandagmorgen 22 april om dan het coalitieakkoord en het nieuwe college te presenteren.

De laatste makke is dus de complete namenlijst van wethouders. Juist voor Leefbaar Rotterdam is zij pijnlijk. Al tijdens de campagne pleit Fortuyn ervoor om vanbuiten de raad – liefst vanuit het bedrijfsleven – wethouders vroegtijdig te selecteren, want “die komen er dan vervolgens wel uit”. Tijdens de informatie zeggen CDA en VVD aan Leefbaar Rotterdam dat zij hun wethouders liever intern rekruteren, maar geen bezwaar hebben tegen externe rekrutering zolang het om bekwame mensen gaat. Al bij het begin van de formatie dring ik er bij Fortuyn, Van der Tak en Janssens op aan de selectie van namen in grote stilte en met hoogste prioriteit zelf te verrichten: zodra namen over straat gaan, ben je ze meestal kwijt en zodra zij definitief zijn, versnellen zij als belanghebbenden wel de consensusvorming. Tot irritatie van CDA en VVD heeft Leefbaar Rotterdam moeite om drie namen te noemen voor zijn wethoudersposten. In de media circuleren wel enkele namen. Uiteindelijk draagt Leefbaar Rotterdam Wim van Sluis en Rabella de Faria voor, de eerste vanbuiten en de tweede vanuit de raadsfractie. Pas op vrijdag 19 april volgt de laatste: Pastors zelf, die daartoe uit de raad stapt. Alle drie wethouders van Leefbaar Rotterdam werkten voordien in het bedrijfsleven.

De tijd tussen woensdag 17 april, waarbij vrijwel alle kwesties definitief werden vastgesteld, en maandag 22 april, de dag van de perspresentatie, acht ik riskant lang. Wel eens eerder is een huwelijksvoltrekking enkele dagen ervoor afgeblazen. De fracties komen immers tussendoor bijeen en een hoofdrolspeler zou weer twijfels kunnen krijgen of lust tot heronderhandeling. Dus arrangeer ik de zondagmiddag ervoor een aangeklede borrel bij mij thuis. Alles loopt prima en blijft op de rails. Ook de persbijeenkomst loopt als een trein. Ik start weer, nu als moderator, waarna Fortuyn, Van der Tak en Janssens volgen. De beoogde wethouders zijn erbij. Ik licht mijn rol toe als koppelaar of vroedman “die de natuur haar werk heeft laten doen”, beschrijf de gevolgde aanpak met zijn ingrediënten, typeer het resultaat als een menging van ‘oude’ en ‘nieuwe’ politiek, prijs de drie partijen om hun liefdesgedrag en de media om hun afwezigheid, en beoordeel het formatieresultaat als kansrijk, want er is nu zowel een solide en werkbaar college als een stevige oppositie in de raad. Hierna tekenen Fortuyn, Van der Tak en Janssens de huwelijksakte, waarbij dus een bruidstaart hoort die ik aanbied en dit keer niet door activisten wordt gebruikt als munitie. Mijn werk zit erop. Het formatieteam valt uiteen. Sörensen, Geluk en Van Gent gaan hun raadsfractie leiden. Pastors, Van der Tak en Janssens

gaan door in het college. Het is 48 dagen na de verkiezingsdag en 33 na Opsteltens telefoontje.

2.4 Na de formatie

De verdere gebeurtenissen blijf ik op afstand volgen, met af en toe een bezoekje aan de hoofdrolspelers. Enkele belangrijkste gebeurtenissen en observaties zijn de volgende. Allereerst is daar de maandag 6 mei, de moord op Fortuyn. In Rotterdam heerst een gemengde emotie van grote ontzetting, boosheid en verontrusting, zowel in het stadhuis als op straat en beide plekken lopen die week in elkaar over. Opsteltens ontpopt zich als de onomstreden burgervader. Hij was al in die rol gegroeid na de informatie. De nieuwe politieke wind, ook bij CDA en VVD, bevalt hem wel. Hij houdt van dualisme tussen college en raad. Na jaren een vechtcollege met de PvdA te hebben voorgezeten, ervaart hij het nieuwe college als een verademing. Dankzij Fortuyns agendering van het thema veiligheid is hij als burgemeester, die dankzij Haagse wetten voor dit dossier verantwoordelijk is, ineens ook inhoudelijk en politiek hoogst belangrijk geworden, samen met wethouder De Faria. Hij geeft leiding aan de rouw over Fortuyns dood. De landelijke verkiezingen van 15 mei tonen een uitslag die Rotterdam neerzet als voorbeeld voor de Haagse coalitievorming.

De diverse teams en spelers op het lokale speelveld krijgen hun eigen dynamiek, met *ups and downs*. Het college krijgt waardering voor zijn stevige woorden en eerste daden op vooral het brede beleidsterrein van veiligheid. Daartoe moet het ook bezuinigen. Wethouder Stefan Hulman (VVD) krijgt de gebruikelijke tegendruk uit de kunstsector. Wethouder De Faria heeft volgens haar eigen fractie moeite haar woorden en daden te laten corresponderen en moet onder die druk aftreden in januari 2004. Het college ondervindt ook enige dubbele tegendruk, bestuurlijk vanuit de twaalf deelgemeentes (aan de verkiezingen waarvoor Leefbaar Rotterdam niet had deelgenomen en waarvan de PvdA er tien leidt) en ambtelijk vanuit de diensten. Kortom: niets bijzonders, want elk college heeft met zulke tegendruk van 'leemlagen' te maken. Volgens schema publiceert het college eind september zijn programma 2002-2006, onder de titel *Het nieuwe elan van Rotterdam... en zo gaan we dat doen*. Het bevat ruim vijftig gekwantificeerde beleidsdoelstellingen ('*targets*'), waarvan de voortgang periodiek wordt gemeten en waarop het college wil worden 'afgerekend'. Het college speelt, kortom, 'hoog spel' en gaat voor de volle winst of verlies. Een week eerder publiceert het nieuwe (eerste) kabinet-Balkenende, qua samenstelling gelijk aan het Rotterdamse college, zijn Miljoenennota met begrotingshoofdstukken. Hieruit blijkt dat het college in de zomer niet heeft stil gezeten, want

een lange lijst Rotterdamse wensen is in de Miljoenennota opgenomen. In de raad zitten vooral de twee grote fracties in een rumoerig leerproces. De vele leden van Leefbaar Rotterdam moeten zich nog vormen tot een hechte groep, een fractie. Tijdens de formatie wordt een externe groepstrainer ingeschakeld. De groep krimpt (na afscheidingen van Nico Kok, Harry Maronier en Joop van Heijgen en de uitzetting van Michiel Smit) van zeventien zetels bij de verkiezingen naar dertien in de zomer van 2004. De vaste aanhang van het college in de raad daalt dus tot 22 van de 45 zetels. Opneming van D66 (twee zetels) in het college wordt overwogen maar niet gedaan, want vanuit de raad steunen andere fracties de coalitie voldoende. In de PvdA, de grootste oppositiepartij, neemt Cremers het voorzitterschap over van Kuijper; het lid Dos Santos scheidt zich hier af. Een PvdA-commissie onder leiding van Peter Aubert onderzoekt, zoals ook landelijk gebeurt, “wat zoal fout is gegaan”. De hoofdconclusie is dat Fortuyn blootlegde dat de partij van haar kiezers vervreemd is geraakt.

Bij de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 blijkt de PvdA zich lokaal goed te herstellen van 22% van de stemmen in maart 2002 naar 36% nu, terwijl LPF – die niet juridisch maar wel feitelijk wordt gezien als de moederpartij van Leefbaar Rotterdam – daalt van 35% naar 14%. De media berichten grote plaatselijke opwinning. De PvdA krijgt nieuwe moed, maar moet op volgende verkiezingen wachten tot 2006. Uit sommige deelgemeentes en ambtelijke diensten komen signalen dat men daar de realisatie van het collegebeleid wil traineren, in afwachting van het volgende college waarin men de PvdA terug verlangt. Wethouder Pastors erkent: “De stenen zitten los, maar de muur is nog lang niet om.”⁵ Het college intensifieert de uitvoering van zijn programma en geeft extra aandacht aan de ‘muren’ van deelgemeentes en diensten. De burgemeester blijft rust uitstralen. Het team van de collegevorming komt na een jaar, op 20 juni 2003, informeel bijeen in het Palazzo di Pietro, het voormalige woonhuis van Fortuyn. In de terugblik op het (in)formatieproces tonen de zes politici zich ook achteraf heel tevreden en in hun vooruitblik naar de komende jaren vol zelfvertrouwen. Zij hebben het college en de meerderheid in de raad. De sfeer die avond is heel openhartig en zeer amicaal.

3. Analyse van het (in)formatieproces

Of partijen succesvol bij elkaar kunnen worden gebracht, is afhankelijk van vele factoren, die in de inleiding zijn teruggebracht tot drie groepen: het systeem, de cultuur en de methode van coalitievorming. Over de derde groep, die hier centraal staat, werd opgemerkt dat ‘de beste methode’ niet bestaat, omdat die altijd afhankelijk is van de situatie die

uiteraard steeds kan veranderen. Het is nu tijd het vage begrip ‘situatie’ te specificeren. De meest belangrijke elementen zijn: het soort spel, het speelveld, de spelers, de spelmiddelen, de spelknikers, de spelvaardigheden, de eigen dynamiek van het spelproces en de overige omstandigheden. De metafoor van ‘het spel’ helpt om een reeks van situaties met vele emoties te analyseren met een klinisch oog. Omdat het soort spel, het speelveld en de overige omstandigheden het spelproces kunnen conditioneren, worden zij behandeld vóór de andere die het proces in engere zin vormen.

soort spel

De eerste ronde van het verkiezingsspel is een *zero-sum* verdelingsspel: de winst aan stemmen en, vanwege onze proportionele Kieswet, dus ook zetels van de ene partij is het verlies van de andere. In de tweede ronde verandert het type spel. Er moet een college (of kabinet) komen. Een formele eis is dat het college steunt op een meerderheid van raadszetels. Een informele eis, geboren in de praktijk, is dat het college liefst een kleinst mogelijk aantal partijen groter dan twee omvat, want bij twee partijen (indien al mogelijk vanwege de eerste eis) ontstaat er gauw polarisatie en bij meer dan drie fragmentatie. In de Rotterdamse situatie was er één mogelijke combinatie van twee partijen, die echter al vooraf was gepolariseerd (Leefbaar Rotterdam en PvdA), en waren er vijf mogelijke combinaties van drie partijen. Van deze vijf betroffen vier een uitbreiding van Leefbaar Rotterdam plus PvdA met een derde partij, niet nodig voor de zetels maar wel voor de pacificatie tussen beide. De vijfde mogelijkheid is gerealiseerd. Ook waren er vijf mogelijkheden om een college van vier partijen te vormen. In theorie dus genoeg mogelijkheden.

De tweede ronde is niet een verdelingsspel, maar een *bonusspel*. De winst of het verlies aan stemmen en zetels is al geïncasseerd. Nu gaat het erom daaruit een bonus te halen, namelijk de formele macht over de gemeente in de komende vier jaren. Het bonusspel is niet meer ‘zero-sum’ maar ‘*variable-sum*’: de winnaars worden alle rijker. Elke partij droomt van deze bonus, die voor de kleine(re) partijen meestal een dagdroom is maar voor de grote(re) een reële mogelijkheid. Het aantal partijen en mogelijke combinaties is echter te groot voor één college. Het bonusspel is dus in feite een dubbele afvalrace, van partijen én combinaties. Bij dit spel ruikt elke partij aan mogelijke koppels en trio’s, liever dan aan een kwartet. Het lijkt op een polygame huwelijksmarkt. De ‘geur’ moet bevalen, want die moet men jaren kunnen verdragen.

het speelveld

Al in de aanloop naar de verkiezingen stelde Leefbaar Rotterdam het speelveld ter discussie. In plaats van binnenkamerse voortaan openbare onderhandelingen! Binnen twee weken was het speelveld een slagveld, vol verhitte gemoederen, onderling geagiteerde partijen, een wanhopige burgemeester en opjuttende journalisten. Daarnaast waren er de diepe animositeit tussen Leefbaar Rotterdam en PvdA en de wrevel tussen CDA en VVD over verkiezingsretoriek. Fortuyn trok over dit slagveld zijn eigen spoor. De nieuwe Wet Dualisering Gemeentebestuur legde de verantwoordelijkheid “om eruit te komen” duidelijker dan voorheen bij de raad, met de burgemeester op afstand. Wijd verbreid was de scepsis dat de partijen Baron van Münchausen zouden kunnen nadoen. Binnenskamers en publiekelijk gaf men mij weinig kans van slagen.

Zelf dacht ik daar op 20 maart, toen de burgemeester mij aanzocht, om vijf redenen volstrekt anders over. Het slagveld kon nauwelijks erger, dus eigenlijk alleen maar minder erg worden. Vroeg of laat zou er toch een college moeten komen – want daarvoor is geen alternatief – dus succes is alleen een kwestie van tijd. Op het slagveld communiceren gekwetste helden weinig met elkaar, dus zou ik een informatievoorsprong kunnen krijgen. Het bonusspel prikkelt vroeg of laat tot een wedren en dit is dus slechts een kwestie van stimuleren. En cruciale spelers zoals Leefbaar Rotterdam en CDA hebben groot belang bij tempoversnelling vanwege zowel hun kwetsbare reputatie als de aankomende landsverkiezingen van 15 mei, dus ik hoefde slechts dit belang te benadrukken. Inderdaad constateerde ik binnen enkele dagen een vrijwel ideaal speelveld, met een breed aanwezige *sense of urgency*. Het bonusspel kon snel beginnen.

overige omstandigheden

Er zijn bij elk spel altijd omstandigheden van incidentele aard. Gemakzuchtig kwalificeert men ze vaak als pech of mazzel, alsof het om een loterij gaat. Zulke kwalificaties berusten op een denkfout. Omstandigheden bepalen niet vanzelf een spelproces, laat staan een uitkomst ervan. Hooguit conditioneren zij min of meer de spelmogelijkheden, die al of niet worden benut. Een bonusspel leidt niet vanzelf tot een dubbele afvalrace, want het kan ook vastlopen in ruzie en gedrang. Een slagveld is niet vanzelf ideaal, want dat kan de partijen ook brengen tot een koude oorlog of hete bloedwraak. Omstandigheden zijn zelden volstrekt rigide en dus wijzigbaar of manipuleerbaar. Het gaat dus om de benutting ervan.

Naast het bonusspel en het slagveld leenden meer omstandigheden zich voor benutting. Mijn opdracht was niet gespecificeerd naar compositie van het college, dus elke samenstelling steunend op een raadsmeerderheid zou prima zijn. Mijn persoon was naar naam maar niet naar inhoud bekend aan de spelers, dus konden zij moeilijk vooraf vat op mij krijgen. De Wet Dualisering Gemeentebestuur bood de mogelijkheid tot opsplitsing van de ouderwetse, zware exercitie van “alles tegelijk regelen” tot een drietrapsraket: verlofingsverklaring (de preambule), huwelijksvereenkomst (het partijenakkoord) en beleidsprogramma (college). De externe druk van massamedia, vooral tijdens het slagveld, kon uiteraard verlamdend werken, maar ook benutbaar zijn voor tempoversnelling.

Landelijk waren er ook bruikbare omstandigheden. De verkiezingsdag van 15 mei wierp zijn schaduw vooruit. Landelijk sloot het CDA geenszins de LPF uit en nam de VVD afstand tot de PvdA. Deze Haagse bewegingen waren vrijwel zeker mede een gevolg van de Rotterdamse ontwikkelingen, maar waren ook bruikbaar als factor van de lokale collegevorming. Een Haags kabinet met zusterpartijen zou Rotterdam extra invloedskansen geven, dus nóg een bonus erbij! Alle omstandigheden zijn bruikbaar. Hoe meer variabelen in een spel, des te meer kansen op het beoogde resultaat. Nog meer mogelijkheden bieden de spelers, spelmiddelen, spelknikers, spelvaardigheden en de speldynamiek.

spelers

Elke speler heeft zijn eigenaardigheden. Leefbaar Rotterdam was een los gezelschap bevlogen burgers, grotendeels onervaren met partijpolitiek. Zijn groepsvorming was net begonnen en verlangde voortdurende aandacht. In Fortuyn bezat de partij een leider die de fractie zonodig kalmeerde en verenigde en die haar onderhandelaars mandateerde. De PvdA gedroeg zich aangeslagen door en onvoorbereid op de stembusuitslag. Na haar grote stemmenverlies hield zij haar voorzitter in het zadel, wat interne spanningen kon doen vermoeden, want meestal wordt verlies snel afgerekend. Het CDA had een relatief sterke leider in Van der Tak. Bij gebrek aan uitdagers bleef in de VVD (van negen naar vier zetels) Janssens overeind en bij D66 (van drie naar twee zetels) Mea van Ravesteijn. Zulke politieke achtergronden kunnen het spel beïnvloeden en zijn dus relevant.

Ook persoonlijke achtergronden kunnen tellen. Fortuyn was stellig een oorzaak van het slagveld. Maar vanaf mijn aantreden bleef hij plaatselijk lange tijd uit beeld en vertrouwde hij op de rustige en intelligente Pastors. Onbekend met partijpolitieke gewoontes veroorzaakte deze

soms onbedoelde verrassingen – bijvoorbeeld door iets snel te gunnen aan anderen, die daardoor wantrouwig werden want ‘in de politiek gaat niets voor niets’; dit soort misverstanden hielp ik oplossen. Janssens was de oudste in jaren en, naar mij in een *sky-box* bleek, bezorgd om behoud van zijn baan als wethouder. De ambities van zijn partij en persoon liepen hier parallel, wat voor een informateur altijd nuttig is om tijdig te weten. Pastors, Geluk en Van Gent bleken elkaar persoonlijk goed te liggen, hetgeen de formatie snel een sterke ‘tweede lijn’ gaf. De burgemeester hield afstand, wat het spel vereenvoudigde.

Ook de betrekkingen tussen de partijen zijn van belang. Tussen Leefbaar Rotterdam en PvdA lag wederzijds diepe animositeit. Tussen de kopmannen van CDA en VVD lag een akkefietje uit de campagnetijd. PvdA, VVD, CDA en GroenLinks hadden samen het vorige college gevormd, maar daarvan had de VVD zich al afgekeerd en GroenLinks was nu een kleine speler. Het CDA stond ernstig in dubio tussen PvdA en Leefbaar Rotterdam, prefereerde een college samen met deze beide, maar wist dat het daarvoor getalsmatig niet nodig was en tussen twee ruziemakers zou terechtkomen. Begeerte naar de collegebonus was bij alle spelers, partijen zowel als individuen, ruimschoots aanwezig.

spelmiddelen

Praktisch al hetgeen onder handbereik ligt, is bruikbaar als spelmiddel, dus ook al het voorgaande en nog volgende. De meeste variabelen kan men enigermate hanteren en naar de hand zetten ofwel manipuleren of *managen*, twee werkwoorden met verschillende klank maar dezelfde etymologische betekenis. Bij combinatie van spelmiddelen zijn er ontelbare mogelijkheden. Natuurlijk zijn er beperkingen. Men kan nooit alles tegelijk hanteren, want ingezette middelen moeten consistent blijven. Van bijvoorbeeld de schrik van het slagveld profiteert men niet indien men ook de schuldvraag op tafel legt, maar dit laatste kan wel helpen een speler tot inkeer te brengen. En men moet bedacht zijn op ongewenste effecten van een spelmiddel. Hetzelfde spelmiddel kan zeer verschillende reacties geven, ook zucht tot dwarsliggerij. Ter voorkoming van zulke inconsistenties en boemerangs moet men dus selectief manipuleren.

Voor al in de informatiefase luisterde dit nauw. Een essentieel spelmiddel was hier *ambiance*. Bij een bonusspel zijn alle spelers wel begierig, maar vanwege de komende afvalrace en na een slagveld wellicht ook wantrouwig jegens elkaar. Diffuus vertrouwen moet worden opgewekt. Een plezierige ambiance is minimaal nodig: gerieflijke locatie, passende tijden, onthaaste sfeer, kleine genotsmiddelen (in Rotterdam géén overdaad), respectvolle bejegening enzovoort. Ieder moet zich gemak-

kelijk kunnen voelen. De plek moet besloten zijn, want anders speelt menige speler een theaterrol die het drama verlengt. In dit stadium zijn schriftelijke verslagen taboe. Het gaat, kortom, om toepassing van de klassieke ‘ars amandi’. De informateur moet als koppelaar onpartijdig zijn, dus ook onverschillig voor welke uitkomst ook en zeker niet zelf willen meevrijen. De ambtenaren moeten deskundig en discreet overkomen. Concrete beleidspunten zijn liefst niet aan de orde, want die accentueren eerder verschillen dan overeenkomsten.

Het tweede belangrijkste spelmiddel was *tempo*. Een afvalrace vergt een hoog tempo. Na het vertragende slagveld wilden de meeste spelers dat ook. Mijn rondgang langs alle partijen was nodig voor kennismaking en informatie. Het werkschema, gemaakt op de derde dag, bracht de tempoversnelling. Elke partij, uitgenodigd in volgorde van grootte, kon zien wat bij omhelzing of afwijzing van de andere partij(en) de volgende stap zou zijn en moest dus snel haar knopen tellen. Ten overvloede wees ik de betrokkenen op het belang van een hoog tempo, want “de burgers, de media en de Haagse politici letten op wat hier gebeurt”. Zodra op zondag bleek dat de PvdA het tempo niet kon bijhouden, maakte het CDA zijn tournure naar Leefbaar Rotterdam en de VVD. De afvalrace was gelopen. Tussen de drie partijen was liefdeslust ontloken. Stilte werd nu disfunctioneel. Via een snelle persconferentie verbonden de drie verliefde partijen zich vaster aan elkaar. De terugweg was voorlopig afgesloten.

spelknikers

In de informatiefase was de belangrijkste spelknikker het ticket voor de formatiefase. Dit betreft de afvalrace. Inhoudelijk kwesties werden zoveel mogelijk terzijde gelaten. De partijen zouden immers niet gemakkelijk afstand nemen van hun gekoesterde verkiezingsprogramma en discussie erover zou eerder verschillen dan overeenkomsten benadrukken. Op de relatiemarkt regelt een jong stelletje praktische zaken als beroep, woonplaats en gezin ook niet bij de eerste kennismaking maar pas na verliefdheid. Tijdens de informatie kwam vrijwel alleen de principiële houding jegens migranten aan de orde; hiervoor bood het oude woord ‘respect’ voldoende oplossing.

De beleidsinhoudelijke spelknikers kwamen pas in de formatiefase op tafel. De opdracht aan de werkgroepen was primair gericht op de inventarisatie van overeenkomsten tussen de drie partijen, secundair op het vinden van compromissen waar verschillen bleken en tertiair op het melden van resterende geschilpunten. Hun rapportages aan het formatieteam bevatten brede consensus. Het formatieteam kon deze rijkdom moeilijk in de waagschaal van resterende geschilpunten leggen. Deze

werden vlot opgelost via het aangereikte menu van opties, variërend van afriuil tot abstractere woorden. Over praktische zaken kan men het altijd eens worden. Alles draait dan om een formulering waarmee de onderhandelaars vrede hebben. Officieel is de tekst van hun akkoord een soort vredesverdrag tussen de partijen. Maar die tekst moet ook genade vinden in ieders achterban en dus de daar gewenste woorden bevatten. Het akkoord is niet bestemd voor juristen en puristen. Bij de betrokkenen moeten de bewoordingen melodieus klinken.

spelvaardigheden

Spelers moeten ook vaardig zijn in spelen. Met gestuntel wint men geen prijs. Politieke partijen hebben echter meestal een amateuristische spelvaardigheid. In Rotterdam waren zij over de stembusuitslag alle verrast en wisten niet snel te handelen. Dagdromen over waarschijnlijke of gewenste uitslagen namen de plaats in van scenario's van mogelijke uitslagen en gedragsopties erna. Voor hun spelvaardigheid waren zij dus afhankelijk van enkele personen uit hun midden. Twee partijen troffen het daarmee goed en één slecht. Leefbaar Rotterdam had in Fortuyn een raspoliticus, zij het dat hij eerst foutief een slagveld liet ontstaan. Ook hij was onvoorbereid op deze voor hem eclatante uitslag. Snel herstelde hij zich. Hij hield zich gedeisd, gaf zijn vertrouweling Pastors alle ruimte, hielp Sörensen bij de fractievorming en regisseerde het verdere optreden van Leefbaar Rotterdam. Hij verwende de VVD en het CDA met een ruimhartig aanbod van wethouderszetels, dat zij niet konden weerstaan. Bij de latere inhoudelijke onderhandelingen was hij royaal met concessies, waartoe zijn stevige verkiezingsagenda hem ook in staat stelde. Zijn tweede spelfout was de trage werving van eigen collegeleden, hetgeen op de valreep spanning gaf. Ook het CDA bezat in de persoon van Van der Tak een intelligent politicus. Hij begreep snel de opties na de uitslag, zag de deugd achter de nood van het slagveld, bleef respectvol jegens Leefbaar Rotterdam én PvdA, hield nauw voeling met zowel zijn lokale achterban als het Haagse CDA en wist op het juiste moment zijn tournure te maken – van PvdA naar Leefbaar Rotterdam en VVD – en dit alles met brede waardering achteraf. De PvdA had geen rappe speler in de arena. Haar voorzitter Kuijper bleef aangeslagen door de uitslag en de tweede persoon Cremers vulde dit speltekort niet op. De VVD had zich vroegtijdig verbonden aan Leefbaar Rotterdam en bleef meer volger dan speler.

Zonder veel woorden begrepen de topmensen van Leefbaar Rotterdam, CDA en VVD de diverse spellogica's – zoals de tempoversnelling, de drietrapsraket en de methode om werkgroepen niet dissensus maar consensus te laten inventariseren. Vaardig optimaliseerden zij ook de

Wet Dualisering Gemeentebestuur. Enerzijds benutten zij de nieuwe wettelijke afstand tussen raad en college door in de informatiefase als raadsleden het spel naar zich toe te trekken en in de formatiefase als formateur het akkoord te sluiten. Anderzijds duchtten zij een teveel van het goede van dualisme: van het formatieteam ging uit elke partij één persoon naar het college en de ander bleef in de raad om de fractie te leiden. Zo overbruggden zij het dualisme met monisme. Vaardig waren zij ook in hun openbare retoriek met trefwoorden als ‘respect’, ‘afrekenbare doelstellingen’ en vooral ‘nieuwe politiek’.⁶ Mijn inbreng in de formatiefase betrof vrijwel alleen de conditionering en de voortgang van het proces. Kortom, toepassing van de ‘katholieke’ methode van coalitievorming: rondgaan als koppelaar en verder “de natuur haar werk laten doen”.

eigen dynamiek van het spelproces

Als een proces eenmaal zijn *take-off* heeft, kan het ook zijn eigen motoriek en vaart krijgen. Dit is die voornoemde “natuur, die haar werk doet”. Zij werkt niet vanzelf. Ook in de echte natuur gaat meer zaad verloren dan er ontkiemt en nog minder komt tot groei en bloei. Maar onder goede omstandigheden volgen de ontkieming, groei en bloei. Uit het één volgt dan het ander en elk keteneffect versterkt het voorgaande. In de literatuur over integratie, waartoe men ook het bijeenbrengen van partijen kan rekenen, staat dit bekend als het effect van overloop ofwel *spill-over*. Dit effect ontstaat niet vanzelf en zet zich ook niet altijd vanzelf voort. Van alles kan tussentijds fout gaan. Maar bij werkzaamheid geeft het een enorme versnelling van het integratieproces. Dan passen stukjes plotseling in elkaar en het nieuwe geheel draagt zelf bij aan verdere integratie. Dit gebeurde ook in Rotterdam. In de media werd hiervoor het ruime trefwoord ‘chemie’ gebruikt, alsof elke chemie tot positieve synthese leidt en niet kan resulteren in negatieve uitkomsten.

Het Rotterdamse moment van *spillover* was de vierde avond van de informatiefase. De drie partijen hadden elkaar gevonden. Tot de preambule en een persconferentie werd besloten. Mijn opdracht was feitelijk voltooid. Hoe nu verder met de formatie? Volgens ‘oude politiek’ zou de burgemeester nu deze fase starten. De VVD-er Janssens introduceerde als ‘nieuwe politiek’ dat de drie partijen zichzelf zouden kronen tot de formateur. Aldus gebeurde en mij werd verzocht dit in mijn rapportage te melden aan de burgemeester. Vanaf dit moment genereerde het proces zijn eigen vaart. De drie partijen functioneerden als motor van de formatie en ik als oliemannetje met de titel ‘moderator’. De persconferentie bezegelde de verloving, die in de media warm

applaus kreeg, wat de hoofdrolspelers apetrots maakte. Hun terugweg hadden zij afgesloten, dus bleef slechts de weg vooruit open. De begeerte naar de bonus van het stadsbestuur behoefde geen extra aansporing. De dynamiek van keteneffecten was werkzaam. Ter vermijding van een ontsporende wedren op portefeuilles en beleidspunten behoefde zij enkel disciplinerende. Dit geschiedde via de eerder beschreven technieken.

In terugblik lijkt het proces eenvoudig. Hoewel mij vooraf weinig kans op succes werd gegeven, achtten sommigen achteraf die kans toch groot of de levensduur van het college kort. Inmiddels heeft dit college ruimschoots één Haags kabinet overleefd. Aan de stabiliteit van het college dragen inmiddels vele factoren bij. Vanuit het verleden binden onder meer de enerverende stembusuitslag, de formatie en het drama van de moord op Fortuyn. Inmiddels zijn daar bijgekomen het vertrouwen tussen de wethouders; de bindende rol van Opstelten; de alom erkende bestuurskwaliteit van de meeste collegeleden; de lokale cultuur van 'arbeidstherapie' bij eventuele problemen; het dualisme dat eventuele instabiliteit in de raad op afstand houdt; en – in de politiek altijd essentieel – de afwezigheid van een reëel alternatief voor het zittende college. Deze factoren zijn deels een overloopeffect vanuit het formatieproces.

4. Conclusies

Het voorgaande resulteert in twee algemene conclusies. De eerste is dat zowel de vorming als het voortbestaan van het college afhankelijk is van heel veel factoren, samen geheten 'de situatie'. Geen van beide krijgt vanzelf momentum. Beide zijn een product van *political engineering*, die losse spelvariabelen idealiter samenvoegt tot een gewenst eindresultaat, overigens zonder garantie op succes. Een voorspelling over het voortbestaan van het college tot aan of na 2006 is onmogelijk te geven. Het versterkende overloopeffect kan afnemen. De steun vanuit de raad, gemeten aan zijn feitelijke instemming met collegevoorstellen, kan afnemen. Een alternatieve coalitie kan zich aandienen. Humeuren kunnen negatief uitpakken. Een fractie kan gaan schuiven. De verdere 'engineering' kan tekortschieten in vindingrijkheid.

Uiteraard is de beschreven aanpak van de Rotterdamse collegevorming niet zonder meer herhaalbaar. In de toekomst of elders is de situatie op essentiële spelonderdelen altijd anders. Dan is andere *fine-tuning* nodig. Toch zijn er bij partijpolitieke coalitievorming ook constante spelelementen, zoals de overmaat aan partijen en coalitiemogelijkheden, het bonusspel en de afvalrace. Zij gelden ook bij Haagse kabinetsformatie. De tweede conclusie is dan ook dat van de Rotterdamse casus 2002 de Haagse partijpolitiek bij uitstek kan leren. Het mijns inziens essentiële

verschil tussen de gebruikelijke Haagse coalitievorming en die in Rotterdam 2002 zit in de *methode* van formatie. De Haagse methode is, kort gezegd, bijna altijd ‘protestants’ of ‘Hollands’ en de Rotterdamse van 2002 is ‘katholiek’ of ‘Belgisch’. Mijn politicologische inzichten en ervaringen inzake coalitievorming heb ik in Rotterdam op politieke partijen mogen toepassen. Tot mijn genoegen, zeker waar zij ook hier hun geldigheid bewezen. Nog mooier zou zijn indien Haagse politici hiervan leren. Want hun formaties, een uitzondering daargelaten, acht ik een periodieke wanvertoning van tijdverspillend amateurisme.

noten

¹ R. van Schendelen, ‘Paars II vertoont fundamentele gebreken’, in: *NRC Handelsblad*, 4 augustus 1998, later via de massamedia met instemming ingebracht door Tweede-Kamerlid A. Rouvoet (ChristenUnie) in de discussie in de Tweede Kamer over het mislukken van de informatie tussen CDA en PvdA in 2003 (*Handelingen*, 14 april 2003, 3677), maar blijkens diens antwoord (3695) volstrekt verkeerd begrepen door informateur J.P.H. Donner.

² Ter verificatie heb ik in augustus 2004 de concepttekst voorgelegd aan alle zes leden van het formatieteam plus ‘alter ego’ Jonker.

³ Openbare notulen gemeentebestuur Rotterdam, 15 maart 2002.

⁴ *Idem*, 18 maart 2002.

⁵ *Rotterdams Dagblad*, 19 april 2003.

⁶ R. van Schendelen, ‘Op de puinhopen van Paars: wat is nieuw aan Nieuwe Politiek?’, in: R. Coops e.a., red., *Een politieke aardverschuiving*, Kluwer, Alphen aan den Rijn, 2003, 101-112.

DE ONTDEKKING VAN HET RAADSLID

P. Castenmiller en H. Tjalma-den Oudsten

1. Inleiding

Lokale bestuurders vormen de grootste categorie politici in Nederland. Er waren tijden dat meer dan 15.000 personen zitting hadden in de gemeenteraden. Een aanzienlijk deel van hen combineerde het ambt van raadslid met dat van wethouder. Door de afname van het aantal gemeenten is ook het aantal raadsleden verminderd. In de 483 gemeenten in 2004 zijn er nog zo'n 9.000. Sinds de introductie van het dualisme bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 is het ambt van raadslid niet meer te verenigen met dat van wethouder. Daardoor is er nu een aparte groep van zo'n 1.600 dagelijkse gemeentebestuurders ontstaan. Bij elkaar zijn dit er veel meer dan de schamele 225 leden van de Staten-Generaal of de achthonderd Statenleden en gedeputeerden.

Lange tijd is er niet al te veel bekend geweest over deze grote groep van lokale bestuurders. Daarvoor zijn pragmatische en inhoudelijke redenen aan te voeren. Om te beginnen wordt de gemeentepolitiek in het algemeen van minder belang geacht dan de nationale politiek, zodat de aandacht van velen – ook onderzoekers – zich toch eerder richt op het parlement en de landelijke verkiezingen. Daarnaast is de lokale politieke arena vele malen onoverzichtelijker dan de nationale. Aantallen gemeenten, en daarmee het aantal raadsleden en wethouders, veranderen voortdurend. Op het lokale niveau zijn ettelijke honderden partijen actief, die elk een wisselende graad van interne organisatie hebben. Bij sommige partijen is het maar afwachten of iemand de telefoon opneemt. Voorts is er sprake van vele mutaties – door veranderingen van partij, door politieke conflicten, door scheuringen van fracties, maar ook door verhuizing, ziekte of overlijden. Juist vanwege het grote aantal raadsleden zijn de gegevens zelden geheel compleet en actueel te krijgen. De gegevens van vandaag zijn morgen al weer verouderd.

De problematische bepaling – en daarmee ook de moeizame benadering – van de populatie van raadsleden heeft belemmerend gewerkt op het onderzoek. Langere tijd was er louter sprake van incidentele verkenningen, waarbij de aandacht beperkt bleef tot specifieke problemen. In het

bijzonder ging het dan om uitvoeringsproblemen met betrekking tot de rechtspositie van raadsleden.¹

Sinds enkele jaren echter zijn er wezenlijk meer gegevens over raadsleden ter beschikking gekomen. Enerzijds vormen de geschetste praktische en logistieke problemen bij het benaderen van deze populatie steeds minder een beletsel. Anderzijds zijn er ook duidelijke inhoudelijke redenen waarom de aandacht voor het raadslid is toegenomen. Aan het begin van de jaren negentig kwam dat voort uit de intensieve discussie over een vermeende crisis in de lokale democratie en de als urgent gevoelde noodzaak voor bestuurlijke vernieuwing.² Aanvankelijk resulteerde dat nog niet in gestructureerd onderzoek. Het debat kreeg in de tweede helft van de jaren negentig evenwel een specifieke invulling, vanwege het streven de structuur van het lokaal bestuur ingrijpend te willen wijzigen. Hiertoe stelde de regering de Staatscommissie Dualisme en Lokale Democratie in, ook wel bekend als de Commissie-Elzinga, naar de naam van de voorzitter. Ten behoeve van de voorbereiding van het advies heeft de Commissie diverse onderzoeken laten uitvoeren, waaronder ook een uitgebreide enquête onder raadsleden. Hierbij ging de aandacht vooral uit naar de vraag hoe de raadsleden invulling gaven aan hun functie.³

Er is nog een tweede reden waarom meer gegevens over raadsleden en de invulling van hun ambt ter beschikking zijn gekomen. Al geruime tijd streefden opeenvolgende regeringen ernaar het aandeel van vrouwen in het openbaar bestuur te vergroten. Desalniettemin moet geconstateerd worden dat dit aandeel maar nauwelijks toeneemt. Dit heeft verschillende verkenningen gestimuleerd naar de positie van ‘de vrouwelijke volksvertegenwoordiger’. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is in dat kader een onderzoek geëntameerd naar de vraag of vrouwelijke raadsleden eerder en frequenter terugtreden uit hun ambt. Het onderzoek kende een brede invulling, waarbij met name afgetreden raadsleden uitgebreid naar hun mening werd gevraagd over hun ervaringen met en hun oordelen over het lokaal bestuur.⁴

De beide hierboven genoemde onderzoeken bevatten bij elkaar voldoende informatie om een redelijk volledig beeld te schetsen van het tot voor kort nog weinig bekende raadslid. Hij en zij kunnen al met al aardig in kaart gebracht worden – en dat zal in deze bijdrage gebeuren.⁵ Tegelijkertijd is er echter sprake van een wezenlijke beperking. Vanwege de invoering van het dualisme na de raadsverkiezingen van 2002 zijn de genoemde onderzoeken al weer verouderd. De randvoorwaarden voor het functioneren van het raadslid zijn toen immers wezenlijk veranderd, en dat zou van invloed kunnen zijn op zijn gedrag en opvattingen. En misschien heeft de invoering van het dualisme wel geleid tot een ander profiel van het raadslid. Over dit alles zijn nog geen gegevens

bekend. In het algemeen wordt de huidige raadsperiode wat dit betreft als een overgangperiode gezien. Achtergronden en patronen van vóór 2002 zullen nog voor een belangrijk deel ongewijzigd zijn; de raadsleden (en overigens ook de wethouders en burgemeesters) zoeken immers nog naar de invulling van hun nieuwe positie. De informatie in deze bijdrage beschrijft feitelijk een afgesloten periode. In de nabije toekomst wordt het hoog tijd om – juist met gebruikmaking van deze inzichten – te onderzoeken wat er dan echt is veranderd.

2. Achtergrondskennmerken van raadsleden

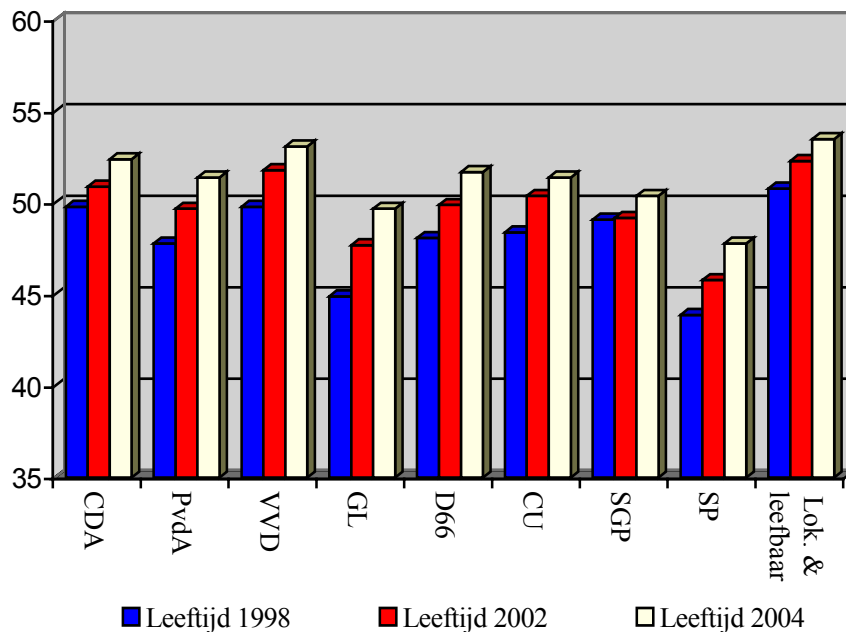
Het spreekt voor zich dat de verdeling van de raadsleden over de politieke partijen direct wordt bepaald door de uitslagen bij gemeenteraadsverkiezingen. Het feit dat het aantal raadszetels in een gemeente eveneens direct wordt bepaald door de gemeentegrootte, zorgt er wel voor dat het aandeel zetels per partij niet gelijk is aan dat stemmenaandeel. In kleine gemeenten zijn – in relatie met het absolute aantal kiezers dat in die gemeenten woont – verhoudingsgewijs veel zetels. In die gemeenten zijn lokale partijen en het CDA relatief sterk, zodat er meer raadsleden van die partijen zijn dan op grond van de verkiezingsuitslagen zou mogen worden verwacht. Het zijn de PvdA, GroenLinks en D66 die met een sterkere positie in de grotere gemeenten relatief minder zetels behalen. Bij deze laatste partijen is het aandeel vrouwen en jongeren iets hoger dan bij de andere, maar de verschillen zijn niet bijzonder groot.⁶

De groep van raadsleden vormt geen goede afspiegeling van de totale bevolking. Zeker, er zijn mannen en vrouwen, er zijn hele jonge raadsleden – zoals de dochter van SP-leider J. Marijnissen, die al was gekozen vóór haar achttiende verjaardag – en hele oude. Maar de verdeling is scheef. Mannen zijn sterk oververtegenwoordigd, evenals de leeftijdscategorieën boven de veertig jaar. In 2004 is nog steeds minder dan een kwart van de raadsleden vrouw; de gemiddelde leeftijd van de raadsleden ligt rond de vijftig jaar. De gemiddelde leeftijd van de raadsleden daalt geenszins, integendeel: in 1998 lag het gemiddelde op 49,2 jaar, in 2002 op 50,9. Tussen de partijen zijn er weinig verschillen in de gemiddelde leeftijd. Wel valt op dat de raadsleden van partijen aan de linkerzijde van het politieke spectrum, met name GroenLinks en de SP, gemiddeld iets jonger zijn (zie figuur 1).

Het aandeel vrouwen in het totaal aantal raadsleden stijgt maar buitengewoon langzaam. In 1998 was 22,7% van de raadsleden vrouw, in 2002 23,5%. Naar alle waarschijnlijkheid heeft de introductie van het dualisme deze geringe toename bevorderd. In de groep van wethouders – die in 1998 ook meegeteld moest worden bij de raadsleden – ligt het aandeel mannen namelijk wezenlijk hoger. Veel van de in 2002 aange-

treden wethouders zijn eerst verkozen als raadslid. Het zijn vooral de mannen onder deze gekozen raadsleden geweest die het ambt van wethouder hebben geambieerd en verworven. Vervolgens hebben zij, onder de nieuwe regels van het dualisme, het ambt van raadslid opgegeven. Doordat zo relatief veel mannen van raadslid wethouder zijn geworden, is het aandeel vrouwen onder de ‘achtergebleven’ raadsleden iets toegenomen.

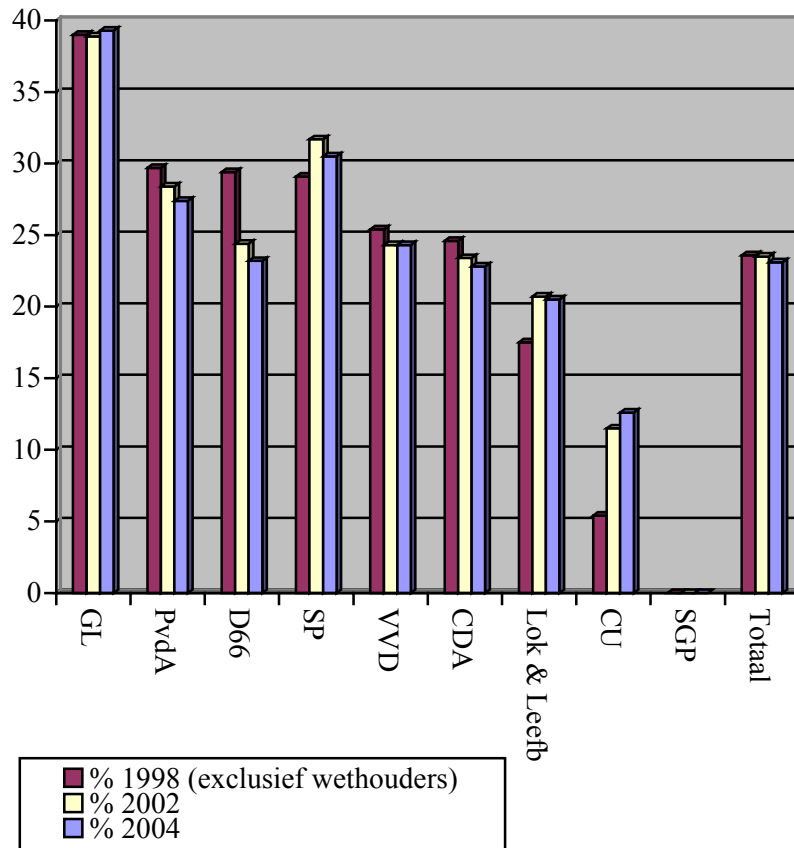
Figuur 1. Gemiddelde leeftijd raadsleden naar partij (1998-2004)

In tegenstelling tot de (gemiddelde) leeftijd zijn er tussen de partijen wel degelijk aanzienlijke verschillen in het aandeel mannelijke en vrouwelijke raadsleden. Die verschillen beperken zich niet tot de voor de hand liggende constatering dat het SGP in het geheel geen vrouwelijke raadsleden kent. Zo bevindt bij het CDA en de lokale en leefbare partijen het aandeel vrouwelijke raadsleden zich onder het gemiddelde (zie figuur 2). Daarnaast blijkt bij nadere analyse dat de provincie waarin de gemeente zich bevindt belangrijke invloed heeft op het aandeel vrouwen. Bij alle partijen is het aandeel vrouwelijke raadsleden in de randstad relatief hoog, terwijl in Noord-Brabant en Limburg alle partijen relatief weinig vrouwelijke raadsleden kennen.⁷ Blijkbaar belemmert de meer conservatieve cultuur in deze provincies, in tegenstelling tot de

liberale randstad, een makkelijke toegang van vrouwen tot de politieke arena. Of misschien is het gewoon zo dat in deze meer behoudende cultuur vrouwen – ongeacht hun politieke voorkeur – minder animo hebben voor een functie in de politiek.

Figuur 2. Vrouwelijke raadsleden naar politieke partij (%) (1998-2004)

De laatste vaststelling van het opleidingsniveau van raadsleden dateert van 1994.⁸ Toen bleek zonneklaar dat hogeropgeleiden sterk oververtegenwoordigd waren onder de raadsleden.⁹ In het reeds genoemde onderzoek onder afgetreden raadsleden bleek dat maar liefst tweederde van de respondenten ten minste een hogere beroepsopleiding had.¹⁰ Van een aantal partijen is het aantal afgetreden raadsleden dusdanig gering, dat geen betrouwbaar beeld kan worden verkregen van hun gemiddelde opleidingsniveau. Wel komt duidelijk naar voren dat de afgetreden D66-raadsleden verreweg het hoogste gemiddelde opleidingsniveau hebben.

Er is veel aandacht geweest voor de arbeidssituatie en de tijdsbesteding van gemeenteraadsleden, zowel voor het verwerven van inzicht in hun rechtspositie als voor het verkrijgen van informatie over de tijd die zij hebben om contact te onderhouden met de burgers. In het onderzoek dat de Staatscommissie liet verrichten, bleek dat maar liefst driekwart van de raadsleden hun ambt combineerde met het verrichten van betaald werk.¹¹ Onder de werkenden was tevens sprake van een *fulltime* werkweek van gemiddeld 37,5 uur. De raadsleden besteedden daarnaast gemiddeld 13,8 uur per week aan het raadswerk (en zijn dus in totaal zo'n vijftig uur met werk en raad bezig). Van die ongeveer veertien uur was gemiddeld zo'n twee uur per week (14%) beschikbaar voor contacten met burgers. De rest van de tijd werd besteed aan raadswerk en contacten met de eigen fractie en partij. Het was onder meer deze constatering die het beeld van de interne gerichtheid van raadsleden voor de Staatscommissie bevestigde, en haar de aanleiding gaf om maatregelen voor te stellen om hierin verandering aan te brengen. Naar alle waarschijnlijkheid zal de in 2004 uitgevoerde evaluatie van de introductie van het dualisme indicaties bevatten of zij in deze opzet is geslaagd.¹²

3. Een duiventil?

Het is gebruikelijk bij verkiezingen dat sommige volksvertegenwoordigers herkozen worden en andere niet. In de afgelopen jaren is er vaak wat meewarig gedaan over het ambt van raadslid. Het is een zware taak, die per definitie naast andere vormen van tijdsbesteding moet worden gedaan. Zoals hierboven is aangegeven is een werkend raadslid gemiddeld meer dan vijftig uur per week in touw met betaald werk en raadswerk.

Dat er verloop is, spreekt – ook al gezien de belasting – voor zich. Bij zo'n 9.000 bestuurders is het niet vreemd dat sommigen de rit niet uitzitten. Een belangrijke complicatie is bovendien dat het raadswerk geen fulltime baan is met een daarmee corresponderende vergoeding. De combinatie van raadswerk met andere activiteiten kan in de praktijk al gauw op problemen stuiten.

Uit inventarisaties die SGBO – het onderzoeks- en adviesbureau van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) – heeft uitgevoerd rond de raadsverkiezingen van 1998 en 2002 blijkt dat bijna een kwart van de raadsleden na verkiezingen niet terugkeert in de raad. Tijdens een raadsperiode treedt bovendien ongeveer één op de acht raadsleden voortijdig af. Al met al is er gedurende een raadsperiode een verloop van bijna 40%. Voor een deel gaat het dan om mensen die tegen hun wil de lokale politieke arena verlaten. Wellicht hadden zij zich verkiesbaar gesteld, maar verloor hun partij zoveel dat ze niet terugkeerden. Het kan

ook zo zijn geweest dat zij – ongeacht winst of verlies van hun partij – te laag op de kandidatenlijst waren gekomen, of zelfs door hun partij niet meer herkiesbaar werden gesteld. Anderen hebben er juist uit eigen beweging voor gekozen om zich niet meer herkiesbaar te stellen of hebben tijdens de periode – om welke reden dan ook – het ambt neergelegd. In tabel 1 zijn de motieven weergegeven van zowel de raadsleden die in 1998 niet herkozen zijn, als van raadsleden die in de periode 1994 – 2000 tussentijds zijn afgetreden.

Uit deze tabel blijkt dat maar liefst tweederde van de niet-herkozen raadsleden daarbij motieven noemt die vooral met de eigen persoon te maken hebben. Wat simpel samengevat kan worden gesteld dat deze raadsleden het “wel mooi genoeg vinden”. Ze hebben hun ‘plicht’ gedaan, het wordt tijd voor iets anders. Een relatief groot deel van hen stelt zich dan ook beschikbaar voor andere maatschappelijke functies.

Het is niet vreemd dat een substantieel deel van de niet-herkozen raadsleden (ongeveer één op de zes) verwijst naar factoren die te maken hebben met het proces van kandidaatstelling. Men komt bijvoorbeeld niet hoog genoeg op de lijst om bij tegenvallende verkiezingsresultaten terug in de raad te komen.

Het is opmerkelijk dat ook voor de raadsleden die tijdens de raadsperiode zijn afgetreden, persoonlijke overwegingen verreweg de belangrijkste reden zijn geweest om te stoppen. Het belangrijkste verschil met de niet-herkozen raadsleden is echter dat de kandidaatstelling nauwelijks van belang is geweest. Bij de raadsleden die tussentijds aftreden, worden naast persoonlijke motieven betrekkelijk vaak conflicten met de eigen fractie, met de raad of van ontevredenheid over het politieke proces genoemd. Onder deze groep raadsleden die enigszins wrokkig afscheid neemt van de politiek (zo blijkt uit vele toelichtingen bij deze motieven), is de bereidheid om zich beschikbaar te stellen voor andere maatschappelijke functies betrekkelijk gering. Partijpolitieke verschillen doen zich hierbij nauwelijks voor.

Al met al blijkt er sprake van een betrekkelijk gestage verversing van het raadsledenbestand. Zoals reeds vermeld bestaat de raad na verkiezingen voor ongeveer 40% uit nieuwkomers, die dus niet verkozen zijn bij de voorgaande verkiezingen. Over het algemeen is de groep raadsleden echter beperkt die vanwege conflicten onvrijwillig uit de politiek vertrekt.

Zoals eerder aangegeven was dit onderzoek bedoeld om inzicht te verwerven in de vraag waarom het aandeel vrouwen in het openbaar bestuur nauwelijks toeneemt. Onder meer blijkt dus nu dat vrouwen eerder en in relatief sterkere mate dan mannen het lokaal bestuur weer de rug toekeren. Kort gezegd, ze nemen relatief gauw weer de deur naar buiten, hetgeen wel het ‘draaideur-effect’ genoemd wordt.

Tabel 1. Uitstroommotieven van raadsleden, 1994-2000

motieven genoemd door	niet-herkozen raadsleden*)	voortijdig afgetreden raadsleden*)
persoonsgebonden motieven		
eigen gezondheid	2,9	6,0
leeftijd/pensioen	9,6	2,3
verhuizing	1,3	5,5
te veel tijd	7,7	4,3
meer tijd voor gezin/gezin in de knel/gezondheid partner	5,7	6,0
problemen combinatie met betaald werk/andere baan/uitbreiding van het aantal uren/promotie	9,1	14,7
te lang gedaan/tijd voor verjonging/2-3 periodes genoeg	15,0	9,5
geen zin meer/geen uitdaging meer	6,8	3,8
wil meer tijd voor maatschappelijke bezigheden	2,9	1,5
negatieve balans tijd, inzet en resultaat raadswerk	1,6	1,7
negatieve balans tijd, inzet en inkomsten raadswerk	2,0	1,8
negatieve <i>feedback</i> gemeenschap/media	1,0	0,9
overig	2,0	5,0
motieven die gerelateerd zijn aan raad en fractie		
politiek inhoudelijk conflict	0,8	2,0
conflict/tegenwerking met fractie, raad, B en W	2,8	7,5
conflict met partij/afdelingsvoorzitter	1,5	2,0
slechte sfeer	3,7	4,0
gaat om het spel, niet om de inhoud	0,5	1,2
te weinig invloed	3,2	2,0
raad te weinig daadkracht/traagheid besluitvorming/te veel details	1,8	3,1
invoeren dualisme/Elzinga	0,2	0,2
overig	3,1	3,7
motieven die te maken hebben met de kandidaatstelling		
op een onverkiesbare plaats gezet	3,8	0,6
niet hoog genoeg geplaatst/geen lijsttrekker geworden	3,4	0,2
op eigen verzoek niet verkiesbaar gezet/tussentijds opgestapt	1,7	1,1
overig	1,1	0,5
zetelverlies partij	4,8	0,6
totaal	100%	100%

*) De vermelde percentages in de linker- en rechterkolom geven aan hoe groot het deel van elke specifieke categorie motieven is in het totaal van de door niet-herkozen respectievelijk voortijdig afgetreden raadsleden genoemde motieven.

Uit de antwoorden van verschillende afgetreden vrouwelijke raadsleden blijkt dat de motivatie om toch weer relatief snel het ambt op te geven vooral ligt in de combinatie van raadswork en zorgtaken en in het tijdsbeslag in het algemeen. Een veelgehoorde stelling dat vrouwen meer moeite zouden hebben met de politieke cultuur, vergadertijden of het haantjesgedrag dat de door mannen gedomineerde politiek eigen zou zijn, blijkt niet uit dit onderzoek.

4. Visie op het ambt

Raadsleden vinden, zo blijkt uit het onderzoek voor de Staatscommissie, vrijwel alle aspecten van hun werk belangrijk.¹³ Het vaststellen van de begroting ervaren zij als het belangrijkste onderdeel van hun werk, direct gevolgd door het vaststellen van beleidsplannen en -nota's. Vrijwel even belangrijk vinden zij het vertegenwoordigen van burgers. Het initiëren van beleid en het controleren van besluiten krijgen ook veel aandacht. Het enige dat duidelijk als minder belangrijk wordt ervaren, is het vaststellen van verordeningen. Alle raadsleden nemen gemiddeld een middenpositie in als het gaat om het leggen van nadruk op enerzijds het zelf nemen van initiatieven en anderzijds het controleren van het beleid. In feite betekent dit dat raadsleden 'alles' willen doen en alles belangrijk vinden. De indruk dat zij in de beperkte tijd die hun ter beschikking staat alles alleen maar half kunnen doen, wordt hierdoor bevestigd.

4.1 De motivatie om raadslid te willen worden

In het onderzoek dat is gedaan onder afgetreden raadsleden is veel aandacht besteed aan hun motivatie om het raadslidmaatschap na te streven en de opvattingen die zij toentertijd hadden over de invulling van het ambt, zowel bij de aanvang als tijdens de uitoefening van het ambt. Het staat echter niet bij voorbaat vast dat hun motieven en opvattingen representatief zijn voor alle raadsleden. Wellicht zijn zij immers juist afgehaakt omdat zij hebben moeten constateren dat zij hun ambities en idealen in de harde politieke praktijk niet kunnen realiseren. Tegen deze veronderstelling spreekt dat het grootste deel van de afgetreden raadsleden bestaat uit niet-herkozen raadsleden die om persoonlijke redenen stoppen, omdat het lang genoeg heeft geduurd. Vroeg of laat zal dat voor elk raadslid gelden. Daarmee is toch redelijk aannemelijk dat de motieven van deze afgetreden raadsleden toch min of meer algemene geldingskracht hebben. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de beoordeling van de verschillende aspecten van het ambt door deze groep van afgetreden raadsleden. In het onderzoek zijn daarover een groot aantal veelzijdige stellingen aan de respondenten voorgelegd.

In dit artikel wordt louter verslag gedaan van de dimensies die in deze stellingen op basis van factoranalyse konden worden onderscheiden.¹⁴

In het onderzoek is gevraagd welke motieven de afgetreden raadsleden hadden om in de politiek te stappen. Op basis van veertien stellingen zijn drie dimensies van drijfveren onderscheiden. De eerste zijn de motieven gericht op zelfontplooiing, de tweede gericht op specifieke belangenbehartiging van groepen mensen, en de derde dimensie vormen de motieven gericht op maatschappijverandering.

In tabel 2 is het belang weergegeven dat deze categorie van afgetreden raadsleden bij het begin van hun politieke carrière toeschreef aan deze motieven. Duidelijk is dat meer mensen een groot belang hechten aan het veranderen van de maatschappij als raadslid (23%) dan aan zelfontplooiing (9%) of aan directe belangenbehartiging (16%).

Tabel 2. Belang dat men hecht aan de verschillende categoriën motieven (%)

	zelfontplooiing	belangen- behartiging	maatschappij- verandering
van geen belang	28	27	6
	38	30	27
	26	27	44
van groot belang	9	16	23
totaal (=100%)	1.563	1.586	1.597

In tabel 3 zijn de afzonderlijke antwoorden uitgesplitst naar politieke partij. De op de eigen persoon gerichte en de op de samenleving gerichte motieven spelen alle een belangrijke rol: de eigen capaciteiten inzetten en een rol in het sociale leven spelen enerzijds, en iets voor een ander betekenen en iets voor de eigen achterban kunnen doen anderzijds. Dit betekent voor politieke partijen dat beide motieven bruikbaar zijn om nieuwe kandidaten te werven: het raadslidmaatschap betekent iets voor de persoon zelf en voor anderen.

Zoals blijkt uit tabel 3 zijn de verschillen tussen partijen klein. Onder meer kan worden geconstateerd dat op de eigen persoon gerichte motieven (zelfontplooiing, eigen ideeën kunnen toepassen) voor de raadsleden van de SP en van de confessionele partijen niet aan de orde zijn. Voor raadsleden van deze partijen lijkt het argument om “andere mensen te kunnen helpen” naar hun zeggen van groot belang te zijn geweest. SGP-ers blijken zich meer verplicht te voelen aan de eigen partij om zich te kandideren voor het raadslidmaatschap. De raadsleden van de VVD en D66 lijken zich het minste hebben laten leiden door de overweging dat zij zich als raadslid kunnen inzetten voor andere mensen.

Tabel 3. Door (afgetreden) raadsleden genoemde motieven om het ambt te ambiëren (%)

motief	gemiddeld	meer dan gemiddeld	minder dan gemiddeld
mijn capaciteiten kunnen gebruiken	40	GL 53	SP/ SGP 13 CU 28
andere mensen kunnen helpen	35	SP 53 SGP 41 CDA 40	VVD 26 D66 25
bij de politiek betrokken raken	31	niet onderscheidend	
een rol kunnen spelen in het sociale leven	28	CDA 35 GL 31	CU 17 D66 20
iets voor eigen achterban doen	26	SP 73 SGP 41 CU 43	VVD 19 D66 17
iets doen voor achtergestelde groepen	25	keurig verdeeld langs het traditionele links-rechts-schema SP 67	VVD 10
eigen ideeën kunnen toepassen	19	GL 41	SP 7 CU 7 CDA 13
verplicht zijn aan eigen partij	13	SGP 53	D66 8
contacten kunnen leggen	13	SGP 17 CDA 15	D66 7 CU 7
aandrang van anderen	10		GL 3
vergroten van mijn eigenwaarde	6	niet onderscheidend	
regelmatig terugkerende activiteit hebben	4	niet onderscheidend	
ervaring opdoen voor beroep	3	niet onderscheidend	

4.2 Het rendement van het raadslidmaatschap

Als het gaat om een beoordeling van de eigen invloed als raadslid in de politieke arena, zijn op basis van zestien stellingen drie onderliggende factoren te onderscheiden. De eerste factor heeft te maken met de als

dominant ervaren positie van het college van burgemeester en wethouders (b&w) tijdens de raadsdebatten, de tweede factor gaat over de mogelijkheden om zelf invloed uit te oefenen op het opstellen van de agenda van de plenaire raadsdebatten, en de derde factor betreft een algemene beoordeling van de zelfstandigheid van de raad. In tabel 4 zijn de scores op de drie factoren vermeld.

Tabel 4. Typering van de ervaren invloed op het functioneren van de raad (%)

	dominantie college	agenda door college	raad zelfstandig
slechte typering	23	17	31
	30	28	29
	26	32	25
goede typering	21	23	15
totaal (=100%)	1.599	1.618	1.602

Meer dan de helft van deze (afgetreden) raadsleden is overwegend negatief over de invloed van het college van b&w op het functioneren van de raad, zij het dat een grote minderheid dit niet als problematisch beschouwt. Ongeveer de helft heeft de invloed van b&w op de agenda van de raad niet als een probleem ervaren. Desalniettemin is een ruime meerderheid van de respondenten ontevreden over de zelfstandigheid van de raad. Kennelijk is de invloed van een individueel raadslid beperkt. In het tijdens dit onderzoek vigerende monistische stelsel lag de invloed toch vooral bij het college van b&w – hetgeen ook al in het onderzoek ten behoeve van de Staatscommissie werd vastgesteld.¹⁵

Twaalf verschillende uitspraken hadden betrekking op een beoordeling van het raadswerk. Ook deze konden worden teruggebracht tot drie factoren. De eerste factor duidt op de inefficiëntie van de raadsvergaderingen – bijvoorbeeld dat deze vergaderingen in de helft van de tijd konden plaatsvinden, dat ze te traag verliepen, en dat de debatten te detaillistisch zouden zijn geweest. De tweede factor heeft te maken met het gebrek aan collegialiteit. Hieronder vallen uitspraken over de collegiale sfeer, het haantjesgedrag, het scoren voor de media, en het regelen van besluiten op informele wijze. De derde factor betreft de problemen die er zijn voor het individuele raadslid: in hoeverre men alleen het woord mocht voeren over het eigen beleidsterrein, over de lobby van plaatselijke groeperingen, de geringe aanwezigheid van vrouwelijke raadsleden, en het ontvangen van te veel (papier) informatie. In tabel 5 staat de verdeling van de scores op deze drie groepen van uitspraken.

Tabel 5. Beoordeling over interne functioneren van de raad (%)

	inefficiëntie raadsvergadering	gebrek aan collegi- aliteit	problemen individuele raadslid
mee oneens	23	19	22
	21	31	23
	27	32	25
mee eens	30	18	30
totaal (=100%)	1.608	1.622	1.621

Een ruime meerderheid (57%) van de afgetreden raadsleden is overwegend van mening dat de raadsvergaderingen betrekkelijk inefficiënt zijn. Precies de helft heeft gebrek aan collegialiteit ervaren. En iets meer dan de helft heeft ook individuele problemen ervaren. Al met al ontstaat de indruk dat het ambt van raadslid niet per se een prettige bezigheid is. Nu hoeft politiek ook niet een gezellig tijdverdrijf te zijn, maar het helpt weer niet als het door de individuele deelnemers als een opgave wordt ervaren.

Over het functioneren van de fractie zijn acht uitspraken herleid tot twee onderliggende factoren, namelijk in hoeverre er sprake is van solidariteit en deskundigheid in de fractie. In tabel 6 staat de verdeling van de antwoorden op beide aspecten. Uit deze weergave blijkt dat een ruime meerderheid redelijk tevreden is over zowel de onderlinge solidariteit in als de deskundigheid van de fractie.

Tabel 6. Oordeel over het functioneren van de fractie, in termen van solidariteit en deskundigheid (%)

	solidariteit in fractie	deskundigheid van fractie
mee oneens	20	16
	18	25
	30	30
mee eens	32	29
totaal (=100%)	1.577	1.573

Is er een verschil in functioneren terug te vinden tussen de afgevaardigden van de diverse partijen? Gevraagd is onder meer naar het functioneren van de fractie alsmede naar de contacten die men belangrijk vindt voor het werk als raadslid.

Het werk in de fracties verloopt vooral in een vriendschappelijke sfeer. Zo'n 60% van de ondervraagden is het daar helemaal mee eens. Alleen

de fracties van de SP (40%) en de PvdA (51%) blijven daar wat bij achter. Hiermee in verband staat dat de mate van persoonlijke rivaliteit erg meevalt: slechts 8% vond dat daar sprake van was. Bij de in de omgang minder vriendschappelijke fracties is meer rivaliteit terug te vinden: van de PvdA-ers vindt 14% dat er persoonlijke rivaliteit heerste en van de SP-ers 20 %. Op de vraag of het toegestaan was dat er fouten gemaakt werden, zegt 21% dat dat zeker kon. Er is volgens 36% zeker respect voor onderlinge verschillen of opvattingen; hierbij springt er overigens geen enkele partij speciaal uit.

Vonden er in de fractie ook inhoudelijke debatten plaats? Van de respondenten vindt 28% dat dat regelmatig het geval was. In het geval van GroenLinks zelfs 43%, van de SP 40% en de SGP 39%. In de PvdA-raadsfracties wordt wat minder inhoudelijk gedebatteerd: 22 % onderschrijft de stelling.

In de eigen fractie is het blijkbaar redelijk prettig vertoeven, de politieke arena als geheel is minder aangenaam. In het licht van de te verwachten belangstelling voor de veranderingen die het dualisme in het functioneren van het raadswerk heeft bewerkstelligd, is het interessant om na te gaan of de afgetreden raadsleden meer belang hechten aan contacten binnen of buiten het politieke systeem (zie tabel 7). Onder contacten binnen het politieke systeem vallen de contacten met ambtenaren, collegeleden en raadsleden. Contacten buiten het politieke systeem betreffen de contacten met burgers, wijk- en buurtorganisaties en lokale organisaties.

Tabel 7. Belang van contacten binnen en buiten het lokale politieke systeem (%)

	contacten <i>binnen</i> het systeem	contacten <i>buiten</i> het systeem
volstrekt onbelangrijk	8	26
	22	26
	39	18
zeer belangrijk	32	29
totaal (=100%)	1.622	1.602

Contacten binnen het systeem worden door meer ex-raadsleden als (zeer) belangrijk ervaren: 71% tegenover 47% die de contacten buiten het politieke systeem als zeer belangrijk aanmerkt. De lage aantallen respondenten per partij laten hier geen harde uitspraken toe, maar het

lijkt er op dat de (ex-)raadsleden van de SP het meest extern gericht zijn, terwijl de raadsleden van de overige partijen zich nauwelijks van elkaar onderscheiden. Het contact met collega-raadsleden wordt het belangrijkste gevonden: voor 42% van de raadsleden zijn deze heel belangrijk. Vooral de raadsleden van de SGP (61%), de VVD (52%) en het CDA (49%) hechten sterk aan deze contacten. De raadsleden van de lokale partijen laten zich minder aan hun collega's gelegen liggen: 33% vindt de contacten met hen zeer belangrijk.

Het merendeel van de respondenten vindt de bovengenoemde contacten (zeer) belangrijk. Dat wil nog niet zeggen dat elk van deze contacten voor de betrokkenen even vruchtbaar waren. Om daar meer inzicht in te krijgen werd de volgende vraag gesteld: "Hoeveel kon u gewoonlijk bereiken voor individuele burgers of organisaties die zich met hun problemen tot u wendden?" Uit de beantwoording blijkt dat ruim 40% van mening is dat zij (heel) veel konden bereiken als raadslid voor individuele burgers of organisaties. De lokale partijen (15 %) en de CDA-ers (13%) geven nog het meest vaak aan zeer veel te hebben kunnen bereiken.

Op basis van de hier gepresenteerde gegevens kan worden gesteld dat ondanks alle kritische kanttekeningen bij het raadswerk, het merendeel van de afgetreden raadsleden niet in wrok terugkijkt op het ambt. Over het algemeen blijkt uit de respons dat zij het toch als een zeer positieve ervaring beschouwen, zonder dat ze aangeven wat ze daarmee precies bedoelen.

5. Beoordeling en een blik op de toekomst

Als het gaat om een beoordeling van de positie en het functioneren van raadsleden in het lokaal bestuur voorafgaand aan de introductie van het dualisme bij de raadsverkiezingen van maart 2002, dan zijn veel populaire veronderstellingen bevestigd. Het raadslid heeft het druk, vindt alles belangrijk, stapt met redelijk hoge ambities de arena binnen, is toch het merendeel van de tijd kwijt met intern gerichte zaken (fractie, raad), ervaart het politieke handwerk binnen de raad als lastig en onplezierig, en komt maar weinig toe aan contacten met de burger – sterker nog, intern gerichte activiteiten worden door veel raadsleden als belangrijker beschouwd dan externe contacten. Bovendien is minder dan de helft van de (afgetreden) raadsleden van mening dat hij of zij (heel) veel bereikt heeft voor de burgers.

In feite ontstaat zo het beeld dat raadsleden in de jaren negentig de nodige moeite hadden om op een voor hen zinvolle en plezierige wijze invulling te geven aan het ambt. Daarbij komt dat gedurende een volle-

dige raadsperiode van vier jaar het bestand aan raadsleden voor bijna de helft (40%) vernieuwd moet worden. Dat betekent dat er elke vier jaar behoefte is aan zo'n 3.000 à 4.000 nieuwe volksvertegenwoordigers. Gezien de alsmaar dalende ledenaantallen van politieke partijen is het maar de vraag of partijen in staat waren (en zijn) steeds zoveel nieuwe kandidaten te vinden. Bovendien stagneert het aandeel vrouwen onder de raadsleden, daar waar de regering al jarenlang veel hogere streefcijfers stelt. Het onderzoek onder aftredende raadsleden toont aan dat vrouwen inderdaad relatief iets vaker aftreden, al zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen ook weer niet al te groot. Het blijkt moeilijk om 'aftreedmotieven' te onderscheiden die specifiek van belang zijn voor vrouwen. Wat de positie van vrouwen betreft, lijkt het op basis van het onderzoek toch vooral van belang om aan het begin van het proces – bij de kandidaatstelling dus – invloed uit te oefenen.¹⁶ De mogelijkheden voor de overheid om dat te doen zijn echter in belangrijke mate beperkt, omdat in de Nederlandse parlementaire democratie de overheid zich nauwelijks mag bemoeien met de wijze waarop personen voor politieke ambten worden geselecteerd.¹⁷

Het was deze analyse van de alledaagse praktijk van het lokaal bestuur, alsmede de onrust over het functioneren van politieke partijen, die de Staatscommissie er toe bracht dringend aan de regering te adviseren de rollen van raadsleden en de dagelijkse bestuurders van de gemeente te ontvlechten en de raadsleden instrumenten in handen te geven om hun kaderstellende en volksvertegenwoordigende functie te versterken. Onder meer zouden raadsleden zich minder moeten gaan bezighouden met de uitvoering van het beleid. Het is momenteel nog te vroeg om te constateren of de Wet Dualisering lokaal bestuur, die grotendeels aansluit bij de adviezen van de Staatscommissie, inderdaad het functioneren van raadsleden op de gewenste wijze heeft veranderd. Over de nog korte periode sinds de introductie van het dualisme is het beeld over het algemeen weinig positief. Veelgehoord is de klacht dat de structuurveranderingen alleen maar hebben bijgedragen aan een grotere interne gerichtheid van raadsleden, nog meer vergadertijd en nog minder mogelijkheden om invulling te geven aan de volksvertegenwoordigende rol. Voor een belangrijk deel kan worden aangenomen dat het louter gaat om tijdelijke overgangsproblemen, die niet ongewoon zijn aan welk veranderingsproces dan ook.¹⁸ Wat dat betreft komt de evaluatie van de introductie van het dualisme die in de eerste helft van 2004 is verricht veel te vroeg. Maar mocht daarin blijken dat er aanwijzingen zijn dat het ambt weinig is verlicht en dat er nog steeds sprake is van een grote interne gerichtheid, dan is er alle aanleiding voor zorg over de positie van raadsleden. De kleine 500 gemeenteraden in Nederland

vragen om een relatief groot aantal gemotiveerde politici. Als dit ambt onaantrekkelijk is en blijft, dan is het op termijn de vraag of de lokale democratie kan blijven functioneren.

noten

¹ E. Lensink, red./samenst., *Wethouders en raadsleden. Een actueel beeld van 11.000 gemeentebestuurders*, Den Haag, 1994.

² In het kader van een groot interuniversitair project is onder meer aandacht besteed aan de positie en het functioneren van de raadsleden in zeven van de grootste gemeenten van Nederland, zie S.A.H. Denters en H. van der Kolk, red., *Leden van de raad, ... Hoe zien raadsleden uit zeven grote gemeenten het raadslidmaatschap?*, Delft, 1993. Eén van de coördinerende onderzoekers in dit project was ongeveer in dezelfde periode betrokken bij een onderzoek naar het functioneren van het lokaal bestuur in de provincie Overijssel, waarbij eveneens de raadsleden veel aandacht krijgen; zie S.A.H. Denters en H.M. de Jong, *Tussen burger en bestuur. Een empirisch onderzoek naar de positie van het raadslid in de Overijsselse gemeenten*, Enschede, 1992.

³ Het gaat om twee complementaire rapporten, namelijk J.M. Bakker, P. Castenmiller en A.J.H. Smallenbroek, *De alledaagse praktijk van het lokale bestuur*; en S.A.H. Denters en H. van der Kolk, *Aan het hoofd van de gemeente staat ....* Beide werden gepubliceerd in: *Dualisme en lokale democratie. Onderzoeksbijlage*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1999 (bijlage bij het rapport van de Staatscommissie Dualisme en Lokale Democratie).

⁴ P. Castenmiller, M. Leijenaar, K. Niemöller en H. Tjalma-den Oudsten, *Afscheid van de raad. Een terugblik op het raadslidmaatschap*, Den Haag, 2002.

⁵ De ruggengraat van dit artikel wordt gevormd door de reeds aangehaalde onderzoeken van Bakker, Castenmiller en Smallenbroek, *op.cit.*; alsmede het onderzoek van Castenmiller, Leijenaar, Niemöller en Tjalma-den Oudsten, *op.cit.* Voorts wordt veel informatie ontleend aan statistische gegevens die opgenomen zijn in gegevensbestanden van de VNG, zie: www.gemeentebestuur-info.nl.

⁶ Zie www.gemeentebestuur-info.nl voor de details.

⁷ Op www.gemeentebestuur-info.nl is het aandeel vrouwelijke raadsleden naar provincie vermeld.

⁸ Lensink, *op.cit.*

⁹ Gegevens ontleend aan: S.A.H. Denters en H. van der Kolk, 'De gemeenteraad en het raadslid', in: A.F.A. Korsten en P.W. Tops, red., *Lokaal bestuur in Nederland. Inleiding in de gemeentekunde*, Alphen aan den Rijn, 1998, 222-232.

¹⁰ Zie noot 6.

¹¹ Zie noot 3.

¹² De resultaten van deze inventarisatie waren op het moment van schrijven van dit artikel nog niet beschikbaar. Waarschijnlijk zullen de uitkomsten van dit onderzoek aan het einde van 2004 worden gepubliceerd.

¹³ Zie Bakker, Castenmiller en Smallenbroek, *op.cit.*, 52.

¹⁴ Voor de tekst van de afzonderlijke stellingen en de resultaten van de factoranalyse zij verwezen naar het desbetreffende rapport van SGB0 en P&D-analytics; zie noot 5.

¹⁵ Zie Bakker, Castenmiller en Smallenbroek, *op.cit.*, hoofdstuk 9.

¹⁶ Zie Castenmiller, Leijenaar, Niemöller en Tjalma-den Oudsten, *op.cit.*, hoofdstuk 8.

¹⁷ Zie ook M. Leijenaar, B. Niemöller en A. van der Kooij, *Kandidaten gezocht. Politieke partijen en het streven naar grotere diversiteit onder gemeenteraadsleden*, Amsterdam, 1999.

¹⁸ M. Boogers, 'Dualistische wethouder: superambtenaar of makelaar?', in: *Proeflokaal. Tijdschrift voor Lokaalbestuurders*, 3 (2003), 9 (nov.), 41-44.

AUTEURS

N. Baakman is als bestuurskundige verbonden aan Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht.

D.F.J. Bosscher is als hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

P. Castenmiller is als onderzoeker verbonden aan SGB0, Onderzoeks- en Adviesbureau van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG).

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A. Krouwel is als politicoloog verbonden aan de afdeling Politicologie van de Vrije Universiteit.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

R. van Schendelen is als hoogleraar Politicologie verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

H. Tjalma-den Oudsten is als onderzoeker verbonden aan SGB0, Onderzoeks- en Adviesbureau van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG).

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

